

ՓՈՐՁ

ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ

ՄԻԱՄՍԵԱՅ ՀԱՏԻՒՍ

ՀՈՐՐՈՐԴ ՏԱՐԻ.

ՄԱՐՏ

№ 111.

ՏՓԻՒՍ

1880

ՅԵՆՈՓ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՃԵՆՏԵՆ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԱՐԶԻ

ԿՆՆՈՒՄ ԿՐԹԱՆՈՒՄ

ԵՐԵՎԱՆ

ԿՆՆՈՒՄ ԿՐԹԱՆՈՒՄ

ԿՆՆՈՒՄ ԿՐԹԱՆՈՒՄ

ԿՆՆՈՒՄ ԿՐԹԱՆՈՒՄ

ՖԻԷՍԿՕՒ ԴԱԽԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՁԷՆՕՎԱՅՈՒՄ

Հասարակապետական ողբերգութիւն

ՀԻՆԳ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԵԱՄԲ

(Շարունակութիւն *)

ԵՐԿՐՈՐԴ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆ

Նախաստեղծակ Ֆիեսկոի պաշտտուն:

ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԵԻՈՅԹ

ԼԵՕՆՕՐԱ, ԱՐԱԲԵԼԼԱ

ԱՐԱԲԵԼԼԱ

Ո՛չ, ատումեմ ձեզ: Սխալ էք տեսել: Նախանձի տղեկ տչքի-
րով էք նայել:

ԼԵՕՆՕՐԱ

Ձուխայի կենդանաղիրն էր: Մի հաւատացնիր ինձ: Իմ պատ-
կերը կախուած էր երկնակապոյտ ժապաւէնից: Իսկ այն բաց կարմիր
էր և պղաւոր: Իմ բաղդը որոշուած է:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԵՐԵԻՈՅԹ

ԱՌԱՋԻՆ ԵՐԵ, ԶՈՒԼԻՒԱ

ԶՈՒԼԻՒԱ

(Ներս է մտնում կտորտուելով:)

Կոմսը առաջարկեց ինձ իւր պալատը ծերակոյտ զնալու հան-
դէսը տեսնելու: Ես կը ձանձրանամ: Զբաղեցրէք ինձ, տիկին, մինչև

*) Տես «Փորձ» 1880 № 1.

շօիօլազը կը պատրաստեն: (Բէլլան զուրս է զնում և փոկոն վերադառնում է:)

ԼԷՕՆՕՐԱ

Կը հրամայէք հիւրեր հրաւիրեմ:

ՋՈՒԼԻԱ

Շատ հարկաւոր է: Կարծես թէ նոցա համար եմ եկել այստեղ: (Ման է դալիս յետ ու առաջ ինքն իրան վերայ զմայլելով:)- Դուք պիտի զբաղեցնէք ինձ, տիկին: Եթէ դուք այդ կարող էք, — շատ լաւ, եթէ ոչ — ես ոչինչ չեմ կորցնի:

ԱՐԱԲԷԼԼԱ (ծաղրելով):

Բայց ձեր թանկագին հանդերձը շատ բան կը կորցնէ, սինիօրա: Որքան խոտաբոսութիւն է, մնածեցէք, զոկել պէտքէր կրիտասարկների անդոցները այս դեղեցիկ տեսարանից: Ա՛հ, և այս փայլուն խաղը մարդարտի, որ տեսնողի աչքերը այրում է: Ամենակարող Աստուած, դուք ամբողջ ծովը կողոպտել էք, տիկին:

ՋՈՒԼԻԱ (հայելու առաջ):

Անշուշտ քեզ համար անսովոր բան է այս, աղջիկ: Բայց լսիր, աղջիկ, մի՞թէ դու լեզուդ էլ վարձու ես տալի տիկնոջդ: Շատ դեղեցիկ է, տիկին, որ աղախիններին էք յանձնում հաճոյախօսութիւններ ասել ձեր հիւրերին:

ԼԷՕՆՕՐԱ

Շատ ամիսոսում եմ, սինիօրա, որ հոգուս վատ տրամադրութիւնը փոքրացնում է ինձ համար ձեր ներկայութեան բաւականութիւնը:

ՋՈՒԼԻԱ

Այդ շատ վատ է: Դորանից է որ դուք այդպէս ծանր ու դանդաղէք: Նոյնք աշխոյժ, կենդանի և սրամիտ, թէ չէ այդպէս ու դուք երբէք չէք զրաւի ձեր ամուսնուն:

ԼԷՕՆՕՐԱ

Ես միայն մի հնարք գիտեմ, կոմսուհի, իսկ ձերը թող մնայ իբրեւ համակրական միջոց:

ՋՈՒԼԻԱ

(Ուշադրութիւն չդարձնելով նորա խօսքերին:)

Եւ ի՞նչպէս էք ձեզ պահում, տիկին, աւելի ուշադրութիւն դարձրէք ձեր մարմնի վերայ: Իմեցէք արուեստի օգնութեանը այնտեղ, ուր բնութիւնը վարուել է ձեզ հետ իբրեւ խորթ մայր:

Ներկեցէք այդ այտերը, որոնց վրէքը ծածկել է տղեղ զոյնով :
Խեղճ արարած : Այդպէս ձեր երեսը երբէք գնող չի դռնի :

ԼԵՕՆՕՐԱ (ուրախ Բէլլային)

Շնորհաւորիր ինձ, Բէլլա : Անկարելի է, որ ես կորցրած լինիմ
իմ Ֆիէսկօին, կամ ոչինչ չեմ կորցրել, նորա մէջ : (Բոզան բերում է
շօկօլադը. Բէլլան ասում է բաժակների մէջ) :

ՋՈՒԼԻԱ

Դուք ինչ որ ասացիք կ'որցնելու մասին : Տէր Աստուած,
ի՞նչպէս ծնաւ ձեր մէջ այդ ողբերգական միտքը — Ֆիէսկօին ուզել :
— Ի՞նչի պիտի ձգտէիք, որդեակ, այդ բարձրութեանը, ուր դուք ան-
պատճառ պիտի տեսնուէիք, համեմատուէիք : Պատուովս երդ-
վում եմ, իմ դանձ, որ մի անգամ կամ մի յիմար էր այն մարդը,
որ ձեզ հարսնախօսեց Ֆիէսկօին : (Կարեկցութեամբ բռնում է նորա
ձեռքը) : Խեղճ արարած, այն մարդը, որ ընդունուած է բարձր հա-
սարակութեան մէջ, երբէք չէր կարող, իբրեւ ամուսին, յարմար չի-
նել քեզ : (Վեր է առնում մի բաժակ շօկօլադ) :

ԼԵՕՆՕՐԱ (Արարելլային ժպտելով)

Կամ ինքը չէր կտրուել ընդունուած լինել այդ բարձր հա-
սարակութեան մէջ :

ՋՈՒԼԻԱ

Կոմսը տեսքով մարդ է — ճանաչում է աշխարհ — ունի ճաշակ :
Կոմսը այնքան բաղաւոր էր, որ ծանօթացաւ մեծ տների հետ :
Կոմսը զիւրադրվում է, ունի տաք արիւն : Ահա զրդուած խլովում է
նա կրթուած հասարակութեան շրջանից, գալիս է տուն, ամուսինը
ընդունում է նորան ամենօրեայ քնքշութեամբ, հանգցնում է նորա սրտի
լոցը թաց, սառը համբոյրով, տնտեսաբար չափում է նորան իւր փայ-
փայանքները, իբրեւ հասութաւորին : Խեղճ ամուսին : Այնտեղ ժըպ-
տում է նորան մի շքեղ կատարելատիս — այստեղ զգուացնում է լու-
կան զգայականութիւնը : Սինիօրա, ասացէք, ի սէր Աստուծոյ, եթէ
նա իւր խելքը չէ կորցրել, որը կ'ընարէ :

ԼԵՕՆՕՐԱ (տալով նորան մի բաժակ)

Ձեզ կ'ընարէ, տիկին, եթէ խելքը կորցրել է :

ՋՈՒԼԻԱ

Լաւ, թող այդ խայթը ցցուի քո սեփական սրտի մէջ :
Դու ինչպէս այդ ծաղրի համար, բայց առաջ քան թէ կը գողտս,
կարմրի՞ր :

ԼԵՕՆՈՐԱ

Միթէ՛ս և խորհարարութիւն է՝ անդ, սինիօրա՛ն Բայց ինչե՞ն պիտի տն-
ծանօթ լինի։ Զէ՞ որ (դա՛հ է) զարդարանքի հարբանքից մէկն է։

ԶՈՒԼԻԱ

Տէ՛ս։ Պէտք է զայրացնել որդին, եթէ ուզում ես հանել նո-
րանից մի կայծ բնական սրամտութեան։ Առ այժմ վառ չէ։ Ես կա-
տակ արի, տիկին։ Տուէ՛ք ինձ ձեր ձեռք իբրեւ նշան մեր հաշտու-
թեան։

ԼԵՕՆՈՐԱ

(Տալիս է նորան իւր ձեռք ձգելով նորա վերայ խորհրդաւոր հայեացք։)

Ինչէրիսիկ — իմ բարկութենից ապահով էք դուք։

ԶՈՒԼԻԱ

Վեհանձն էք՝ այն։ Բայց և ինչե՞ն չպէտք է ապահով լինիմ
կոմսուհի։ Եթէ ես կրում եմ ինձ վերայ մէկի պատկերը՝ միթէ
դորանից չ՞հեռուում, որ պատկերի տէրը թանկ է ինձ համար։ Ի՞նչ
էք կարծում։

ԼԵՕՆՈՐԱ (կարմրելով և շփոթուելով)։ Ես չեմ

ի՞նչէք ասում։ Ես յոյս ունիմ, որ դուք մի փոքր շատուցաք
այդ եղբակացութիւնը սնել։

ԶՈՒԼԻԱ

Ես էլ նոյն կարծիքի եմ։ Սիրտը երբէք խորհուրդ չէ անում
լսելի հետ։ Զջմարիտ զգացմունքը երբէք չի ծածկուիլ զարդարանքի
տակ։

ԼԵՕՆՈՐԱ

Տէ՛ր Աստուած, ի՞նչպէս հասաք դուք այդ ճշմարտութեանը։

ԶՈՒԼԻԱ

Կարեկցութիւնը, միակ կարեկցութիւնը։ — Տեսնում էք որ այս
հակառակ հոգմից էլ առնելով էլի ճշմարիտ է — և դուք զեռ ևս
չէք կորցրել ձեր ֆիէսիօին։ (Տալիս է նորան նորա պատկերը և ծիծա-
ղում է չարախնդութեամբ։)

ԼԵՕՆՈՐԱ (սաստիկ դառնութեամբ)։

Իմ պատկերը, ձե՛ղ։ (Տխուր ընկնում է բազկաթուռ վերայ։ Ո՛հ,
անխիղճ մարդ։)

(պատկերազարդում)

Ո՞նց է, վրէժս առնոյ, առնոյ վրէժս: Հապա, տիկին, էլ պատ-
րաստի խայթ չունիք: (Բարձր ձայնով) Կառքս: Ես իմ դործը վեր-
ջացրի: (Լէօնորային, շփեղով նորա կշահը.) Մի խիթարուեցէք, որդեակ-
նա այդ պատկերը տուեց ինձ խեղագործած ժամանակ: (Դուրս է
գնում)

(Երևում է)

Երբ մի անգամ, ինչ որ անհայտ է, այն անհայտ անհայտ է:

(հարցառ)

ԵՐՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ԿԱԼԿԱՆԻՍ մանուկ է:

ԿԱԼԿԱՆԻՍ

Այնպէս տաքացած դուրս գնաց այս տեղից խնկերիս, և
դուք շփոթուած էք, մադօ՛ննա:

ԼԵՕՆՕՐԱ (վտային):

Ո՛չ, այս չտուած բան է:

ԿԱԼԿԱՆԻՍ,

Երկինք ու գետին, միթէ լալ՞ես էք դուք:

ԼԵՕՆՕՐԱ

Այն ամարդու բարեկամը — հեռու իմ աչքից:

ԿԱԼԿԱՆԻՍ

Ո՞ւմ, ամարդու: Դուք վախեցնում էք ինձ:

ԼԵՕՆՕՐԱ

Իմ ամարդու — Ո՛չ, Ֆիէսկոյի:

ԿԱԼԿԱՆԻՍ

Ի՞նչ եմ լսում:

ԼԵՕՆՕՐԱ

Ո՛հ, մի չարագործութիւն, որ շատ սովորական բան է այդ
մարդկանց մէջ:

ԿԱԼԿԱՆԻՍ (Չերմութեամբ բռնում է նորա ձեռքը):

Ուրմնձ տիկին, ես ունիմ սիրտ արատաւող առաքինութեան
համար:

ԼԷՕՆՈՐԱ (ծանրութեամբ):

Դուք այր մարդ էք—նա ինձ համար չէ:
ԿԱԼԿԱՆԻՑ
Բողորովին ձեզ համար է—լիքն է ձեզանով:—Ո՛հ, եթէ զի-
տենայիք, որքան շատ—որքան անսահման—

ԼԷՕՆՈՐԱ

Սուտ ես ասում—դու հաւատացնում ես ինձ, դու ես մի բան
չարած:

ԿԱԼԿԱՆԻՑ

Երդիւմ եմ ձեզ:

ԼԷՕՆՈՐԱ

Սուտ երդում: Հերիք է: Դուք յողնեցնում էք Աստուծոյ ձեռք,
որ վրում է ձեր երդումները: Այր մարդիկ, այր մարդիկ, եթէ ձեր
երդումները դեւեր դառնային, կարող էին տիրել երկնքին, եւ գերի
տանել լուսոյ հրեշտակներին:

ԿԱԼԿԱՆԻՑ

Դուք երազում էք, կոմսուհի: Ձեր վիշադ անարդար է անում
ձեզ: Մի՞թէ բոլոր սեռը պատասխանատու է մէկ անհատի յանցանքի
համար:

ՄԱՌՈՅԸ

ԼԷՕՆՈՐԱ (սուր աչքով նայում է նորան):

Այ մարդ, ես պաշտում էի ձեր սեռը մէկ անհատի մէջ, ինչի՞
ուրեմն չեմ կարող արհամարհել նորան նոյն անհատի մէջ:

ԿԱԼԿԱՆԻՑ

Փորձեցէք, կոմսուհի:—Առաջին անգամը սխալուեցաւ ձեր սիրար
—եւ զիտեմ մի տեղ, ուր նա կարող էր ապաստանարան դռնել:

ԼԷՕՆՈՐԱ

Դուք ձեր ստերով կարող էիք արտաբերել Ստեղծողին իւր ա-
րարչութենից—եւ էլ ոչինչ չեմ ուզում ըսել ձեզանից:

ԿԱԼԿԱՆԻՑ

Դեռ ես այսօր յետ կ'առնէիք դուք այդ դաժնապարտութեան
վճիւր իմ պրկի մէջ:

ԼԷՕՆՈՐԱ (ուշադրութեամբ):

Աստ բղորը: Ք ո՛:

ԿԱԼԿԱՆԻՑ

Իմ գրիկ մէջ, որ բաց է մի անտէրունչ կին ընդունելու և կորած սէրը փոխարինելու: (այսպէս խոսելով ինքն ազատ է նստում ճաշին):

ԼԵՕՆՕՐԱ (խորամանկութեամբ):

Սէր:

ԿԱԼԿԱՆԻՑ (ջերմութեամբ նորա առաջ չորած):

Այո, արդէն աստղի: Սէր, մաղօննա: Կեանքս ու մահս ձեր ընդունի վերայ են: Եթէ իմ կերբը յանցանք է, ապա թող միանան իրար հետ առաքինութեան և մոլութեան ծայրերը և երկինքն ու դժոխքը շաղկապուին մի անէծքով:

ԼԵՕՆՕՐԱ

(յետ է քաշվում նորանից արհամարհանքով և վեհանձնաբար):

Այդ էր քո կարեկցութեան նպատակը, խաբեբայ դու: — Մէկ ծունրադրութեամբ ուրացար դու բարեկամութիւնը և սէրը: Յաւատեան հեռու իմ աչքից, զգուշի՛ սեռ: Մինչև այժմ ես կարծում էի, թէ դու միայն կանանցն ես խաբում, բայց այժմ չգիտէի, որ դու ինքդ քեզ դաւաճանում ես:

ԿԱԼԿԱՆԻՑ (վեր է կենում շուարած):

Ողորմած տիկին:

ԼԵՕՆՕՐԱ

Բաւական չէ, որ այս կեղծաւորը կտրեց հաւատարմութեան սրբազան կնիքը, առաքինութեան յստակ հայելին էլ վարակում է իւր ապականիչ շնչով և ուզում է որ ուխտադրուժ լինի իմ անմեղութիւնը:

ԿԱԼԿԱՆԻՑ (շուտ):

Միայն դուք չէք լինի ուխտադրուժ, մաղօննա:

ԼԵՕՆՕՐԱ

Հասկանում եմ. իմ վիշաք պէտք է կաշառէր քեզ համար իմ զգացմունքը: (Հպարտութեամբ.) Բայց այս դու չգիտէիր, որ Ֆիէսիօի համար տանջուելու ամենամեծ տարարադրութիւնը արդէն անկուսացնում է կեռք սիրտը: Վնաս: Ֆիէսիօի անկումը երբէք չի բարձրացնի:

Իմ աչքում որեւիցէ կալիանիօն, բայց — կը ստորացնէ մարդկութիւնը:
(Շուտ դուրս է գնում):

ԿԱԼԿԱՆԻՑ

(Ապշած նայում է նորա ետեւից, յետոյ դուրս է գնում ձեռով խփելով

ձակատին):

(այնպէս քանակաւոր):

Յիմար:

(հարց: Չառա՞նք մարդկութեանը):

ՉՈՐՐՈՂԻ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՄԱՎՐ Է ՖԻԷՍԿՈՆ:

ՖԻԷՍԿՈ

Այն ուղէր, որ այստեղից գնաց:

ՄԱՎՐ

Մարկիզ կալիանիօն:

ՖԻԷՍԿՈ

Բազմոցի վերայ մնացել է այս Թաշկինակը: Իմ կինը այստեղ էր:

ՄԱՎՐ

Նա խօսոյն պատահեց ինձ տատիկ վրդոված:

ՖԻԷՍԿՈ

Այս Թաշկինակը թաց է: (Պահում է Թաշկինակը): Կալիանիօն
այստեղ: Լէօնօրան տատիկ վրդոված: (Կարճ մտածմունքից յետոյ
Մալրին): Երեկոյեան կը հարցնեմ քեզ, թէ ինչ է պատահել այստեղ:

ՄԱՎՐ

Օրիորդ Բէլլան հաճութեամբ լսում է, որ նա ոսկէփայլ մադեր
ունի: Ես կը պատասխանեմ ձեզ:

ՖԻԷՍԿՈ

Ահա արդէն երեսուն ժամ անցան: Կատարեցիր իմ յանձնա-
րարութիւնը:

ՄԱՎՐ

Հշտութեամբ, տէր իմ:

ՖԻԷՍԿՈ (նստում է):

Ուրեմն աստ, ինչքան խօսում Գօրիայի և Ներկայ կառավարու-
թեան մասին:

ՄԱՎՐ

Ո՛հ, սարսափելի կերպով: Արդէն Դօրիա բառը տենդի պէս
յնցում է նոցա: Ջիւնէտտինօին մահուչափ աստում են: Ամէնքը օրսըն-
ջում են: «Պրանսիացիք», ասում են նոքա, մեծ մկներ էին ջէնօվայում:
Դօրիա կատուն կերաւ նոցա, և հիմա սկսել է փոքր մկներին ուտել:»

ՖԻԼՍՈՒ

Այդ կարող է ճշմարիտ լինել—բայց միթէ չգիտե՞ն նոքա մի
շուն այդ կատուի համար:

ՄԱՎՐ (անտարբերութեամբ)

Քաղաքում շատ են խօսում մէկի—մէկի մասին—ի՞նչպէս է,
վահ, միթէ մոռացա՞յ նորա անունը:

ՖԻԼՍՈՒ (վեր է կենում)

Յիմար: Այդ անունը այնքան ևս հեշտ է միտը պահել, որքան
դժուար էր ստանալ: Միթէ ջէնօվան մէկից աւելի ունի:

ՄԱՎՐ

Ո՛հ, ինչպէս որ չկայ երկու կոմս Լավանիա:

ՖԻԼՍՈՒ (նստում է)

Այդ մի բան է: Բայց ի՞նչ են ասում իմ ուրախ կեանքի մասին:

ՄԱՎՐ (աչքերով չափում է նորան):

Լսեցէք, կոմս Լավանիա: Ինչպէս երևում է, ջէնօվան ձեր մա-
սին մեծ կարծիք ունի: Չեն կարողանում մարտել, որ մի մեծ տան
զաւակ—շնորհալի և խելօք—որ ունի եռանդ և ազդեցութիւն—
տէր է չորս միլիօն կարողութեան—որի երակներում իշխանական ա-
րիւն է հոսում—մի Ֆիէսկօի պէս ասպետ, որին, եթէ մի նշան տար,
կըլիմէին բոլոր սրտերը,—

ՖԻԼՍՈՒ

(արհամարհանքով երեսը դարձնելով):

Այս խօսքերը լսել մի սրիկայից:

ՄԱՎՐ

Որ ջէնօվայի մեծ մարդը քնած է և չէ տեսնում ջէնօվայի
մեծ անկումը: Շատերը ափսոսում են, աւելի շատերը ծաղրում են,
մեծ մասը անիծում են ձեզ: Ամէնքը ողորում են տէրութեան վերայ,
որ ձեզ կորցրել է: Մէկ եղսւ իմ հոտ է առել, որ մէկ ա-
ղուէս մտել է քնահասանգեր ձի մէջ:

ՄԱՎՐ

Որոնք արդէն զինները դրած սպասում են դահճի կացնի հարուածին և յանկարծ թողութիւն են լսում: Նոքա ձերն են հոգով և մարմնով:

ՖԻԷՍԿՈ

Ուրախ եմ: Նոքա ազդեցութիւն ունին Ջէնովայի ամբոխի վերայ:

ՄԱՎՐ

Ի՛նչ տեսարան էր: Փոքր մնաց, ստանան տանէ ինձ, որ վահանաթեան ճաշակն իմանայի: Նոքա խելագարների պէս փաթաթվում էին իմ վզին. աղջկերբը կարծես սիրահարուել էին հօրս զոյնի վերայ, այնպէս վրայ թափեցան նոքա իմ լուսնի խաւարման վերայ: Ոսկին ամենահարող է, մնածում էի ես այդ միջոցին, նա մայրին էլ կարող է սպիտակացնել:

ՖԻԷՍԿՈ

Քո միտքը աւելի լաւ էր այն հողից, որի վերայ նա աճեց: — Քո բերած լուրերը լաւ են, բայց արդեօք կարելի՞ է նոցանից մի բան յուսալ:

ՄԱՎՐ

Ինչպէս երկնքի հազարուց — փոթորիկ: Ամէն տեղ քշվում են, խմբեր են կազմում, «հմ» ասում են նոքա, հէնց որ մի անծանօթ մարդ է անց կենում: Ջէնովայի օդը թանձրացել է և խեղդում է: Այս անբաւականութիւնը, ինչպէս մի ծանր փոթորկի ամպ, կաստում է հասարակապետութեան վերայ — և բաւական է մի հոգի որ թափուին կարկուտ ու կայծակներ:

ՖԻԷՍԿՈ

Կամոց, լսիր: Այս ի՛նչ խառնաշփոթ աղմուկ է:

ՄԱՎՐ (պատուհանի մօտ վազելով)

Խորհրդարանից եկող ժողովուրդն է այդպէս աղաղակում:

ՖԻԷՍԿՈ

Այսօր պրօկուրատորի ընտրութիւնն է: Աստ, կասքս ընեն: Անկարելի է, որ նիստը վերջացած լինի: Ես կ'երթամ այնտեղ: Անկարելի է, որ նիստը կանոնաւոր վերջացած լինի: Տե՛ր սո՛քս ու վերարկուս: Ո՛ր է իմ շքանշանը:

ՄԱՎՐ

Տէր, ձեր շքանշանը ես գողացայ և գրաւ դրի:

ՖԻԷՍԿՕ

Ուրախ եմ:

ՄԱՎՐ

Բայց միթէ ոչինչ պարզեւ չեմ ստանալ:

ՖԻԷՍԿՕ

Որ վերաբոլուս էլ չես գողացել:

ՄԱՎՐ

Որ գողնի գտայ:

ՖԻԷՍԿՕ

Աղմուկը այս կողմն է գալիս: Լսիր, առ հաճութեան աղաղակ չէ: (Շտապով:) Շուտ գնա՛ դռները բաց արա: Սիրտս մի բան է գուշակում: Տէրութիւնը օրօրվում է ասեղի ծայրին: Անպատճառ աղմուկ է ծագել Սինիօրիայում:

ՄԱՎՐ (պատուհանի մօտ, բարձր, ձայնով:) Կո՛ւս:

Այս րոնչ է: Բալբի փողոցով գալիս են հազարաւոր մարդիկ— փայլում են նիզակներ— սրեր— Սենատորներ վազում են այս կողմը:

ՖԻԷՍԿՕ

Խռովութիւն է: Վազելի նոցա մէջ: Արտասանիր իմ անունը: Աշխատիր, որ այստեղ դան: (Մավրը շտապով դուրս է գնում:) Ինչ որ մըջիւն— խելքը՝ դժուարութեամբ է ժողովում: Ղիպումաճի հողմը մի ակնթարթում սրբում կիտում է մի տեղ:

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՖԻԷՍԿՕ, ՅԷՆՏՈՒՐԻՈՆԷ, ՅԻԲՕ, ԱՍՍԵՐԱՏՕ

(Ելապայով ներս են վազում:)

ՅԻԲՕ

Ներեցէք, կո՛մս, մեր բարկութեանը, որ մենք առանց յայտնելու ներս մտանք:

ՅԷՆՏՈՒՐԻՈՆԷ

Ես անպատուած եմ, մահուչանի անպատուած եմ, դքսի եղբորս Բորիսի Բորիսի Սինիօրիայի առաջ:

ԱՍՍԷՐԱՏՈ

Դօրիան տարականց ոսկէ զիրքը, որի խրաքանչիւր թերթը ջէնօվայի ազնուական է:

ՅԵՆՏՈՒՐԻՕՆԷ

Դորա համար մենք եկել ենք այստեղ: Իմ անպատուութեամբ անպատուած է բոլոր ազնուականութիւնը: Բոլոր ազնուականութիւնը պէտք է մասնակցի իմ վրէժին: Իմ անձնական պատիւս պաշտպանելու համար ես չէի խնդրի օգնականներ:

ՅԻՔՕ

Նորա անպատուութիւնը վերաբերում է բոլոր ազնուականութեանը: Պէտք է կրակ ու բոց թափեն բոլոր ազնուականները:

ԱՍՍԷՐԱՏՈ

Ազգի իրաւունքները ոտնակոխ են եղած: Հասարակայնութեան սպասութիւնը մահու հարուած է ստացել:

ՖԻԼՍՈՒ

Դուք սաստիկ լարում էք իմ հետաքրքրութիւնը:

ՅԻՔՕ

Նա քսանեւիներորդ ընտրողն էր, նա վեր առաւ մի ոսկէ զրնդակ պրօկուրատոր ընտրելու համար: Արդէն քսանեւութիւն ձայն ժողոված էր: Տասն և չորսը ինձ համար և նոյնքան Լօմէլինօսի համար: Դօրիան և նա դեռ չէին տուել իրանց ձայնը:

ՅԵՆՏՈՒՐԻՕՆԷ (նորա խօսքը կտրելով):

Դեռ չէին տուել իրանց ձայնը: Ես ձայն եմ տալիս Յիքօի համար: Դօրիան—արդեօք զգում էք զուք իմ պատուի վերքը—Դօրիան—

ԱՍՍԷՐԱՏՈ (կտրում է նորա խօսքը):

Այդ ոչոք տեսած չէ, քանի որ ովկիանոսի ալիքները ծվում են ջէնօվայի ափերին:

ՅԵՆՏՈՒՐԻՕՆԷ (աւելի տաքանալով):

Դօրիան հանեց մի քուր, որ նա պահած ունէր վերարկուի տակ, ցցեց իմ ընտրողական գնդակի մէջ և կանչեց ժողովի մէջ:

ՅԻՔՕ

«Սենատորներ, այս գնդակը զօրութիւն չունի, ծակած է: Լօմէլինօն պրօկուրատոր է:»

ՅԵՆՏՈՒՐԻՈՆԷ

«Լօւկէլինօն պրօփուրատօր է» և ձղեց իւր սուրբ սեղանի վերայ:

ԱՍՍԵՐԱՏՕ

«Զօրութիւն չունի» կանչեց նա և ձղեց իւր սուրբ սեղանի վերայ:

ՖԻԷՍԿՕ (կարճ լուծենից յետոյ)

Այժմ դուք ի՞նչէք վճռել:

ՅԵՆՏՈՒՐԻՈՆԷ

Հասարակապետութիւնը սրտի մէջ խոցուած է: Մենք ինչ ենք վճռել:

ՖԻԷՍԿՕ

Յէտուրիօնէ, խոտը ճկվում է մարդու շնչից: Կապիւնների համար հարկաւոր է մրրիկ: Դուք ի՞նչէք վճռել:

ՅԻԲՕ

Իմ կարծիքով պէտք է հարցնել. ի՞նչ է վճռել Ձեռօվան:

ՖԻԷՍԿՕ

Ձէնօվան, Ձէնօվան: Թողէք մնայ. նա փխրուկ է, կը կոտորուի, ինչտեղ որ ձեռք տաք: Դուք ձեր յոյսը դնում էք ազնուականների վերայ: Դուք է այն պատճառով, որ նոքա իրանց դէմքերը թթուեցնում են. ուսերը վեր են քաշում, երբ որ խօսք է լինում տէրութեան գործերի մասին: Թողէք նոցա: Նոցա դիւցապնական կրակը հանդել է լէվանտեան ապրանքների հալների տակ, նոցա հողիները երկիւղալի թուփռում են իրանց հնդկական նաւատորմի շուրջ:

ՅԵՆՏՈՒՐԻՈՆԷ

Ան ճանաչեցէք մեր ազնուականներին: Հազիւ թէ Դօրիան արեւէր այդ յանդգնութիւնը, որ նոցանից հարկւրաւորներ պատահուած հանդերձներով վազեցին շուկան և Սինիօրիայի անդամները ցրուեցան:

ՖԻԷՍԿՕ (ծաղրելով):

Ինչպէս աղանձները դէս ու դէն են ցրվում, երբ բազէն յարձակվում է նոցա վերայ:

ՅԷՆՏՈՒՐԻՈՆԷ (տաքացած):

Ո՛չ, այլ ինչպէս վառօղով լեբը տակառներ, երբ որ նոցա մէջ մի կայծ է ընկնում:

Ժողովուրդը նոյնպէս կատաղում է—ի՞նչ կարող է անել մի կատաղած վարադ:

0748

ՖԻԷՍԿՈ (ծիծաղում է): Խոսմանս միայն:

Կոր, անօղնական մի արձան, որ սկզբումը թխթխկացնում է ինքի հոսիտ ոսկորները, իւր լայն բաց արած բերանով սպառնում է կուլ տալ բարձրը և ցածրը, մօտիկը ու հեռուն, և վերջը—զլորվում է թելի մէջ խճճուելով: Ի դուր է, Ձէնօվայիք: Ծովակալների դարը անցաւ: Ձէնօվան ընկել է: Ձէնօվան այժմ մի և նոյնն է, ինչ որ երբեմն էր անյաղթելի չառմը, որ իբրեւ մի զնդակ ընկաւ քնքոյշ տղայ Օկտավիոսի ձեռը: Ձէնօվան պիտի տաքանայ մի ինքնակալը զրիւմ: Ձէնօվային հարկաւոր է մի իշխան, ուրեմն խոնարհեցէք խելառ Ջիանէտ֊տինօֆի առաջ: Իրաւական պէ՛տք լինի մեծքի մամկնոյց զձեռս պի՛

ՅԷՆՏՈՒՐԻՈՆԷ (վրդոված):

Երբ որ կը հաշտուին կատաղած տարերքը և հիւսիսային իրեւոք կը միանայ հարաւայինի հետ:—Գնանք, ընկերներ:

ՖԻԷՍԿՈ

Սպասեցէք, սպասեցէք: Ի՞նչի վրայ էք մտածում, Յիւրօ:

ՅԻՒՐՈ

Ոչ ընչի, կամ մի կատակերգութեան վերայ, որ կոչվում է երկրաշարժ:

ՖԻԷՍԿՈ (տանում է նոցա մի արձանի մօտ):

Տեսէք այս արձանը:

ՅԷՆՏՈՒՐԻՈՆԷ (արդիւնքով)

Սա Ֆլօրէնցիայի Վէնուսն է: Բայց մեղ ի՞նչ: Ինչո՞ւ, դու:

ՖԻԷՍԿՈ

Բայց դուք հաւանում էք:

ՅԻՒՐՈ

Ես կարծում եմ, եթէ ոչ մենք վատ խաղացիք կը ընէինք: Բայց ինչի՞ էք հարցնում դուք այդ բանը:

(Երազարտ) ՖԻԵՍԿՈ

Պատեցէք բոլոր աշխարհամասները և զտէք այս կանացի պատկերի բոլոր կենդանի օրինակները մէջ ամէնայաջողը, որի մէջ միաւորուած լինին այս զաղափարական վէնուսի բոլոր զեղեցիութիւնները:

ՅԻԲՈ

Եւ այն ժամանակ լինելու տանանք մեր աշխատութեան համար:

ՖԻԵՍԿՈ

Այն ժամանակ զուրկ է հերքէք շուկաներում աղաղակողների ցնորքները:—

ՅԷՆՏՈՒՐԻՍԷ (անհամբերութեամբ)

Եւ զորանով լինելու շահունք:

ՖԻԵՍԿՈ

Կը տանէք բնութեան վաղեմի վէճը արուեստագէտների հետ:

ՅԷՆՏՈՒՐԻՍԷ (տաքացած)

Եւ այն ժամանակ:

ՖԻԵՍԿՈ

Այն ժամանակ, այն ժամանակ (Սկսում է ծիծաղել): Այն ժամանակ զուրկ էր մոռանալ, որ Զէնովայի աղատութիւնը ոչինչ չէր արած:

(Յինտուրիսէ, Յիբո և Աստերասո զուրկ են դնում)

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ԵՐԵԿՈՅՐ

ՖԻԵՍԿՈ

Աղմուկը պալատի շուրջ սաստկանում է:

Բանը յաջող է դնում, յաջող: Հասարակապետութեան յարգը բորբոքվում է: Կրակը արդէն պատել է տները և աշտարակները:— Թող սաստկանայ, սաստկանայ, տարածուի հրդեհը, կատաղի հողմը սուրբիով փչէ աւերմունքի մէջ:

ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ԵՐԵԻՈՅԹ

ՄԱՎՐ շտապով ներս է մտնում, ՖԻԷՍԿՕ

ՄԱՎՐ

Խնամք խմբի վերայ:

ՖԻԷՍԿՕ

Բայ արա րազի դռները: Թող ներս գան, ով որ ոտներ ունի:

ՄԱՎՐ

Հասարակապետականներ, հասարակապետականներ: Լճի տակ են քաշում իրանց ազատութիւնը, եզների պէս տնքում են իրանց ազնուապետական մեծութեան տակ:

ՖԻԷՍԿՕ

Յիմարները կարծում են, թէ Ֆիէսկօ Լափանիան կը շարունակէ, ինչ որ Ֆիէսկօն ինքը չէ սկսել: Այս ապստամբութիւնը ինձ ձեռնառու է: Բայց դաւադրութիւնը իմը պիտի լինի: Նոքա վերև են վազում սանդուխների վերայ:

ՄԱՎՐ (դուրս վազելով)

Ե՛յ, է՛յ, տունը սաղն ու վերայ կ'անեն: (Ժողովուրդը ներս է վազում: Դռները կոտրուած վայր են թափվում):

ՈՒԹԵՐՈՐԴ ԵՐԵԻՈՅԹ

ՖԻԷՍԿՕ. ՏԱՍՆԵՐԿՈՒ ԱՐՀԵՍՏԱԻՈՐՆԵՐ

ԲՈՂՈՐԸ

Վրէժ Դօրիային, վրէժ Ջիանէտտինօին:

ՖԻԷՍԿՕ

Հանդարտ, հայրենակիցներ: Որ դուք այդպէս յայտնում էք ինձ ձեր համակրութիւնը, դա ապացոյց է ձեր բարեսրտութեան. բայց իմ սկանձները աւելի քնքոյշ են, քան թէ դուք կարծում էք:

ԲՈՂՈՐԸ (աւելի բարձր):

Կորչե՛ Դօրիան: Կորչի՛ն քեռին և քեռորդին:

ՅԻԷՍԿՕ (Ժպտելով համարում է նոցա)

Տասներկու մարդ — նշանաւոր զօրք է:

ՄԻ ՔԱՆԻՍԸ

Այս Գօրիաներին պէտք է հետացնել: Տէր թիւնը պէտք է ուրիշ ձև ստանայ:

ԱՌԱՋԻՆ ԱՐՀԵՍՏԱԻՈՐ

Մեր հաշտարար դատաւորներին սանդուխքից վայր զլորել —
ԵՐԿՐՈՐԴ

Երեւակայեցէք, Լավանիա, սանդուխքից վայր զլորել, երբ որ նորա ընտրութեան ժամանակ սկսեցին ընդդիմաբանել նորան:

ԲՈԼՈՐԸ

Այդ բանին չպէտք է համբերել, այդ անկարելի է համբերել:

ԵՐԿՐՈՐԴ

Խորհրդարանը սփռ բերել —

ԱՌԱՋԻՆ

Սփռ, պատերազմի նշանը — խաղաղութեան տան մէջ:

ԵՐԿՐՈՐԴ

Ծիրանի հագած գալ ծերակոյտը — ոչ սեւազգեստ, ինչպէս միւս սենատորները:

ԱՌԱՋԻՆ

Ութը ձի լծած կառքով ման գալ մեր մայրաքաղաքում:

ԲՈԼՈՐԸ

Բռնաւոր, դաւաճան հայրենիքի և տէրութեան:

ԵՐԿՐՈՐԴ

Երկու հարիւր զերմանացի թիկնապահներ գնել կայսրից —

ԱՌԱՋԻՆ

Օտարներ հայրենիքի զաւակների դէմ, զերմանացիք խապացոյց դէմ, զենուորներ օրէնքի մօտ:

ԲՈԼՈՐԸ

Դաւաճանութիւն, ապստամբութիւն, Զէնօվայի կորուստը:

ԱՌԱՋԻՆ

Տէրութեան դրուագը զրոշմէլ իւր կառքի վերայ —

ԵՐԿՐՈՐԴ

Անդրէասի արձանը ծերակոյտի դաւթի մէջ տեղը կանգնեց-
նել:—

ԲՈՒՈՐԸ

Կտոր կտոր անելք Անդրէասին, հազար կտոր թէ քարէ և թէ
կենդանի Անդրէասին:

ՖԻԼՍՈՒ

Ջէնովացիք, ինչե՞ պոյ բոլորը ինձ էք ասում:

ԱՌԱՋԻՆ

Դուք չպէտք է պոյ բանին համբերէք: Դուք պէտք է արգելէք
նորան:

ԵՐԿՐՈՐԴ

Դուք խելօք մարդ էք և չպէտք է թոյլ տաք, զուք պէտք է
մեզ համար մտածէք:

ԱՌԱՋԻՆ

Դուք նորանից լաւ աղնուական էք. զուք պէտք է սաստէք
նորան, զուք չպէտք է թոյլ տաք:

ՖԻԼՍՈՒ

Ձեր ինձ ցոյց տուած վստահութիւնը շատ հաճելի է ինձ:
Կարող եմ արդե՞ք զործով արժանանալ նորան:

ԲՈՒՈՐԸ (սղաղակում են):

Զարկ, կործանիր, աղատիր:

ՖԻԼՍՈՒ

Բայց առաջ թողէք մի բան պատմեմ ձեզ:

ՄԻ ՔԱՆԻՍԸ

Պատմեցէք, լավանիա:

ՖԻԼՍՈՒ (նստելով)

Ջէնովացիք—Մի անգամ անասնական թագաւորութեան մէջ
քաղաքական խռովութիւն ծագեց, կուսակցութիւններ կռւում էին
կուսակցութիւնների դէմ, և մէկ մասավաճառի շուն տիրեց դա-
հին: Սա, սովորած լինելով անասունը սպանդանոցը քշել դանակի
տակ, շան պէս էր կառավարում ահբութիւնը, հաչում էր, կծում էր
և կրծում էր իւր ժողովուրդի ոսկորները: Աղբը տրանջում էր. մի

քանի համարձակներ միարանեցան և խեղդեցին իշխանական շանը: Այնուհետև դու մարուեցաւ ազգային ժողով այս մեծ հարցը վճռու-
րու, թէ վարչութեան ո՞ր ձևը արդեօք ամենաերջանիկն է: Ձայները
երեք մասը բաժանուեցան: Զէնովացիք, դուք ո՞րի համար ձայն կը
տայիք:

ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՂԱՔԱՅԻ

Ժողովուրդի համար, բոլորը ժողովուրդի համար:

ՖԻԷՍԿՕ

Ժողովուրդը տարաւ: Կառավարութիւնը ռամկապետական էր: Խաբքանչիւր քաղաքացի ձայնի իրաւունք ստացաւ: Բ ա զ մ ու թ իւ ն ը
վճռում էր հարցը: Մի քանի շաբաթից յետոյ մարդը պատերազմ
յայտնեց այս նոր թխած հասարակապետութեանը: Տէրութիւնը ժո-
ղով գումարեց: Ձին, առիւծը, վագրը, արջը, փիղը և ռնգեղջիւրը
առաջ եկան և զոռացին. զէնք առնենք: Այժմ հերթն եկաւ միւս-
ներին: Ոչխարը, նապաստակը, եղջերուն, էջը և բոլոր միջատները,
թռչունները, և անթիւ երկչոտ ձկները — բոլորը առաջ եկան և ա-
ղաղակեցին. խաղաղութիւն, Տեսէք, Զէնովացիք, երկչոտները աւելի
շատ էին, քան թէ քաջերը, յիմարները աւելի, քան թէ խեղօք-
ները: — Բ ա զ մ ու թ իւ ն ը յաղթեց: Կենդանական թագաւորու-
թիւնը զէնքը վայր դրեց և մարդը տիրեց նորա հողին: Ուրեմն վարչու-
թեան այս ձևը մերժուեցաւ: Զէնովացիք, այժմ դուք ո՞ր ձև կընտ-
րէիք:

ԱՌԱՋԻՆ և ՆՐԿՐՈՐԴ

Ընտրողական ձևը, ի հարկէ ընտրողական ձևը:

ՖԻԷՍԿՕ

Այդ կարծիքը հաւանութիւն դտաւ: Տէրութեան գործերը
յանձնուեցան բազմաթիւ ատեաններին: Գ ա յ Լ երը կառավարում էին
գանձարանը, աղուէսները նոցա քարտուղարներն էին: Աղաւ-
նիները վարում էին քրէական դատարանը, վագրերը հաշտարար
դատաւորներ էին, այծերը վճռում էին ամուսնական վէճերը:
Նապաստակները զննուորներ էին, առիւծները և փղերը
կտրավանն էին պահպանում, էջը տէրութեան դեսպանն էր, իսկ
խլուրդը զխաւոր վերատեսուչ բոլոր պաշտօնների վերայ: Զէնո-
վացիք, ի՞նչ էք սպասում այսօրի կարգադրութենից: Որին չէր

պատառում գայլը, նորան կողոպտում էր աղուէսը: Ով որ ազատ-
վում էր աղուէսից, նորան տքացի էր տալիս էշը: Վագրերը խնդում
էին անմեղներին, գոլերին և մարդասպաններին ներում էին աղա-
նինները և վերջապէս, երբ որ պաշտօնականները թողնում էին իրանց
պաշտօնները, խլուրդը վկայում էր, որ նոքա բոլորն էլ անարատ կեր-
պով էին ծառայել:—Վերջանինները ապստամբեցան: «Նկէք մի ինքնա-
կալ բնորենք», աղաղակեցին նոքա միաձայն, «որ ունենայ ճանգեր և
խելք և միայն մէկ ստամոքս — և բոլորն էլ հպատակեցան մէկ վե-
հապետի — մէկին, ջէնովացիք — բայց (վսեմութեամբ մտնելով նոցա մէջ)
սա տռիւծն էր:

ԲՈՂՈՐԸ

(ծափահարում են և վեր են նետում գլխարկները)

Բրավօ, բրավօ, շատ լաւ են արել:

ԱՌԱՋԻՆ

Ջէնովան էլ պէտք է հետեւի նոցա օրինակին, և ջէնովան ար-
դէն ունի այդպիսի մէկ մարդ:

ՖԻԼՍՈՒ

Ես չեմ ուզում իմանալ, թէ ով է դա: Գնացէք ձեր տները:
Մտածեցէք առիւծի վերայ: (Քաղաքացիք աղմուկով դուրս են գնում):
Ամէն բան լաւ է գնում: Ժողովուրդը և ծերակոյտը հակառակ են
Դօրիային: Ժողովուրդը և ծերակոյտը Ֆիլսօի կողմն են — — Հասան,
Հասան — Ես պէտք է սաստկացնեմ այս ատելութիւնը, կենդանու-
թիւն տամ այս համակրութեանը: — Հասան, Հասան, դժոխքի
ծնունդ, էյ, Հասան, Հասան:

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՄԱՎՐԸ մտնում է: ՖԻԼՍՈՒ:

ՄԱՎՐ (բարկացած):

Դեռ ևս այրվում են զարշապարներս: Էլի ի՞նչ նոր բան կայ:

ՖԻԼՍՈՒ

Ինչեմ հրամայում:

ՄԱՎՐ (հաճոյանալով):

Առաջ ուր վազեմ, յետոյ ուր:

ՖԻԼՍՖՈ

Այս անգամ աղատում եմ քեզ վաղելուց: Քեզ քաշ կրտան: Շուտով պատրաստուիր: Ես այժմ կը յայտնեմ քո չարագործութիւնը և կոպած կը յանձնեմ քեզ արդարութեանը:

ՄԱՎՐ (վեց քայլ յետ գնալով):

Տէր — այդ հակառակ է մեր պայմանին:

ՖԻԼՍՖՈ

Հանգիստ եղիր: Սա ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ մի կատակ: Այս վայրկեանին ամէն բան կախուած է նորանից, որ յայտնուի Ձիւնէ տտիւնօի դաւադրութիւնը իմ կեանքի դէմ: Քեզ տանջանքի կ'ենթարկեն:

ՄԱՎՐ

Ի՞նչ անեմ, խոստովանի՞մ, թէ ուրանամ:

ՖԻԼՍՖՈ

Կ'ուրանաս: Քեզ կըսկսեն տանջել: Առաջին աստիճանին կը դիմանաս: Այդ թիթիկ պատիժը կարող ես ընդունել քո չարագործութեան հաշվում: Երկրորդ աստիճանին կը խոստովանես:

ՄԱՎՐ (մտածելով շարժում է գլուխը):

Սատանան նենգաւոր է: Գուցէ այն պարոնները ինձ երկար պահեն և ես կատակի համար այնքան կը տանջուիմ մինչև հոգիս դուրս կը դայ:

ՖԻԼՍՖՈ

Դու ողջ կը մնաս: Ես իմ պատուով երաշխաւոր եմ քեզ: Իբրև բաւականութիւն, ես կը խնդրեմ, որ քո պատիժը ինձ յանձնեն, և այն ժամանակ ես քեզ կը ներեմ բոլոր հասարակապետութեան առաջ:

ՄԱՎՐ

Ի՞նչ անեմ, պէտք է համաձայնեմ: Նոքա իմ անդամները կ'ուղղեն. վնաս չէ. այդպէս աւելի թեթեւաշարժ կը դառնամ:

ՖԻԼՍՖՈ

Ուրեմն շուտ դաշոյնովդ ցետիր իմ թեր, որ արիւն դուրս այդ: — Ես այնպէս կ'անեմ, որպէս թէ խիղջն լոնեցի քեզ: Լաւ: (Սարսափելի ձայնով): Սպանութիւն, սպանութիւն, բռնեցէ՛ք, դռները

կողպեցէք: (Մալրի կոկորդը սխալով զուրս է քաշում սենեակից: Մա-
ռաները վազում են բեմի վերայ:)

ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ԼԵՕՆՕՐԱ և ԲՕԶԱ շտապով ներս են վազում:

ԼԵՕՆՕՐԱ

Սպանութիւն, սպանութիւն էին աղաղակում: Աղմուկը այս-
տեղ սկսուեցաւ:

ԲՕԶԱ

Անշուշտ զուր աղմուկ, ինչպէս որ ամէն օր լինում է Ձէնօ-
վայում:

ԼԵՕՆՕՐԱ

Սպանութիւն էին կանչում, և ժողովուրդի մէջ պարզ լավում
էր. «Ֆիլէսօ»: Անհոգի խաբեբաներ: Նոքա ուղում են խնայել իմ
աչքերը, բայց իմ սիրտը չեն կարող խաբել: Շնոր, վազի բ, անս,
ասա ինձ, ուր տարան նորան:

ԲՕԶԱ

Հանդարտուեցէք, Բէլլան արդէն գնաց:

ԼԵՕՆՕՐԱ

Բէլլան դեռ ևս կը տեսնէ նորա հանգչող հայեացքը. երջանիկ
Բէլլա: Վայ ինձ, նորա սպանողին: Եթէ Ֆիլէսօն կարողանար ինձ
սիրել, երբէք Ֆիլէսօն չէր ձգի իրան աշխարհի յորձանքի մէջ,
նախանձի գաշայնների դէմ: — Բէլլան գալիս է: Գնա՛, մի՛ խօսիր,
Բէլլա:

ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ԱՌԱՋԻՆՆԵՐԸ և ԲԵԼԼԱ:

ԲԵԼԼԱ

Կոմսը ողջ ու առողջ է: Ես տեսայ, ինչպէս նա ձիու վերայ
թռչում էր քաղաքի մէջ: Երբէք չէի տեսել մեր սլարոնին այնպէս
գեղեցիկ: Ձին պարծենում էր նորա տակ, և հպարտ սմբակով քշում

էր իւր անգինը ամբողջը շրջադարձող ամբողջը: Մօսկոյն թռչելով նա նկատեց ինձ, ողորմած ժպտեց, զլսով այն կողմն արեց և ուղարկեց երեք համբոյր: (Խորամանկութեամբ.) Սինիօրա, ի՞նչ անեմ այդ համբոյրները:

ԳԼՈՒԽ ԲԱՆԱԿԱՆ (զմայլած):

Յիմնը շատախօս: Վերադարձրու նորան:

ԲՕԶԱ

Ահա, տեսէք, այժմ նորից ծածկեց վարդաղոյնը ձեր այտերը:

ԼԵՕՆՕՐԱ

Նա իւր սիրտը ձգում է մի անառակ կնոջ, իսկ ես կարօտ եմ նորա մէկ հայեացքին:—Ո՛հ, կանայք, կանայք: (Դուրս են գնում):

ՏԱՍՆԵՐԿՈՒԵՐՈՐԴ ԵՐԵԻՈՅԹ

Աղորեասի պաշտօնուն:

ԶԻԱՆԷՏՏԻՆՕ և ԼՕՄԷԼԼԻՆՕ շտապելով ներս են մտնում:

ԶԻԱՆԷՏՏԻՆՕ

Թող նոքա գոռան իրանց ազատութեան համար, ինչպէս մատակ առիւծը իւր ձագերի համար: Ես իմ կամքը առաջ կը տանեմ:

ԼՕՄԷԼԼԻՆՕ

Բայց, ողորմած տէր:

ԶԻԱՆԷՏՏԻՆՕ

Կորիւր, քո «բայցով» երեք ժամուայ սրօնուրատօր: Ես մի մաղաչաւի վեջողութիւն չեմ անիլ: Թող ձէնովայի աշտարակները շարժեն իրանց զլխները և կատաղող ծովը գոռայ առջ: Ես չեմ վախեւնում այդ ամբոխից:

ԼՕՄԷԼԼԻՆՕ

Ամբօխը ի հարկէ վառուող փայտն է, բայց սղնուականու թիւնը տալիս է նորան իւր հողմը: Բոլոր հասարակապետութիւնը վերդոված է. թէ հասարակ ժողովուրդը և թէ աղնուականները:

ԶԻԱՆԷՏՏԻՆՕ

Ապա ես Ներոնի պէս կը կանգնեմ լեռան զլխին և կը նայեմ այդ ծիծաղելի հրդեհին:—

ԼՕՄԵԼԼԻՆՅՈ

Սինչե որ այդ խռովութիւնը մի առաջնորդի կը դիմէ, որ բաւական փառասէր է, այդ շփոթութիւնից օգուտ քաղելու:

ԶԻԱՆԵՏՏԻՆՅՈ

Դատարի խօսքեր են: Այս միայն մէկ մարդ եմ ճանաչում, որ կարող էր վտանգաւոր լինել. բայց նորա համար արդէն հոգացել եմ:

ԼՕՄԵԼԼԻՆՅՈ

Պայծառափայլ դուքսը: (Մտնում է Անդրէասը, Նիկոլան էլ խորը զուլիս են տալիս նորան.)

ԱՆԴՐԷԱՍ

Սինիօր Լամբլինօ, քրոջս դուստրը կամենում է տանից դուրս գնալ:

ԼՕՄԵԼԼԻՆՅՈ

Ես պատիւ կունենամ նորան, ճանապարհ ձգելու: (Դուրս է գնում.)

ՏԱՄՆԵՐԵՔԵՐՈՐԴ ԵՐԵԻՈՅԹ

ԱՆԴՐԷԱՍ, ԶԻԱՆԵՏՏԻՆՅՈ

ԱՆԴՐԷԱՍ

Լսիր, քեռորդի: Ես քեզանից անբաւական եմ:

ԶԻԱՆԵՏՏԻՆՅՈ

Աղաչում եմ, լսեցէք ինձ, պայծառափայլ քեռի:

ԱՆԴՐԷԱՍ

Ես կը լսեմ յետին աղքատին ջանօվայում, եթէ նա արժանի է: Անպիտանին — երբէք, թէ և նա իմ քեռորդին լինի: Նոյն դեռ ևս բաւական ողորմած եմ, որ քեզ հետ խօսում եմ իբրեւ քեռի, դու արժանի ես լսել դքսին և նորա Սինիօրիան:

ԶԻԱՆԵՏՏԻՆՅՈ

Միայն մէկ խօսք, ամենողորմած տէր:

ԱՆԴՐԷԱՍ

Նախ լսիր քո արածը, յետոյ պատասխանիր: — Դու քանզի ելես մի շինութիւն, որ ես մեծ ջանքով կառուցելիւմ ամբողջ կէս դար — քո քեռու դամբարանը — իւր միակ բուրգը — ջէնօվացոյ սէրը: Այս թիթեւամուծիւնը ներում է քեզ. Անդրէասը:

ՁԻԱՆԷՏՏԻՆՕ

Ի՞մ քեռի՛ և դուքս:

ԱՆԴՐԷԱՍ

Խօսքս մի՛ կտրիր: Դու քանզի ես տէրութեան ամենագեղեցիկ կազմակերպութիւնը, որ ես ինքս երկնքից վայր բերի ջէնօվացոյ համար, որ ինձ արժէր այնքան անքուն գիշերներ, այնքան վտանգներ և արիւն: Ամբողջ ջէնօվայի առաջ ապականելիս դու իմ իշխանական պատիւը, որովհետեւ ոչինչ յարգանք չես ցոյց տուել իմ հիմնարկութեանը: Ո՞վ կը համարէ այն սուրբ, երբ որ իմ արիւնը արհամարհում է: Այդ յիմարութիւնը ներում է քեզ. քո քեռին:

ՁԻԱՆԷՏՏԻՆՕ (վերաւորուած.)

Ամենողորմած տէր, դուք ինձ պատրաստել էք ջէնօվայի դուքս լինելու համար:

ԱՆԴՐԷԱՍ

Լսիր — դու դաւաճան ես քո հայրենիքի, և խոցել ես տէրութեան սիրտը: Նկատիր այս, տղայ: Դա կոչվում է հպատակութիւն: Որովհետեւ հովիւը օրուայ աշխատանքից յետոյ երեկոյեան յետ քաշուեցաւ, կարծեցիր թէ հօտը անտէր է: Որովհետեւ Անդրէասի մազերը ձիւնի պէս սպիտակեցին, անխելք տղայի պէս դռն տակ ես անում օրէնքները:

ՁԻԱՆԷՏՏԻՆՕ (գոռողութեամբ.)

Կամոնց, դուքս. ի՞մ երակների մէջ էլ եռում է Անդրէասի արիւնը, որի առաջ դողում էր Ֆրանսիան:

ԱՆԴՐԷԱՍ

Լսիր, հրամայում եմ քեզ — ես սովոր եմ, որ ծովը լռէ, երբ որ ես խօսում եմ — Դու անարգեցիր վեհափառ արքայութիւնը իւր սեփական տաճարի մէջ: Գիտե՞ս, ինչպէս են պատուհասում դորա համար, սպստամբ: — Այժմ պատասխանիր:

(Ձիանէտախնձն անխօս նայում է գեփնին.)

ԱՆԴՐԷԱՍ

Ողորմելի՛ Անդրէաս: Դու քո սեփական արտի մէջ անդել ես քո վաստակի որդի:— Ես շինեցի ջէնովացոց համար մի տուն, որ պիտի զիմանար քանդող ժամանակին, և ինքս ձգեցի նորա մէջ առաջին հրդեհը— սորան: Շնորհակալ եղիք, ամալ՝ տ դու, այս ալեգարդ գլխից, որ կամենում է իւր հարազատների ձեռով դերեզման դնուիլ:— Շնորհակալ եղի՛ր իմ դատապարտելի սիրուց, որ գլխատման բեմից չեմ ձգում ապստամբի գլուխը անպատուած տէրու թեանը:

(Շուտ դուրս է գնում:)

ՏԱՍՆԵՒԶՈՐՍԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ԼՕՄԵԼԼԻՆՕ, ներս է վազում շնչատպառ և վախեցած.

ՋԻԱՆԵՏՏԻՆՕ, անխօս և չարութեամբ նայում է դքսի ետեից.

ԼՕՄԵԼԼԻՆՕ

Ի՞նչ տեսայ, ի՞նչ լսեցի: Ա՛յժմ, այժմ, փախէք, իշխան: Ա՛յժմ ամէն բան կորած է:

ՋԻԱՆԵՏՏԻՆՕ (սաստիկ կատաղած.)

Ի՞նչ է կորած:

ԼՕՄԵԼԼԻՆՕ

Ջէնովան, իշխան: Ես դաշիս եմ շուկայից: Ժողովուրդը շրջապատել էր մէկ մտփրի, որին կապած տանում էին: Կոմս Լալանիան և նորա Լուեից մօտ երեք հարիւր անուակաւաններ գնում էին դատարանը, ինչտեղ տանջում են յանցաւորներին: Մտփը բռնուել էր այն միջոցին, երբ որ ուզել է սպանել Ֆիէսկօին:

ՋԻԱՆԵՏՏԻՆՕ (ոտը դետնին խփելով.)

Ի՞նչ: Միթէ բոլոր դժոխքը իմ դէմ է այսօր:

ԼՕՄԵԼԼԻՆՕ

Սկսեցին խոտութեամբ հարցուփորձ անել, թէ ով է նորան վարձել: Մտփը չխոստովանեցաւ: Նորան ենթարկեցին առաջին աստիճանի տանջանքին: Նա ոչինչ չխոստովանեցաւ: Նորան ենթարկեցին երկրորդ աստիճանի տանջանքին: Նա խոստովանեցաւ, բոլորը

കുറു

խոստովանեցաւ — Ողորմած տէր, ինչպէս կարողացաք զուր հաւատալ ձեր պատիւը նորա պէս անողխտանիս:

ԶԻԱՆԷՏՏԻՆՈ (բարկացած):

Ոչեւնչ մի՛ հարցնիր ինձ:

ՀՕՄԷԼԿԻՆՕ

Լսեցէք, յետոյ ինչ եղաւ: Հազիւ թէ արտասանուած էր Դօ-
րիա անունը—երանի՛ թէ իմ անունը կարգայի սատանայի տախտակի
վերայ, քան թէ այնտեղ ձեր անունը լսէի—իսկոյն երևեցաւ Ֆիէս-
կօն ժողովուրդին: Դուք ճշմաշու՞մէք այդ մարդուն, որ հրամայելով
խնդրումէ, որի ձեռին խաղալիք են ամբօխի սրտերը: Բոլոր ժողովը
խումբեր բաժանուած, անխօս և սարսափած լսում էր նորան: Նա
սակաւ խօսեց, բայց բաց արեց իւր արիւնտո թւը. ժողովուրդը սկսեց
կռուիլ թափուող կաթիլների համար, կարծես թէ սրբութիւն էր:
Մտաւ նորա կամքին յանձնուեցաւ, և Ֆիէսկօն—մահու հարուած
մէր սրտին—Ֆիէսկօն ներեց նորան: Այնտեղ ժողովուրդի լուսթիւնը
կատաղի զաղակ փոխուեցաւ, իւրաքանչիւր շունչ ոչնչացնում էր
Դօրիային, Ֆիէսկօն հաղարաւոր կեցեցներով ձեռների վերայ տա-
րուեցաւ իւր տունը:

ՋԻԱՆԵՏՏԻՆՕ (Խուլ ծիծաղով):

Թող ապստամբութիւնը հասնի մինչև իմ կոկորդը:— Կար-
 ւոս Կալստ: Այս մէկ հատ անունով այնպէս կը խնդդեմ նորան,
 որ այսուհետև ամբողջ քէնօւլայրում մէկ հատ զանգակ էլ չի
 հնչել:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ

ԲՈՆԵՄԻԱՆ ՀԵՌՈՒ Է ԻՍՏԱԼԻՅԵ — ԵԹԷ ԿԱՐԴՈՍԸ ՀՈՒՄԵՐԻ, ՀԱՂԻՆ
ԹԷ ՀԱՍՆԻ ձԵՐ ՀՈԳԵՀԱՊԻՆ:

ՋԻԱՆԵՏՏԻՆՕ (հանում է մի մեծ կնքով նամակ):

Բաղդադորայէս նա արդէն այստեղ է:—Դու զարմանում ես, Լուսինիկնո: Միթէ կարծում ես դու, որ ես այնքան յիմար եմ, որ զրդում կատաղի հասարակապետականներին, եթէ նոքա արդէն վաճառուած և դաւաճախուած չլինէին:

ԼՕՄԷԼԻՆՕ (ղարմաքած)

Զգիտեմ, ինչ ամսածեմ:

ԶԻԱՆԵՏՏԻՆՈ

Ես մտածում եմ մի բանի վերայ, որ դու չզիտես Արդէն վճիռը տուած է: Վաղը չէ միւս օր կ'ընկնեն տասներկու սենատորներ: Դօրիան կը դառնայ ինքնակալ, և Կարլոս կայսրը կը պաշտպանէ նորան: — Դու զարմացած չի՞ր ես քաշվում:

ԼՕՄԵԼԼԻՆՈ

Տասներկու սենատորներ: Իմ սիրտը այնքան լայն չէ, որ ամբփոփէ իւր մէջ տասներկու նպանութիւն:

ԶԻԱՆԵՏՏԻՆՈ

Յիմար: Գահի վերայ այդ ոչ ինչ է: Տես, ես և Կարլոսի նախարարները եկանք այն եզրակացութեան, որ Ֆրանսիան դեռ ևս զօրեղ կուսակցութիւններ ունի Զէնօվայում, որոնք կարող են երկրորդ անգամ մատնել Զէնօվան նորա ձեռքը, եթէ արմատախիլ չանենք նոցա: Այս հանգամանքը զրգուեց ծեր Կարլոսին: Նա ստորագրեց իմ մտածած դրութիւնը — և դու այժմ գրիր, ինչ որ կը թելադրեմ քեզ:

ԼՕՄԵԼԼԻՆՈ

Ես դեռ չգիտեմ:

ԶԻԱՆԵՏՏԻՆՈ

Նստի՛ր: Գրի՛ր:

ԼՕՄԵԼԼԻՆՈ

Բայց ի՞նչ գրեմ:

ԶԻԱՆԵՏՏԻՆՈ

Տասներկու կանգիդատներին անունները. — Ֆրանչէսկօ Յէնտուրիօնէ:

ԼՕՄԵԼԼԻՆՈ (գրում է):

Իբրեւ շնորհակալութիւն իւր տուած քուէի համար՝ նորանով կը սկսուի թաղման հանդէսը:

ԶԻԱՆԵՏՏԻՆՈ

Կօրնէլիօ Կալվա:

ԼՕՄԵԼԼԻՆՈ

Կալվա:

ԶԻԱՆԵՏՏԻՆՈ

Միկայէլ Յիբօ

ԼՕՄԷԼԼԻՆՈ

Այս կը զովացնէ նորա սրբօրումն զառնալու փափաղը:

ՋԻԱՆԵՏՏԻՆՈ

Թումաս Աստերատո երեք եղբայրներով: (Լօմէլլինօն կանգնում է:)

ՋԻԱՆԵՏՏԻՆՈ (սաստեղով.)

Երեք եղբայրներով:

ԼՕՄԷԼԼԻՆՈ (զրում է.)

Յեառ:

ՋԻԱՆԵՏՏԻՆՈ

Ֆիէսիօ Լավանիա:

ԼՕՄԷԼԼԻՆՈ

Զգուշացէ՛ք, զգուշացէ՛ք: Զլինի թէ դուք ձեր վիզը կտորէ՛ք այդ սև քարի վերայ:

ՋԻԱՆԵՏՏԻՆՈ

Ացիպիօ Բուրգօնինօ:

ԼՕՄԷԼԼԻՆՈ

Թող ուրիշ տեղ անէ իւր հարսանիքը:

ՋԻԱՆԵՏՏԻՆՈ

Ուր ես կը լինիմ հարսնածու:— Բա՛ջայէ՛լ Սակիօ:

ԼՕՄԷԼԼԻՆՈ

Ես պէտք է նորա համար թողուլ թիւն խնդրէի, մինչև որ կը վճարէր ինձ իմ հինգ հազար սկուդին: (Գրում է:) Մահը կը մաքրէ մեր հաշիւները:

ՋԻԱՆԵՏՏԻՆՈ

Վինցէնտ Կալիանիօ:

ԼՕՄԷԼԼԻՆՈ

Կալիանիօ:— Տասներկուերորդին ես կը դրեմ իմ պատասխանատուութեամբ, թէ չէ մեր ամենաչար թշնամին մոռացուած է:

ՋԻԱՆԵՏՏԻՆՈ

Երբ որ վերջը լաւ է, ամէն բան լաւ է: Յովսէփ վէրրինա:

ԼՕՄԷԼԼԻՆՈ

Այս վիշապի գլուխը: (Վեր է կենում, աւազ է ցանում թղթի վի-

լայ, մի անգամ էլ աչքի տակ է անցկացնում և տալիս է իշխանին) Երկու օրից յետոյ մահը վառաւոր խնջոյք է տալիս և հրաւիրել է տասն- երկու ջէնովացի իշխաններ:

ԶԻԱՆԷՏՏԻՆՈ

(Գնում է սեղանի մօտ և ստորագրում է:)

Վերջացաւ:— Երկու օրից յետոյ դքսի ընտրութիւն է: Երբ որ կը ժողովի Սինիօրիան, թաշկինակով նշան կը արուի, և յանկարծ հրացանները արաքուելով դետին կը փռուին այն տասներկուսը, իսկ իմ երկու հարիւր գերմանացիք նոյն միջոցին կը բռնեն խորհրդա- րանը: Երբ որ այս այսպէս կը վերջանայ, կը մանի դահլիճը Զիանէտ- տինօ Դօրիան և կ'ընդունէ ժողովի հպատակութեան երդումը: (Զան- գակ է հնչեցնում:)

ԼՕՄԷԼԼԻՆՈ

Իսկ Անդրէասը:

ԶԻԱՆԷՏՏԻՆՈ (արհամարհանքով:)

Նա ծեր մարդ է: (Մտնում է մի ծառայ:) Եթէ դուքսը հարցնէ ինձ— ես պատարագումն եմ: (Ծառան դուրս է գնում:) Սատանան, որ իմ մէջ նստած է, միայն բարեպաշտութեան դիմակի տակ կ'արող է ծածուկ մնալ:

ԼՕՄԷԼԼԻՆՈ

Բայց այս թերթը, իշխան:

ԶԻԱՆԷՏՏԻՆՈ

Վեր առ և ցոյց տուր մեր համախոհներին: Այս նամակը սուրհանդակով պէտք է ուղարկել Լէվանտօ: Դորանով տեղեկու- թիւն է տրվում Սպինօլային ամէն բանի մասին, և պատուիրվում է նորան վաղը առաւօտեան ութը ժամին լինել այստեղ մայրաքաղա- քում: (Ուղում է գնալ:)

ԼՕՄԷԼԼԻՆՈ

Դոյլը ծակ է, իշխան: Ֆիէսիօն էլ չէ այցելում ծերակոյտը:

ԶԻԱՆԷՏՏԻՆՈ (կանգնելով:)

Միթէ էլի մէկ ապստամբութիւն չի՞ լինի Զէնովայում: Ես դորա հոգսը կը քաշեմ: (Նա մտնում է կից սենեակ, Լօմէլլինօն դուրս է գնում ուրիշ կողմից:)

ՏԱՄՆԵՒՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

ՆՍԻՍԱՍՆԵՆԵԱԿ ՖԻԿՍՍՈՒ ՄԱՆՐ:

ՖԻԿՍՍՈՒ, ձեռին նամակներ և մուրհակներ, ՄԱՎՐ

ՖԻԿՍՍՈՒ

Ուրեմն չորս նաւ հասան նաւահանգիստը:

ՄԱՎՐ

Յաջողութեամբ խորիսկ ձգեցին դարոհնայում:

ՖԻԿՍՍՈՒ

Հատ ուրախ եմ: Որտեղից են սուրհանդակները:

ՄԱՎՐ

Հռոմից, Պիազենցայից և Ֆրանսիայից:

(խոսում է ՖԻԿՍՍՈՒ)

(բացե՛ք նստում նամակները և շտապով կարդում է:)

Բարի եկաք, բարի եկաք: Զէնովա: (Սաստիկ ուրախացած:) Սուրհանդակներին փառաւոր կերպով հիւրասիրել է:

ՄԱՎՐ

Հ'մ: (Ուզում է գնալ:)

ՖԻԿՍՍՈՒ

Կաց, կաց: Այստեղ քեզ համար շատ գործ կայ:

ՄԱՎՐ

Ի՞նչ էք հրամայում: Շան հոտոտելքը, թէ կարճի խայթը:

ՖԻԿՍՍՈՒ

Առ այժմ հարկաւոր է միայն քո լեզուն: Էգուց առաւօտ երկու հազար մարդ կը մտնեն քաղաք ծպտեալ կերպարանքով, որ ծառայութիւն ընդունեն ինձ մօտ: Կանգնեցրու քո արքանեակներին քաղաքի դռների մօտ, և հրամայիր սուր աչք ունենալ ներս մտնող ճանապարհորդների վերայ: Նոցանից մի քանիսը կը գան իբրեւ ուխտաւորներ, որոնք Լօրէտուօ են դնում, միւսները — իբրեւ կրօնաւորներ, կամ Սափյեարներ, կամ կատակերգուներ, ուրիշները դարձեալ — իբրեւ մանրավաճառներ, կամ երաժիշտներ, մեծ մասը — իբրեւ ծառայու-

Թենից արձակուած զինուորներ, որոնք կամենում են ձէնօվայի հացով կերակրուիլ: Ամէն մէկ օտարականին հարցնել, թէ ինչտեղ պիտի իջևանի, և եթէ կը պատասխանէ. ոսկէ օձի մօտ, բարեկամաբար ողջունել նորան և ցոյց տալ իմ բնակարանը: Տէս, այ տղայ, ևս յոյսս դնում եմ քո խոհեմութեան վերայ:

ՄԱՎՐ

Տէր, ինչպէս իմ չարութեան վերայ: Եթէ մի մազ պրծնի ինձանից, զրէք իմ Երկու աչքը հրացանի մէջ և արձակեցէք ճշնձողուների վերայ: (Ուզում է գնալ):

ՖԻԷՍԿՕ

Սպասիր, էլի մէկ գործ: Այն նաւերը կարող են ժողովուրդի աչքը ծակել: Ուշք դարձրու, թէ ինչ են խօսում այդ մասին: Եթէ մէկը մի բան հարցնէ քեզ, պատասխանիր, թէ լսել ես քո պարոնը ուզում է թուրքերի վերայ որսի գնալ: Հասկացա՞ր:

ՄԱՎՐ

Հասկացայ: Թշուառներին մորուքները վեր են ցցուած, իսկ թէ ինչ կայ նոցա տակը, օտոտանան գիտէ: (Ուզում է գնալ):

ՖԻԷՍԿՕ

Սպասիր: Դարձեալ մի զգուշութիւն: Զիանէտախիսն նոր պատճառ ունի ինձ ատելու և դարան դնելու: Քնա, լաւ նկատիր քո ընկերներին, արդեօք մի նոր սպանութեան հոտ չկայ: Դօրիան այցելում է կասկածաւոր տները: Ծանօթացիր ուրախութեան աղջկերանց հետ: Կառավարութեան գաղտնիքը յօժարութեամբ ծածկվում են կանանց հանդերձների ծալքի մէջ. խոստացիր նոցա ոսկի ցանող ծանօթներ, — խոստացիր նոցա ծանօթացնել քո պարոնի հետ: Ոչինչ կարող չէ այնքան պատուարժան լինել, որ դու չթաթախես այդ ճահճի մէջ, մինչև որ հասնես նորա յատակին:

ՄԱՎՐ

Սպասեցէք, սպասեցէք: Ես ազատ մուտք ունիմ մի յայանի Դիանա Բօնինիի մօտ և մէկ տարի և երեք ամիս նորա կուտան էի: Անցեալ օրը տեսայ, ինչպէս պրօկուրատոր Լօմէլլինօն դուրս էր գալիս նորա տանից:

ՖԻԷՍԿՕ

Այդ շատ լաւ է: Այդ Լօմէլլինօն Դօրիայի բոլոր յիմարութիւնների զլխաւոր բանալին է: Արդէն վաղը առաւօտեան պիտի

գնաս այն աղջկայ մօտ: Դուք է նոյն իսկ այս դիշեր նա իբրև էնդիմիօն կը լինի այդ ողջախոհ Դիանայի մօտ:

ՄԱՎՐ

Էլի մէկ հանդամանք կայ, ողորմած տէր: Եթէ Զէնօվայիք հարցնեն ինձ—և սատանան վկայ, որ նոքա կ'անել այդ բանը—եթէ նոքա ինձ հարցնեն, թէ ի՞նչ է մտածում Ֆիէսկօն Զէնօվայի մասին: Արդեօք էլի երկար կը կրէք դուք ձեր գիմակը, կամ ի՞նչ պատասխան տամ:

ՖԻԷՍԿՕ

Պատասխան: Սպասիր: Պտուղը շուտով կը հասնի: Երկունքը գողշակում է մօտաւոր ծնունդ:—Զէնօվան մահուան դուռն է հասել, կը պատասխանես դու, և քո տիրոջ անունն է Յովհաննէս Լուսովիկաս Ֆէսկօ:

ՄԱՎՐ (ուրախ ձգձգուելով)

Շնական պատիւս վկայ, որ բանը լաւ կը շինեմ: Ուրեմն պատրաստուիր, բարեկամ Հասան: Առաջ—մի դիմեալուն: Ոտներին ձեռները շատ զործ ունին—ես պէտք է գողում իմ ստամբսը, որ նա բարեխօս լինի իմ ոտների մօտ: (Շտապով դնում է բայց էլի խփոյն յետ է դառնում): A propos! փոքր մնաց մօռանայի: Դուք կամենում էիք խմանալ, թէ ի՞նչ էր պատահել ձեր կնոջ և Կալիանիօի մէջ:—Նորա քթին տուել են, այս է բոլորը, տէր:

(Դուրս է վաղում)

ՏԱՍՆԵԻՎԵՑԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅՐ

ՖԻԷՍԿՕ մէնակ

Յաւում եմ, Կալիանիօ:—Մի՞թէ կարծում ես, որ ես բազդին կը յանձնէի իմ ամուսնական անկողնի պատիւը, եթէ համոզուած չլինէի իմ կնոջ առաքինութեան և իմ սեփական արժանաւորութեան վերայ: Բայց այդ խնամութիւնը ձեռնտու է ինձ: Դու լաւ զննուր ես: Այդ բանը կը կաշառէ ինձ համար քո բազուկը Դօրիային կործանելու:—(Մեծ քայլերով յետ ու առաջ ման գալով): Այժմ, Դօրիա, դուրս եկ իմ դէմ պատերազմի դաշտը: Իմ մեծ ձեռնարկութեան բոլոր մեքենաները գործում են. բոլոր

նուագարանները լարած են սարսափելի երաժշտութեան համար: Եւ ոչինչ պակաս չէ, միայն հարկաւոր է դիմակը վեր առնել ե. Ջէնօ-վայի հայրենապետներին ցոյց տալ Ֆիէսկօն: (Ասվում են քայլերի ձայներ:) Այցելութիւն: Արդեօք ո՞վ է, որ այժմ ինձ անհանդիստ է անում:

ՏԱՍՆԵԻԵՐՈՒՆԵՐՈՐԴ ԵՐԵԻՈՅԹ

ՖԻԷՍԿՕ, ՎԵՐՐԻՆԱ, ՐՕՄԱՆՕ ձեռքն մի պարկեր, ՍԱԿԿՕ, ԲՈՒՐԳՈՆԻՆՕ, ԿԱԼԿԱՆԻՕ: Բոլորն էլ զուգու են տալիս Ֆիէսկօին:

ՖԻԷՍԿՕ (ուրախ դիմաւորում է նոցա):

Բարով եկաք, իմ պատուարժան բարեկամներ: Արդեօք ի՞նչ նշանաւոր հանդամանք բերել է ձեզ բոլորիդ ինձ մօտ: -- Դու էլ այստեղ ես, իմ թանկազին եղբայր վէրրինա: Շուտով ես էլ չէի ճանաչիլ քեզ, եթէ աւելի զբաղուած չլինէին քեզանով իմ մտքերը, քան թէ իմ աչքերը: Կարծեմ վերջին խնջուքից յետոյ էլ չեմ տեսնու իմ վէրրինային:

ՎԵՐՐԻՆԱ

Մի յանդիմանիր նորան, Ֆիէսկօ: Այն օրից յետոյ ծանր բեռներ խոնարհեցրել են նորա աչքերը զուգու: Բայց բաւական է այս մասին:

ՖԻԷՍԿՕ

Բայց բաւական չէ իմ հետաքրքիր սիրոյ համար: Աւելի շատ կը պատմես ինձ, երբոր մենակ կը լինինք: (Բուրգօնինօին:) Բարով, երիտասարդ հերոս: Մեր ծանօթութիւնը դեռ կանաչ է, բայց իմ բարեկամութիւնը արդէն հասել է: Արդեօք փոխել էք իմ մասին ձեր կարծիքը աւելի դէպի լաւը:

ԲՈՒՐԳՈՆԻՆՕ

Արդէն սկսել եմ:

ՖԻԷՍԿՕ

Վէրրինա, ասում են, որ այս երիտասարդ մարդը քո աղջկայ ամուսինը պիտի դառնայ: Ես բոլորովին հաւան եմ քո ընտրութեանը: Ես միայն մէկ անգամ խօսել եմ սորա հետ, բայց չնայելով այդ բանին, ես ինձ մեծ պատիւ կը համարեի, եթէ իմ ազգականը լինէր:

ՎԵՐՐԻՆԱ

Այդ կարծիքը ուրախացնում է ինձ իմ աղջկայ համար:

ՖԻԵՍԿՕ (միւսներին)

Սա՛կկօ, կայկա՛նիօ — Բոլորն էլ հազունադիւս հիւրեր իմ տան մէջ: Համարեա թէ պէտք է ամաչեմ իմ հիւրասիրութենից, եթէ քէնօվայի ամենաազնիւ զարդերը զանց են առնում իմ տունը: — Ահա՛ ողջունում եմ և իմ հին գերորդ հիւրին, որ թէև ինձ անծանօթ է, բայց արդէն սիրելի է ինձ, գտնուելով այս յարգելի շրջանի մէջ:

ԲՕՄԱՆՕ

Ես մի նկարիչ եմ, ողորմած տէր, անունս Բօմանօ, կերակրվում եմ գորութեամբ բնութենից, չունիմ ուրիշ դրուագ, բաց ի իմ վրձինից, և հիմա եկել եմ այստեղ, (խորը դուրս տալով,) Բրուտոսի գլխի համար ազնիւ գիծը գտնելու:

ՖԻԵՍԿՕ

Տուէ՛ք ինձ ձեր ձեռք, Բօմանօ: Ձեր գիցուհին իմ տան ազգականն է: Ես եղբոր պէս սիրում եմ նորան: Արուեստը բնութեան աջ ձեռն է: Բնութիւնը ստեղծում է միայն արարածներ, արուեստը — մարդիկ: Բայց ի՞նչ էք նկարում, Բօմանօ:

ԲՕՄԱՆՕ

Եռանդոտ հնութեան տեսարաններ: Ֆլօրէնցիայումն է իմ մեռնող Հերակլէսը, վենետիկում — իմ Կլէօպատրան, կատաղի Աեակոսը — Հռօմում, ուր նախնի զիւցազուենները — կրկին յարութիւն են առնում վատիկանում:

ՖԻԵՍԿՕ

Բայց այժմ ինչո՞վ է զբաղուած ձեր վրձինը:

ԲՕՄԱՆՕ

Վրձինը դէն է ձգած, ողորմած տէր: Հանճարի ճրագը աւելի սակաւ իւղ է ստանում, քան թէ կեանքի ճրագը: Մի յայտնի կէտից դուրս փայլում է թղթէ թաղը: Ահա՛ իմ վերջին աշխատանքը:

ՖԻԵՍԿՕ (ուրախ)

Պուք շատ յարմար ժամանակ եկաք ձեր պատկերով: Ես այսօր սովորականից դուրս ուրախ եմ, իմ բոլոր անձը տօնում է այսօր մի

հերոսական խաղաղութիւն, բոլորովին բաց է գեղեցիկ բնութեան համար: Կանգնեցրէք ձեր պատկերը: Ես կամենում եմ մի տօն կատարել: Շրջան կազմեցէք, բարեկամներ: Մենք բոլորովին կը յանձնենք մեզ վարպետի կամքին: Կանգնեցրէք ձեր պատկերը:

ՎԵՐՐԻՆԱ (գլխով է անում միւսներին.)

Այժմ նկատեցէք, ձէնօվացիք:

ՐՕՄԱՆՕ (կանգնեցնում է պատկերը.)

Լոյսը պէտք է այս կողմից ընկնի: Բարձրացրէք այն վարագոյրը: Իսկ այս—վայր թողէք: Լաւ: (Կանգնում է մի կողմը.) Սա վերջին իրադէպն է Ապպիոս Կլավդիոսի պատմութիւնն է:

(Ներկար, խորհրդաւոր լռութիւն, որի միջոցին բոլորը դիտում են պատկերը.)

ՎԵՐՐԻՆԱ (ողևորում.)

Փրփրի, ալեոր հայր—Դողմում ես, բռնաւոր:—Ինչպէս գունաթափ կանդնած էք, երկչոտ հռովմացիք—հետեցէք նորան, հռովմացիք—սուրը փայլում է—չետեցէք ինձ, երկչոտ ջէնօվացիք—Մեռնի՛ Գօրիան, մեռնի՛, մեռնի՛: (Շարժում է սուրը պատկերի առաջ.)

ՖԻԼՍՈՒՍ (ժպտելով, նկարչին.)

Միթէ կը պահանջէք սորանից աւելի զովասանութիւն: Ձեր արուեստը անմոռօք երիտասարդ շինեց այս ծեր մարդուն:

ՎԵՐՐԻՆԱ (յոգնած.)

Ի՞նչ տեղ եմ ես: Ո՞ւր զնացին նոքա: Ոչնչացան, ինչպէս փամփուշտներ: Գու աշտանդ ես, Ֆիլէսօ: Բռնաւորը դեռ կենդանի է, Ֆիլէսօ:

ՖԻԼՍՈՒՍ

Տեսնում ես: Շատ նայելով, աչքերդ մոռացար: Գու այս հռովմացու զուլսը հիանալի ես գտնում: Կորչի՛, դնայ: Ա՛յ, այս աղջկան նայիր: Ի՛նչ քնքոյշ արտայայտութիւն, որքան կանացի գեղեցկութիւն: Ի՛նչ գեղեցիկ են այս թառամած շրթունքները: Ո՛րքան քաղցրութիւն այս հանգչող աչքերի մէջ: Աննաման է, սքանչելի է, Բօմանօ:—Եւ այս սպիտակ, լուսաթաթախ կուրծքը, ինչպէս փամփուկ բարձրացրած է շնչի վերջին ալիքով: Բօմանօ, որքան կարող էք շատ տուէք այսպիսի հաւերժահարսներ, և ես ծունր կը դնեմ ձեր երեւակայութեան առաջ և հրաժարական կը տամ բնութեանը:

ԲՈՒՐԳՕՆԻՆՈ

Վերրինա, այս էր քո սպասած փառաւոր ազդեցութիւնը պատկերի:

ՎԵՐՐԻՆԱ

Արեացի, որդեակ: Աստուած մերժեց Ֆիէսկօի բազուկը, նա մերն է ընտրել:

ՖԻԵՍԿՕ (նկարչին)

Այո, այս ձեր վերջին աշխատանքն է, Բոմանօ: Ձեր զօրութիւնը սպառած է: Դուք էլ չպէտք է շարժէք վրձինը: Բայց վարպետի վերայ զարմանալով, ես մոռացայ նորա գործը: Ես կարող եմ այստեղ կանգնած նայել և չզգալ երկրաշարժը: Վեր առէք ձեր պատկերը: Եթէ ես կամենայի վճարել ձեզ այս վիրգիլիայի զլխի համար, պէտք է զրաւ դնէի Զէնօվան: Վեր առէք:

ԲՕՄԱՆՈ

Փառքը վարպետի վարձն է: Ես ընծայում եմ ձեզ այս պատկերը: (Ուզում է գնալ):

ՖԻԵՍԿՕ

Մի փոքր համբերեցէք, Բոմանօ: (Նա վեհանձնարար ման է գալիս սենեակում, և, ինչպէս երևում է, մի շատ մեծ բանի վերայ է մտածում: Երբեմն թեթև, բայց սուր հայեացքներ է ձգում ներկայ եղողներին վերայ) վերջապէս բռնում է նկարչի ձեռքը և տանում է նորան պատկերի մօտ: Այստեղ եկ, նկարիչ: (Հպարտութեամբ և վեհանձնութեամբ) Այդպէս յանդուգն կանգնած ես դու այստեղ. որովհետեւ կարող ես կենանքը կեղծել մեռած քաթանի վերայ և մեծ գործեր փոքր ծախսով անմահացնել: Դու պարծենում ես բանաստեղծական կրակով, երևակայութեան անուղեղ տիկիների խաղով, առանց սրտի, առանց գործին կենդանութիւն տուող զօրութեան: քաթանի վերայ կործանում ես բռնաւորներին — և ինքդ թշուառ սարուկ ես: Վրձինիդ մի շարժուածքով ազդուում ես հասարակապետութիւններ — և չես կարող փշրել քո սեփական շղթաները: (Հրամայելով) Գնա: Բո աշխատանքը — ծաղրածութիւն է — երևոյ թը թող տեղի տայ դործին: -- (Վսեմութեամբ պատկերը վայր ձգելով) Ես կատարել եմ, ինչ որ դու — միայն նկարել ես: (Բոլորը շփոթուած են: Բոմանօն վրդոված վեր է առնում պատկերը և դուրս է գնում):

ՏԱՍՆԵՒՈՒԹԵՐՈՐԴԵՐԵՒՈՅԹ

ՖԻԷՍԿՕ, ՎԵՐՐԻՆԱ, ԲՈՒՐԳՕՆԻՆՕ, ՍԱԿԿՕ, ԿԱԼԿԱՆԻՕ

ՖԻԷՍԿՕ

(Ընդհատելով ընդհանուր լռութիւնը.)

Դուք կարծում էիք, թէ առիւծը քնած է, որովհետեւ չէ մըռնչում: Միթէ դուք այնքան մեծամիտ էիք, որ կարծում էիք, թէ միայն դուք էք զգում Ձէնօվայի շղթաները, միայն դուք էք, որ ցանկանում էք փշրել այդ շղթաները: Հազիւ թէ դուք լսել էիք նոցա շառաչիւնը, որ Ֆիէսկօն արդէն ջախջախել էր նոցա: (Նա բաց է անում մի արկղ, հանում է նորա միջից մի ծրար նամակներ, թափում է սեղանի վերայ.) Ահա՛ զինուորներ Պարմայից, — ահա՛ Քրանսիական ոսկի — ահա՛ չորս նաւ Պապից ուղարկուած: Ել ի՞նչ է պակաս բռնաւորին իւր բնի մէջ որսալու: Ասացէք, էլ ի՞նչ բան մոռացուած է: (Բոլորը ապշած լռում են. նա ինքնաբաւական մօտենում է սեղանին.) Հասարակապետականներ, դուք աւելի հմուտ էք բռնաւորներին աշխիժելու, քան նոցա օլը բարձրացնելու: (Բոլորը, բաց ի վերրինայից, անխօս ծունկ են խոնարհում նորա առաջ.)

ՎԵՐՐԻՆԱ

Ֆիէսկօ, — իմ ողին խոնարհում է քոնի առաջ — բայց իմ ծունկը կարող չէ: — Դու մեծ մարդ ես. բայց — վեր կացէք, Ձէնօվացիք:

ՖԻԷՍԿՕ

Բոլոր Ձէնօվան զայրանում էր փափկասէր Ֆիէսկօի վերայ: Բոլոր Ձէնօվան անիծում էր անառակ անպիտան Ֆիէսկօին: Ձէնօվացիք, ջէնօվացիք, իմ անառակութիւնը խաբէց խորամանկ բռնաւորին, իմ յիմարութիւնը ծածկեց ձեր սրատեսութիւնից իմ վտանգաւոր իմաստութիւնը: Զիջիւթեան փաթեթների մէջ դրած էր դաւադրութեան հիանալի գործը: Բաւական է: Ձէնօվան ճանաչում է ինձ ձեր մէջ. իմ ամենամեծ ցանկութիւնը կատարուած է:

ԲՈՒՐԳՕՆԻՆՈ

(Վշտացած ընկնում է աթուռի վերայ):

Միթէ ես ոչինչ եմ:

ՖԻԵՍԿՈ

Բայց եկէք շուտով մտքերից դէպի գործը անցնենք, Բոլոր մեքենաները սարգած են: Ես կարող եմ՝ պաշարել քաղաքը ծովից ու ցամաքից: Հռոմը, Ֆրանսիան և Պարման դաշնակից են ինձ: Ազնուականութիւնը դժգոհ է: Ամբոխի սրտերը իմն են: Բռնաւորներին քնեցրել եմ: Հասարակապետութիւնը պատրաստ է նորից ձուլուելու: Բազդը մեր կողմն է: Ոչինչ պակաս չէ: — Բայց վէրրինան մտածմունքի մէջ է:

ԲՈՒՐԳՕՆԻՆՈ

Համբերութիւն: Ես մի բան գիտեմ, որ աւելի շուտ կը զարթեցնէ նորան, քան թէ վերջին դատաստանի փողը: (Նա մօտենում է վէրրինային և ասում է աղղու ձայնով.) Հայր, զարթիր: Բո՛ւ Բէրթան յուսահատվում է:

ՎԷՐՐԻՆԱ

Այդ ո՛վ ասաց. — գործը սկսենք, Ջէնովայիք:

ՖԻԵՍԿՈ

Լաւ մտածեցէք, թէ ինչպէ՞ս պէտք է կատարել մեր մտադրութիւնը: Այնինչ մենք զբաղուած ենք կարեւոր խօսակցութեամբ, զիշեր դարձաւ: Ջէնովան քնած է: Բռնաւորը ցերեկուայ մեղքերից յոգնած, նոյնպէս քնած է: Արթուն եղէք երկուսի համար:

ԲՈՒՐԳՕՆԻՆՈ

Առաջ քան թէ մենք կը բաժանուինք միմիանցից, եկէք զրկախառնութեամբ ամբօյնենք մեր զիւցազնական դաշնակցութիւնը: (Նոքա իրար գրկելով կազմում են մի շրջան:) Այստեղ միաւորուած են Ջէնովայի հինգ ամենամեծ սրտերը, որ որոշեն Ջէնովայի ամենամեծ բաղդը: (Աւելի ևս ջերմեռանդ սխմում են իրար:) Երբ որ փուլ կը գայ անկեղբոր շնորհածքը և վերջին դատաստանի ձայնը կը կտրէ արիւնի և սիրոյ կապերը — և այն ժամանակ ամբողջ կը մնայ այդ զիւցազնական շաղկապը: (Նոքա բաժանվում են միմիանցից:)

ՆՐԲ պիտի կրկին ժողովենք:

ՖԻԼՍՈ

Վաղը կէսօրին ես կը ժողովեմ ձեր կարծիքները:

ՎԵՐՐԻՆԱ

Ուրեմն վաղը կէսօրին: Բարի գիշեր: Ֆիլէսօ: Բուրգօնինօ, եկ: Գու մի զարմանալի բան կը լսես: (Նրկուսը դուրս են գնում)

ՖԻԼՍՈ (միւսներին.)

Ետեւի դռներից գնացէք, որ Դօրիայի լրտեսները չնկատեն ձեզ: (Բոլորը հեռանում են):

ՏԱՍՆԵՒԻՆՆԵՐՈՐԴ ԵՐԵՒՈՅԹ

Ֆ Ի Լ Ս Ո, խորը մտածմունքի մէջ ման է գալիս յետ ու առաջ.

Այս ինչ յուզմունք է կուրծքիս մէջ. ինչ խորհրդաւոր յորձանք մտքերի: — Կասկածաւոր եղբայրների նման, որոնք դուրս են գնում մի չարագործութիւն կատարելու, զաղտագողի ման են գալիս ոտի մատների վերայ և ահ ու դողով դեպի են խոնարհեցնում իրանց բոլորը ու զէմքերը, ծածուկ անց են կենում հոգուս առաջ ամենաշքեղ երևոյթներ: — Սպասեցէք, սպասեցէք: Թողէք լուսաւորեմ ձեր զէմքերը — բարի միտքը ամրացնում է այր մարդու սիրտը և դիւցազնարար ցոյց է տալիս իրան լոյս ցերեկին: — Ահ, ես ճանաչում եմ ձեզ — այդ մշտական ստախօսի հանդերձն է — անյայտացէք: (Կրկին լուռ թիւն, յետոյ աւելի աշխուժով.) Հասարակապետական Ֆիլէսօ: Գուքս Ֆիլէսօ: — Զգոյշ: — Այստեղ անյատակ անդունդն է, ինչտեղ սառչում է առաքինութեան ուղեղը, ինչտեղ բաժանվում են միմիանցից երկինքն ու դժոխքը — իսկ այստեղ սայթաքել են դիւցազունների, և ընկել են դիւցազունների, և աշխարհը անխում է նոցա անունները: — Իսկ այստեղ կասկածել են դիւցազունների, և կանգ են առել դիւցազունների և դարձել են կիսաստուածներ: — (Աւելի եռանդով.) Զէ որ իմն են Ջէնովայի սրտերը: Զէ որ, ինչպէս ուղում են, դէս ու դէն են ման ածում իմ ձեռները ահաւոր Ջէնօ

վան:—Ո՛հ, ինչպէս նենգաւոր է մեղքը. նա իւրաքանչիւր դէպ առաջ կանգնեցնում է մի հրեշտակ:—Ո՛հ, տարաբանող փառասիրութիւն, դարաւոր հակառակութիւն, հրեշտակները քեզ համբուրելով կորցրին երկինքը, և քո արգանդից ծնաւ մահը:—(Սարսափելով) Հրեշտակներին հրապուրում ես դու յուշկասլարիկների երգերով յաւիտենականութեան մասին—մարդկանց որսում ես դու ոսկով, կանանցով և թագերով: (Կարճ լուսնային յետոյ:) Մի թագ զրաւելը—մեծ զործ է, նորանից հրաժարուիլը—չնաշխարհիկ զործ է: (Վրճապէս.) Կործանուիր, բռնաւոր: Ազատ եղիր, Զէնօվա, և ես (ցած ձայնով.)—քո ամեն աւեր ջանիկ քաղաքացին:

(Կը շարունակուի:)

ԳԷՈՐԳ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆՑ

ԱՇԽԱՂՀԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՈՒՍՈՒՄԸ

ՍԿՋԵՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆՈՒՄ

Դաստիարակութիւն պ. է. Լըվաւէօրի Փարիզի աշխարհահանդէսի ժամանակ

ՊԱՐՈՆՆԵՐ.

Պ. Կազիմիր Պէրիէն, պետական քարտուղարի օգնականը, ասաց ձեզ իւր և ազգային կրթութեան Նախարարի կողմից, թէ ինչ բնաւորութիւն ունին այս ժողովները որ այսօր բացվում են այստեղ, և թէ ինչ օգուտ պիտի քաղէք նոցանից դուք, ուսուցիչներդ, և ձեզ հետ նաև ինքը տէրութիւնը: Օգուտը, պարոններ, պիտի բղխի ձեր միմեանց հետ ունենալու սերտ յարաբերութիւնից, Աշխարհահանդէսի ներկայացրած նիւթերի համեմատական քննութիւնից և այն դաստիարակութիւններից որ պիտի լսէք այստեղ: Այս բոլորի արդիւնքն այն կը լինի ձեզանից շատերի համար, որ կը տեղեկանաք ներկայումս ազգային կրթութեան մէջ գործածուած ամենալաւ եղանակներին և հաստատուն կամք ցոյց կը տաք գործադրելու, գուցէ նաև փափաք աւելի ևս բարեփոխելու նոցա:

Սկզբնական կրթութեան վերատեսուէր իրաւամբ է անուանել այս ժողովը մ'ան կա վ ա ը ժ ա կ ա ն ա պ ա ս տ ա ն:

Արդէն սորանից տասնմէկ տարի առաջ, մի Նախարար որ մեծ եւ ռանդ էր ցոյց տալիս ազգային կրթութեան գործի մէջ, օգուտ էր քաղել 1867-ի Աշխարհահանդէսից բաղմամբիւ ուսուցիչներ փարիզում հաւաքելու: Այսօր Ֆրանսիական հասարակապետութեան կառավարութիւնը, նմանօրինակ և աւելի ևս հանդիսաւոր պարագայում, կամեցաւ որ դուք մասնակից լինիք 1878-ի աօնախմբութեանը. ընդհանուր շահն էր թելադրել նորան այս որոշումը, որի շնորհով այսպիսի մեծ ժողով է կազմուել այստեղ ուսուցիչներից ու մանկավարժներից որ մինչև այժմ չէր տեսնուել մեր երկրում:

Ամէն կառավարութիւնների տակ, պարոններ, ներկայ ժամանակներում, սկզբնական կրթութիւնը հարստութեան ու յառաջադիմութեան հարկաւոր պայման է. իսկ Հասարակապետութեան տակ, բացի դորանից, մի

քաղաքական կարիք է (ծափահարութիւն), և նա պիտի միանգամայն աւելի ընդհանրական, հաստատուն և լուսաւոր լինի քան ընդարձակ, վասն զի, ինչպէս որ շատ զեղեցիկ ասաց ձեզ պետական քարտուղարի պ. Օգնականը, պէտք է ոչ միայն որ ոչ ոք ազատ չմնայ նորա ազդեցութիւնից, այլ և բաւական լուսաւոր քաղաքացիք պատրաստէ որ կարողանան մասնակից լինել հրապարակական գործերին այն չափով որ թոյլ է տալիս նոցա Սահմանադրութիւնը:

Այսպիսի կառավարութեան ներքոյ՝ ուր ամէն ինչ հասարակաց հաւանութեամբ է կատարվում, մենք ամէնքս էլ ունինք պարտաւորութիւններ իբրև մարդիկ և պարտաւորութիւններ իբրև քաղաքացիք, և եթէ չենք ուզում ազգի կորստեան պատճառ լինել, պէտք է կարողանանք այդ պարտաւորութիւնները կատարել: (Բուռն ծափահարութիւն):

Ես այստեղ սկզբնական կրթութեան վրայ եմ խօսում. բայց սորանով չեմ կամենում ասել թէ սկզբնական կրթութիւնը Հասարակապետութեան միակ հոգսը պիտի լինի: Ամենին ոչ: Ուսումը պէտք է զարգացնել բոլոր աստիճանների վրայ, սկզբնական լինի, միջին կամ վերին, վասն զի հարստութիւնն ու քաղաքակրթութիւնը մարդու աշխատութեան պատճեն են, և մարդու աշխատութեան արժէքը նորա ճարտարութեան ու բարոյականութեան արժէքովն է չափվում: Թող որքան կարելի է շատ մշակուին ընտիր մտքերը, որպէս զի գիտութիւնների մակերևոյթը բարձրանայ, և ուսումը ամէն տեսակ գիւտերով ու բարիքներով սիւռուի բոլոր ընկերութեան վրայ: Բայց որքան աւելի այդ ընկերութիւնը լուսաւորեալ է, այնքան աւելի կարող է օգուտ քաղել այն ուղղութիւններից որ ուսումը տալիս է նորան: Լաւ բանակ կազմելու համար՝ լաւ հրամանատարներ և լաւ զինուորներ են հարկաւոր:

Որպէս զի հրամանատարները լսելի լինին՝ պէտք է լինին զինուորներ որ հասկանալով հնազանդին նոցա: (Ծափահարութիւն):

Մենք այստեղ զբաղում ենք զինուորների կազմութեամբ: Գուցէ նոցա կարգերից դուրս գան հրամանատարներ. բայց մենք այս ժողովների մէջ ամէնից առաջ բանակի կազմութեան վրայ պիտի խորհինք: Ազգային կըրթութիւնն Նախարարը այս նպատակով է հրաւիրել ձեզ, և դուք ամենայն պատրաստակամութեամբ պատասխանեցիք նորա հրաւերին: Շնորհակալ ենք ձեզ այդ բանի համար, և որպէս զի իւրաքանչիւրը կատարէ այստեղ իւր պարտականութիւնը, ևս շտապում եմ սկսել առաջին դասախօսութիւնը այս մանկավարժական ժողովարանում ուր մենք ամէնքս՝ ունկնդիր և ուսուցիչ, միևնոյն զգացմունքն են բերում, ժողովրդական կրթութեան սէրը և նորա զեղեցիկ արդիւնքների համոզում:

Ես ձեզ պիտի խօսիմ աշխարհագրութեան ուսման վրայ: Չեմ մտածում մի ամբողջ ծրագիր ներկայացնել ձեզ մի ժամում և նիւթը իւր բոլոր մասերով ընդգրկել. այլ կամենում եմ միայն մի քանի խորհուրդներ տալ ձեզ այն խնդրի վրայ թէ ինչ նպատակի ալիքի դիմէ ուսուցիչը. իւր դա-

սատուութեան ժամանակ, և թէ՛ սրն է ամենայարմար եղանակը որ պիտի առաջնորդէ նորան այդ նպատակին հասնելու:

Համարեա ամենայն դասատուութեան նպատակը կրկին է: Ուսուցիչը աչքի առաջ պիտի ունենայ մի որոշեալ առարկայ ուսուցանելու իւր աշակերտներին, աշխարհագրութիւնը, օրինակի համար, կամ պատմութիւնը, կամ քերականութիւնը: Բայց նա միևնոյն ժամանակ պիտի աչքի առաջ ունենայ այն աշակերտների միտքը զարգացնելու որոնց հետ գործ ունի: Համարեա ամենայն դասատուութիւն, զարգեալ կրկնում եմ, այս կրկնակի նպատակն ունի. մի տեղեկութիւն հաղորդել երեխայի յիշողութեանը, և նոյն տեղեկութեան միջնորդութեամբ նորա միտքը զարգացնել:

Տեսնենք թէ ինչպէս պէտք է յարմարեցնել աշխարհագրական ուսմանը մանկավարժութեան այս ընդհանուր սկզբունքը: Ես առելի լաւ կը հասկացնեմ իմ միտքը ասելով ձեզ նախ թէ ինչից պէտք է զգուշանալ. յետոյ կ'ասեմ ձեզ թէ ինչ պէտք է անել:

Պէտք է զգուշանալ որ դասը, — և ես այս բառով հասկանում եմ այստեղ այն դասը որ աշակերտը գրքից է ուսանում ինչպէս նաեւ այն դասը որ ուսուցիչը պատմում է, — չորուցամաք անուանակարգութիւն չլինի, մի ցանկ յատուկ անունների որ առաջարկվում է բացառապէս մանկան յիշողութեանը, կամ նաեւ մի շար սահմանների որ աշակերտը սովորում է ընդհանրապէս ուսման սկզբում, այն հասկում երբ դժուար է ըմբռնում այդպիսի վերացական բաներ, և յաճախ առանց հասկանալու կրկնում է նոցա: Ինչ որ երեխան չէ հասկացել չէ կարող օգուտ բերել նորա մտքին, այդ ձեզ յայտնի է: Օգտակար է որ յիշողութիւնը լաւ ամբարուած շտեմարան լինի, որից երեխան, յետոյ մարդը, կարողանայ դիւրութեամբ հանել այն տեղեկութիւնները և իրողութիւնները որ հետզհետէ հարկաւոր կը լինին իրան. բայց մի կրթութիւն որ կը բաւականանար մտքի այս պահարանը հարստացնելով, առանց նոյն իսկ միտքը կրթելու որ կարողանայ գործածել նորա նիւթերն ու գործիքները, շատ հասարակ մարդիկ կ'առաջացնէր:

Մենք շատ բան ունինք անելու, ոչ միայն աշխարհագրութեան՝ այլ և սկզբնական կրթութեան շատ ճիւղերի մէջ, որ այս կրկնակի նպատակին հասնինք: Աւելացնենք որ մենք արդէն մեծ ջանքեր ենք արել մտաւոր զարգացման համար նկատողական և դատողական եղանակների շնորհով, և թէ Ֆրանսիայում ոչ մանկավարժների պակասութիւն կայ այդ եղանակները հասկացնելու և ոչ ուսուցիչների պակասութիւն նոցա գործադրելու համար:

Աւելացնենք նոյնպէս որ, եթէ շատ բան է մնում մեզ անելու, միակ ազգը չենք որ այսօր նոյն վիճակի մէջ է գտնվում: Ամերիկայի Միացեալ-Նահանգները կարող են անտաքակոյս այն երկրների թվում համարուիլ որոնք ամենամեծ ուշադրութիւն են դարձնում ժողովրդական կրթութեան

վրայ. այս մասին չէ կարող կասկածի տեղիք մնալ երբ գիտենք որ Ամերիկացիք իւրաքանչիւր տարի չորս հարիւր միլիոն ֆրանկից աւել են դուստմ ազգային կրթութեան համար: Եւ սակայն Միացեալ-Նահանգները պէտք է նոյն ջանքերն անեն և անում են ինչպէս և մենք. մանկավարժները մրցում են—և դեռ երկար ժամանակ պիտի մրցեն,—գնորոցական ուսումը ազատելու այն բանից որ Ամերիկայում անուանում են text—book, այսինքն ձեռնարկը, այն հարցուպատասխանով գիրքը որ բերան են առնում և որ թոյլ է տալիս երեխային,—մինչև անդամ և ուսուցչին,—բառ առ բառ կրկնել մի դաս առանց աշխատելու առաջուց նորա իմաստն ըմբռնելու, ուսում որի արդիւնքն է աւելի գիտութեան տառը տալ քան ոգին: Մրցենք ուրեմն text—book-ի դէմ. կրկնում եմ, այս այնպիսի մի գործ է որի համար աշխատում են, Ատլանտեան Ովկիանոսի երկու կողմը, բոլոր բանիմաց մանկավարժները, որոնք ձգտում են հաստատուն հիմն տալ իրանց տարրական կրթութեանը: Եւրոպայում կան մի քանի ժողովրդներ որոնք այս կողմից մեզանից աւելի յառաջադէմ են. բայց չկայ մէկը որ նոր աշխատութիւնների կարօտութիւնն չունենայ այս եղանակը ընդհանրացնելու և անընդհատ ջանքերի հարկաւորութիւն՝ ուսման գործնական մասը այս շաւղի մէջ պահելու համար:

Եթէ ուրեմն հարկ է արտաքսել ուսումնարանից չոր ու ցամաք անուանակարգութիւնը, ինչ եղանակ պէտք է դնել նորա տեղը: Պէտք է աւելի ոգուն ուշք դարձնել քան տառին, առանց այնու ամենայնիւ տառը զանց առնելու, որովհետև կան բաներ որ պէտք է ճիշտ կերպով տպաւորուին յիշողութեան մէջ, ինչպէս են յատուկ անուաները. բայց պէտք է բացատրել այդ անուաները, պէտք է, այսպէս ասել, հողի տալ բաներին ուսուցչի մեկնութեամբ և հետաքրքրելի անել՝ կենդանի կամ գէթ զգալի կերպարանք տալով նոցա:

Այսպէս ուրեմն ուսուցման եղանակը պարունակվում է զխաւորապէս ամէն մի բանի բացատրութեան մէջ, աշխատելով միևնոյն ժամանակ, որքան հնար է, նոյն իսկ առարկան ցոյց տալ աշակերտին: Հշմարիտ է, միշտ կարելի չէ ցոյց տալ այն ինչ որ կամենում ես ապացուցանել. բայց երբ փոխանակ նկարագրելու կամ սահմանելու, կարող ես ցոյց տալ, համողութեամբ եղիւր որ օգտակար է այդ բանը անել: Փորձեցէք վերացականապէս բացատրել կապոյտ, դեղին և կանաչ դոյների մէջ եղած տարբերութիւնը, և կը տեսնէք որ չէք յաջողել. բայց ցոյց տուէք երեք առարկայ, մէկը կապուտ, միւսը դեղին և երրորդը կանաչ, ասելով. Ահա երեք դոյները, անմիջապէս կը հասկանան ձեզ: Միջին կամ վերին դասընթացի ժամանակ, միշտ օգտակար է ցոյց տալ մի առարկայ որ կամենում եմք ապացուցանել, թէն հասակաւոր աշակերտների համար գիտնական հետազօտութիւնները յաճախ աւելի կարեւորութիւն ունին. իսկ սկզբնական կրթութեան մէջ, ուր աշակերտը քիչ է պատրաստուած վերացական տեղեկութիւններ ըմբռնելու, վերոյիշեալ եղանակը սովորաբար ուսումնա-

տուութեան գլխաւոր միջոցն է. նա շատ է կարճեցնում ուսուցչի մեկնութիւնները, իսկ երբեմն բոլորովին աւելորդ է անում նոցա:

Բայց ինչ ձևով էլ տրուի բացատրութիւնը, այսինքն բուն առարկան ցոյց տալով, կամ նորա պատկերը, և կամ բերանացի մեկնութիւն տալով նորա վրայ, պէտք է միշտ կրկնակի ազդեցութիւն ունենայ. ազդեցութիւն յիշողութեան վրայ որի մէջ անունը աւելի լաւ է տպաւորվում, վասն զի բացաղութիւնը և նորա յարուցած երկրորդական զաղափարները աւելի խոր տպաւորութիւն են թողել. ազդեցութիւն մտքի՝ ընդհանուր զարգացման վրայ: Եւ սոքա իսկապէս այն երկու նպատակներն են որոնց պիտի ձգտենք հասնել:

Այս կերպով մատակարարուելով, աշխարհագրութեան դասը կարծես համարեա չփոթվում է այն ուսման հետ որի մասին այս վերջին տարիներում շատ են խօսել գովութեամբ և որ յայտնի է առարկայական զասի անունով¹⁾: Նմանութիւն կայ արդարեւ երկուսի մէջ, բայց և զանազանութիւն կայ:

Երբ ուսուցիչը առարկայական դաս է տալիս, առնում է մի առարկայ, մեկնում, բացատրում է նորան. այստեղ առարկան է տալիս նիւթ դասի համար: Այլ բան է լինում աշխարհագրութեան դասատուութեան ժամանակ. ուսուցիչը մի բացատրութիւն ունի տալու. նա գտնում է մի առարկայ որի ձեւը օգնում է այդ բացատրութեանը և օգուտ է քաղում նորանից: Առարկայական դասի մէջ ցոյց տրուած առարկան գլխաւոր դերն է խաղում. իսկ աշխարհագրութեան դասի մէջ նա միայն բացատրութեան միջոց է, և գործ է դրվում մի շար կանոնաւոր մեկնութիւնների և իրողութիւնների մէջ, որոնք միմեանց հետ կապակցվում են և որոնց ամբողջութիւնը կազմում է աշխարհագրութեան բոլոր ծրագիրը:

Գիտէ՞ք երբ է հասնում ուսուցիչը իւր նպատակին: Ոչ այն ժամանակ երբ աշակերտները կարող են կրկնել անգիր սերտած դասերը. այլ երբ նոցա աշխարհագրական իմացականութիւնը այնքան զարգացած է որ կարող են աշխարհագրութեան վերաբերեալ բաները հասկանալ, մինչև անգամ այնպիսիները որ չեն սովորել: Ժամանակ անցնելուց յետոյ, երբ ձեւ աշակերտները իբրև զինուոր կամ ուրիշ որեւէ պատճառով ճանապարհորդեն, գուցէ պատահին նոցա այնպիսի գետեր անցնել որոնց անունը երբէք չեն լսել ձեզանից: Ի՞նչ փոյթ:

Դուք չէ՞ք կարող և չպիտի էլ աշխատիք Ֆրանսիայի բոլոր գետերի

¹⁾ Կը յիշեմ, ի մէջ այլոց, վերջին հրատարակութիւնը որ լոյս է տեսել Ֆրանսիայում այս նիւթի վրայ և պարունակում է այն մանկավարժական վերանորոգութիւնները որ մտցրել է Փարիզի ուսումնարաններում պ. Գրէար, անգամ ինստիտուտի և վերատեսուչ Սենտ դաւառի սկզբնական կրթութեան: Սկզբնական կրթութիւնը Սենտ յի դաւառի մէջ, 1867-ից 1878:

անունները ուսուցանել նոցա. մինչև անգամ կ'աւելացնեմ թէ որքան աւելի ժամանակ պիտի նուիրէք մեկնութեանը, այնքան աւելի պէտք է չափաւոր լինիք յատուկ անունների թուարկութեան մէջ: Եւ ուսումը սկզբնական կրթութեան մէջ, — ասեմք ընդհանրապէս ամենայն լաւ ուսում, — ոչ թէ շատ բաւեր գիտենալու, այլ որոշեալ բաներ լաւ գիտենալու մէջ է կայանում: Ուրեմն հարկաւորն այն է որ ձեր աշակերտները մէկ կողմից շատ կարեւոր իրողութիւնները գիտենան, օրինակի համար թէ Լոտ գաւառումն են զըսնը. վում երբ Կահորի մէջ են, թէ Ֆրանսիայից Սպանիա են անցնում երբ Պիրենեան լեռներն են կոխում դէպի հարաւ ուղղուելով, թէ Դանուբը մեծ մասամբ Գերմանիայումն է հոսում, յետոյ Աւստրո-Հունգարիայում. իսկ միւս կողմից, և առաւելապէս, նոքա այնքան զարգացած պիտի լինին որ մի առու տեսնելով հասկանան թէ մի հովիտ էլ պիտի լինի մօտերը, իսկ առուի ընթացքը տեսնելով հողի ուղղութեան վրայ զազափար կազմեն:

Եթէ հաղորդել էք նոցա տարրական ճիշտ տեղեկութիւններ և մի և նոյն ժամանակ աշխարհագրութեան վերաբերեալ խնդիրների վերայ ընդհանուր գաղափարներ էք տուել, բաւական բան էք արել:

Նայե՛ք կարելի է ասել ուրիշ շատ առարկաների դասատուութեան համար: Եթէ մի աշակերտ քիմիան ուսանելուց յետոյ դուրս գայ Լիցեոնից և մի գործարան մտնէ, համարեա միշտ հարկադրուած է ոչ այնպէս գործելու ինչպէս որ ուսուցել են նորան դպրոցական նստաբանների վրայ, այլ տարբեր կերպով: Միջնակարգ ուսումնարանը պիտի ընդհանուր հասկացողութիւն տայ նորան քիմիայի օրէնքների վրայ. այդ բաւական է որ փոքր ինչ ժամանակ գործի մէջ լինելով հեշտութեամբ գտնէ իւր ճանապարհը և յոյս ունենայ շուտով գերազանցելու գործարանի այն արհեստաւորներին որոնք իրանց արհեստի գործնական գիտութիւնն ունին առանց տեսականին:

Իմ բերած համեմատութիւնը կ'օգնէ ձեզ հասկանալու թէ ինչ եմ պահանջում աշխարհագրութեան դասատուութիւնից (Հաւանութեան նշաններ:)

Ես տեսել եմ պարոններ, աշակերտներ որոնք Ֆրանսիայի որ նահանգի գաւառապետութիւնները կամենաք մէկ մէկ ասում էին անսայթաք, — որ ես ինքս բոլորովին վստահ չեմ թէ կարողանամ անել, — սակայն այդ աշակերտները, երբ կանգնեցնում էի նոցա մի քարտէզի առաջ, բոլորովին անկարող էին ցոյց տալ ինձ թէ որ տեղ է գտնվում նահանգի զլխաւոր քաղաքը: Այդ աշակերտները աշխարհագրութիւն չգիտէին:

Յիշում եմ որ տեսել եմ երբեմն մի գիրք, սկզբնական ուսումնարանների գործածութեան համար յօրինուած, որ իւր տեսակի մէջ վերին աստիճանի ծիծաղելի թուեցաւ ինձ. նահանգները և գաւառապետութիւնները ֆրանսերէն ոտանաւորով էին գրած:

Յուսամ թէ կարողացայ միտքս լաւ հասկացնել ձեզ. բայց և այնպէս մի անգամ էլ կը կրկնեմ նորան համառօտ կերպով, որպէս զի ոչ ոքի հա-

մար կասկածի տեղիք չմնայ: Պէտք է սիրտել տալ աշակերտներին մի քանի որոշ բաներ աշխարհագրութիւնից, բայց չպէտք է աշխարհել չափազանց չափ բան անդիր անել տալ նոցա: Սակայն ուսուցչի դասի ժամանակ տո՛ւած մեկնութիւններով պէտք է օգնել նախ որ այդ բաները տնկաւորութիւն աշակերտի յիշողութեան մէջ, և ապա երկրորդ նպատակին հասնել, որ առաջինից աւելի կարենո՞ր է և կայանում է աշակերտի ընդհանուր զարգացման մէջ, որ տրվում է նորան: աշխարհագրութեան վերաբերեալ իրերը հասկացնելով: Պէտք է վերջապէս որ դաս հարցնելու ժամանակ աշակերտը կարողանայ ոչ միայն մի անուն ճշտութեամբ ասել, այլև որքան կարելի է, իւր բառերով կրկնել ուսուցչի այդ անունն վրայ տուած մեկնութիւնը: Ահա այս բանի մէջ է պարզակազում ողջամիտ մանկավարժութեան այս ընդհանուր սկզբունքը. ուս ուց անել քիչ և լաւ ուս ուց անել: Այս նպատակը որոշելուց յետոյ, տեսնելը թէ ինչ եղանակով կարելի է դիւրութեամբ հասնել նորան:

Փորք ինչ առաջ ասում էի ձեզ թէ պէտք է որքան կարելի է, — կ'ասէի յօժարութեամբ թէ պէտք է անշուշտ, — խորշել վերացական բացատրութիւններէ: Մի սկսէք, ութից տասը տարեկան փոքր երեխայի հետ, վերացական սահմաններ տալով ծովի, լճի ու գետի վրայ: Ոչ, վասն զի այդպէսով աշխարհագրութեան սկզբունքը անախորժ կերպարանքով կը ներկայացնէիք նորան, դուք կը զգուեցնէիք նորան և անշուշտ ձեր նպատակին չէիք հասնիլ: Դրէք նորան անմիջապէս իրականութեան առաջ, բայց արդեօք ձեր աշակերտներին տեսանելի իրականութեան մէջ, այսինքն ձեր աչքերի տակ եղած աշխարհագրական իրերի ու երևոյթների մէջ, կը դանէք այն բոլոր սահմանները որ յետոյ հարկաւոր կը լինին ձեզ: Հարկաւ ոչ, բայց և այնպէս մի շփոթուիք, սահմանները հետզհետէ կը գան այն չափով որով ամենայն իր կը ներկայանայ դասատուութեան ժամանակ: Ձեզ միշտ աւելի դիւրին կը լինի հասկանալի կերպով սահմանել յետոյ քան առաջ, այսինքն երբ աշակերտը սկսած կը լինի արդէն հասկանալ իբր ջրինակներով, եթէ ոչ տեսութեամբ:

Սակայն կան սկզբում մի քանի տարրական տեղեկութիւններ, որ աշակերտը պիտի ունենայ և աշխարհագրական բառեր որոնց իմաստը պիտի հասկանայ:

Դուք ձեռքի տակ բոլոր հակաւոր եղածն ունիք այս առաջին ուսումը առարկայական դասերի եղանակով տալու: Ձեր համայնքը տալիս է ձեզ այդ միջոցը, և նոյն իսկ այդ ուսումը, որ ձեզ ամենիդ յայտնի է, թէ և ամէնքդ էլ ղեռ չէք կարողացել գործադրել նորան, կ'օգնում է համայնքի գիտութիւն: Գերմանիայում, ուր նա բաւական ժամանակ է արդէն գործածութեան մէջ է, նորան անուանում են Heimatskunde (հայրենագիտութիւն):

Երեխան ճանաչում է նոյնքան լաւ որքան և դուք, ուսուցիչներդ, վեր գիւղի փողոցները, ջրի կամ առուների ընթացքը: — և կայ համայնք

որ գոնեա մի առաւ չունենայ իւր հողի վրայ կամ իւր շրջակայքում, — այն սարը, բլուրը կամ հողակոյտը որի վրայ յաճախ բարձրացել է հիթէ կրքէք լին. չէ տեսել նա ճանաչում է գոնեա լճակը կամ ճահիճը. Յիթէ չկայ առաւ որ գետը թափի, գոնեա անձրեւի օրերը կաշկերկու առաւ որ միանում են փողոցի մի անկիւնում. այդ բաւական է անգիտախառնունքի օրինակը տալու. Շատ անգամ յիշել եմ այն պատմութիւնը որ այս անփթով պատմուել է ինձ Չիկագոյում. Չիկագոյի Միացեալ Մահանդներին մի քաղաք է մեծ ու դեղեցիկ լճի ափին կառուցած, ուր լնափում է մի գետ ջրանցքի միջնորդութեամբ, բայց որի դաշտավայրը այնպէս հարկի է որ անկարելի է մի բլուր տեսնել այնտեղ. Սակայն շատ ունայեցչորհիք օգուտ էին քաղում փոթորկալի օրերից իրանց աշակերտներին պատուհանից ջրի հոսանքները ցոյց տալու ուսումնարանի բակի կորացած և քիչ չափ ինչ ուղաւոր մակերեսի վրայ, նկատել տալով նոցա զառիվայրեր, ջրերի բաժանման գծեր, ջրախառնուներ, աւազաններ, կղզեակներ. Ուրիմն դուք միշտ միջոց ունիք ձեր համայնքի մէջ ցոյց տալով հարկաւոր բաները հասկացնելու, և հետեապէս մեր առաջ դրած նպատակին հասնելու:

Ակսեցէք նախ ձեր դասարանից. Առէք կախիճը ձեռքերդ, ինչպէս որ ես եմ առնում. Նկարեցէք տախտակի վրայ դաստան յատակագիծը, ինչպէս որ ես նկարում եմ Սորբոնի դահլիճի յատակագիծը. Նշանակեցէք առանձին գծերով չորս պատերը, յետոյ դրան և պատուհաններին տեղը, նստարանները և ուսուցչի սեղանը:

Բացատրեցէք իւրաքանչիւր գիծ այն միջոցին երբ դնում էք նորոն:

Ես ճանաչում եմ մի ուսուցչուհի որ աւելի էլ է առնում. նա ամէն բան մէտրով չափում է իւր աշակերտների օգնութեամբ, — և այս դէպքում, վերին լաժանման աշակերտները օգնականի պաշտօն են կատարում. — յետոյ նա նոյնը տախտակի վրայ է փոխադրում որտեղ էլ չափով, լնական մեծութեան տառերորդ մասը առնելով, օրինակի համար. Աշակերտներին շատ աւելի է հետաքրքրում մի աշխատութիւն որին իրանք մասնակցում են. նոքա սիրով են պարապում և քիչ չափ վարժվում են յատակագիծ կազմելու:

Երբ ամէն բան տախտակի վրայ դրադրուած և լաւ հասկացուած է, և ա.ս գուցէ մի քանի դաս է պահանջում, հարցրէք երեխային. Ինչ է այս երեխան որ հասկացել է կը պատասխանէ. նստարան է. — Ո՞ր նստարանը. — Առաջինը, երկրորդը, երրորդը. — Ի՞նչ է այն. — Պատուհան է. — Ո՞ր պատուհանը. — Այս պատուհանը. Յիթէ աշակերտը յանկարծ ասէր. — Այն պատուհանը, և ցոյց տար մի ուրիշ պատուհան, ասպանով եղէք որ իւր ընկերները կը շտապեն ուղղել նորա ասածը և ինքն էլ շուտով կը հասկանայ իւր սխալը. մեր կարծածից աւելի դիւրին է տառնամեայ մանուկներին տալ հայեացքի ուղղութիւն և այս առաջին կրթութիւնների համար պէտք եղած դատողութիւնը: Այս տեսակ մի քանի դասերից յետոյ, ձեր երեխայը կը կարողանան զանազանել յատակագծի վրայ աջը ձախից, վերին կողմը

ստորինից. կը մնայ մի քայլ անել ցոյց տալու նոցա թէ ինչպէս քարտէզի վրայ որոշում են հիւսիսն ու հարաւը, արեւելքն ու արեւմուտքը, այսինքն թէ ինչպէս պէտք է գտնել մի որ և իցէ տեղի կողմերը և թէ ինչպէս սկսով կամ ուրիշ գոյնով նշանակած գծերը կարող են զանազան բաներ ներկայացնել, մի բլուր կամ մի վազող ջուր: Արդ, առանց քարտէզի աշխարհագրութեան ուսում չէ կարող լինել, և պէտք է նախ որ երեխան, թէև շատ համառօտ կ'ըստի, մի բան կարդալ կարողանայ քարտէզի վրայ:

Դասատան յատակագիծը պարապմունքների առանձին շրջանն է՝ կազմում: Երկրորդ շրջանը վերաբերում է հայրենագիտութեանը, որ սկսում է այն ժամանակ երբ աշակերտները գիտեն արդէն մի տեղի կողմերը գտնել, և կատարվում է նոյնպէս դասատան տախտակի վրայ ուսուցչի բացատրութիւններով ու մեկնութիւններով: Այժմ գծեցէք ոչ դասատան ներքին յատակագիծը, այլ նոյն իսկ ուսումնարանի յատակագիծը, որոշելով նորա դիրքը մի քառակուսիով կամ պարզապէս մի կէտով: Գծեցէք ուսումնարանի փողոցը, յետոյ շրջակայ փողոցները, վաճառանոցը, եկեղեցին, այս ինչ մասնաւոր աղարակի կամ կալուածի ձեւը, և հարցրէք երեխային. ինչպէս ես գնում քո տունը. այս ինչ է ներկայացնում, որոնք են այս երկու ճանապարհները որ կտրվում են այստեղ. ցոյց տալու ինձ եկեղեցու տեղը:

Եթէ ձեր դասերը կանոնաւոր են եղել, վստահ եղէք որ ձեր երեխաները առանց երկար բարակ մտածելու կը պատասխանեն այդ հարցերին և լաւ կը պատասխանեն, վստահ չի նոցա ըմբռնողութեան մակերևութից բարձր չեն: Նոքա գոհ կը լինին երկու պատճառով. նախ՝ որ լաւ են պատասխանել և երկրորդ, որ հասկացած բաները ուսանում են: Այսպիսի պայմանների մէջ տրուած դասը կենդանի կը լինի, և ուսուցիչը իւր աշակերտներին մի քայլ առաջ տարած կը լինի:

Ձեր գծածը արդէն յատակագիծ չէ, այլ կատարեալ քարտէզ. թէև ամենևին չէք դուրս գալիս այն բաներից որ ինքը երեխան ամէն օր տեսնում է: Այսպէսով դուք ծանօթից, որ է հողը, անցած կը լինիք դէպի անձանօթը, որ է հողի պատկերացումը քարտէզի վրայ, և, ինչպէս տեսնում էք, իսկապէս ոչ թէ առարկայական դաս տուած կը լինիք, այլ մի դաս որ հիմնվում է երեխային և ձեզ ինքներդ լաւ ծանօթ առարկաների վրայ:

Ամենայն համայնք, ինչպէս որ ասում էի ձեզ, որքան էլ հորա մակերևոյթը հարթ լինի, այնուամենայնիւ վազող ջրերից, անշարժ ջրերից, հողի անհաւասարութիւններից զուրկ չէ: Այն վախենաք այս մասնաւոր երևոյթների վրայ երկար կանգնել: Անշարժ ջրերը լճերի պատկերն են ներկայացնում, նոքա առիթ են տալիս ձեզ խօսելու ավերի, յաճախ նաև հարկատու ջրերի ընթացքի վրայ. աղբիւրը միջոց է տալիս բացատրելու

գետերի ակիզըր և ջրերի ընդհանուր շարժումը, որոնք Ուկրաինոսից բեր-
րուելով ամպերի ձևերով թափանցում են գետինը անձրևով և դուրս են
բղկում աղբյուրներով: Առուն ունի իւր աջ ու ձախ ավերը, հաւանակա-
նաբար կղզիներ, մի սուազան կամ գոնեա աւազանի մի մաս որ երեսանե-
րին ծանօթ է. այս բոլոր երևոյթները պէտք է դիտել տալիս մեկնել: Ամե-
նասխարհ բոլոր կամ ամենափոքրիկ խորութիւնը ուր առուն հոսում է,
ամէն վերացական սահմանից բարձր է երևում ինչ հասկացիւնով թէ ինչ է
զառիվայրը, գաղաթը, կատարը, վասն զի երեսան կարող է աչքերի տակ
ունենալ կամ գոնեա մտքով երևակայել նոյն բաւարկանիւրը երբ ուսուցիչը
նոցա մասին խօսում է: Այդպեղ, ինչպէս և ամէն տեղ, ցարկալի է որ
ուսուցիչը օգտւա քաղէ աչքի տակ եղած առարկաներից, սրպէս զի երե-
խան որքան կարելի է աղատ մնայ վերացական լսացաւութիւններից:
Վերացական մեկնութիւնները յաճախ կարող են անպատեղ մնալ, մինչդեռ
եթէ ուսուցիչը և աշակերտը խօսում են այնպիսի բանի վրայ որ երկուսն
էլ տեսել են, կարելի է ասել թէ նոյն լեզուն են խօսում. նոքա կը հաս-
կանան միմեանց:

Համայնքի տեղագրութիւնը անելով, դուք գիւղից դուրս էք եկել.
վասն զի միայն քաղաքի ամբողջ մակերևոյթը ընակութիւններով ծած-
կուած է, և բնական երևոյթները նկարագրելով, շատ անգամ կարողացաք
օգտակար կերպով ցոյց տալ մարդկային գործերի պատճառը հողի և հե-
տեապէս աշխարհագրութեան վերաբերմամբ. ինչի համար այս զառիվայրի
վրայ այգիներ կան, այնինչ միւսի վրայ ոչ մի այգի չեն տնկել. ինչի այս-
տեղ մարգագետիններ կան. ինչի այս վազող ջրի վրայ կարողացան ջա-
ղացք չինել կամ ինչի համար պէտք եղաւ այնինչ բլրի շուրջը պտտեցնել
երկաթուղին:

Դուրս եկէք այժմ ձեր համայնքի հողից և գծեցէք, դարձեալ սև
տախտակի վրայ, ձեր համայնքի շուրջը եղած համայնքները և նոցա մի-
մեանց հետ կապող ճանապարհները: Այս դարձեալ այնպիսի բաներ են որ
ձեր աշակերտները տեսել են և որոնց մանրամասն պարագաները ասել
տալու համար կարող էք անդադար նոցա յիշողութեանը դիմել. քայց
որովհետև այժմ գիւղը լոկ մի խոշոր կէտով էք նշանակում, դուք նոցա
քարտէզը նոր կերպարանքով էք ներկայացնում և անդգալի կերպով սովո-
րական աշխարհագրական քարտէզը կարդալու վիճակի մէջ էք դնում:
Կարող էք դիւրութեամբ հասկանալ թէ մի այսպիսի պարագմունք, որ
միշտ օգտակար է, կարող է միշտ փոփոխութիւնների ենթարկուիլ նայելով
տեղին, նայելով դարձեալ աշակերտներին և նոյն իսկ ուսուցչի ճաշակին:
Նա կարող է շատ համառօտ լինել ինչպէս որ կարող է և ընդարձակ լի-
նել, այնպէս որ բազմակողմանի և շատ թանկագին տեղեկութիւններ հա-
ղորդէ աշակերտներին: Այս վերջին դէպքում, — որ ես ես աւելի օգտա-
կար եմ համարում, — ստորին բաժանման աշակերտների հետ վերին բա-
ժանման աշակերտներն էլ մասնակից պիտի լինին պարագմունքներին:

Ոմանք չատ հեռու են գնացել, երբեմն այս եղանակի գործադրութեան մէջ, որ միայն այն ժամանակ օգտակար է երբ ներկայացուած կամ բացատրուած իրերը ընտանի են երեխաներին, որովհետեւ բանը նոյն իսկ ծանօթացնել չէ, այլ արդէն ծանօթ իրը գործածել ներկայացման եղանակը հասկացնելու: Եթէ իրը լաւ ծանօթ չէ երեխաներին, յաջողութիւն ունենալու յոյսը քիչ է: Վասն զի ուսուցիչը էլ չէ կարող զգայարաններով վայելութեանը դիմել: Նա չպէտք է ուրեմն շատ հեռանայ շրջակայ համայնքներից, Ուսումնասիրել այս կերպով ամբողջ գաւառը, յետոյ ամենամօտիկ գաւառները, յետոյ այս վերջինների շուրջը գտնուածները և հետզհետէ անցնիլ ամբողջ Ֆրանսիային, այդ մի արուեստական միջոց է որ միայն խառնակութիւն կը ձգէ երեխաների մօքի մէջ:

Տարակոյս չկայ որ հարկաւոր է համայնքը կասել մի գերադոյն վարչական միութեան հետ. այդ միութիւնը գաւառն է: Արեք այդ բանը, բայց կարճառօտ կերպով, ասացէք աշակերտներին թէ իւր համայնքը այսինչ գաւառի համայնքներից մէկն է և թէ այդ գաւառի հիսաւոր քաղաքն այսինչն է, անշուշտ նա այդ քաղաքի մասին մի բան լսել է, լաւ է որ անունը գիտենայ:

Չպէտք է կարծել թէ ես անելորդ եմ համարում, մինչև մի աստիճան, — մանրամասն տեղեկութիւններ հաղորդել գաւառի վրայ, Այս բանը ես ինքս թէ խորհրդով և թէ օրինակով յորդորել եմ, և համոզուած եմ թէ աշխարհագրութեան կարգաւորեալ դաստոտութիւնը անհրաժեշտ է նոյն իսկ տարրական ուսումնարանում. որովհետեւ ես կարծում եմ մէկ կողմից, թէ օգտակար է որ երեխայք քիչ շատ մանրամասնօրէն ճանաչեն այն գաւառը որի մէջ գնացել իրանց կեանքի մեծ մասը պիտի անց կացնեն, Ֆրանսիացոց մեծ մասը շարունակում են արդարեւ մինչև իրանց մահը ծնած գաւառներումն ապրել, — և միւս կողմից, թէ մի ուրոյն քիչ շատ ընդարձակ տեղի՝ Ֆիզիկական, վարչական և տնտեսական աշխարհագրութեան բաւական ամփոփ ու հիմնաւոր ուսումնասիրութիւնը պատճառաւ է երեխաների միտքը ընդհանրապէս աշխարհագրութիւնը հասկանալու: Բայց անորին բաժանման աշակերտի հետ չպէտք է մտնել այս մանրամասնութիւնների մէջ, որոնց յետոյ կարող էք զմեկ վերին բաժանման տուած գասերի ժամանակ: Խօսքը այս լուսլիս ձեւ դաստոտութեան սկզբնաւորութեան վրայ է, և այս պատճառով յորդորում եմ ձեզ շուտ անցնիլ. երբ ձեր աշակերտները կը գիտենան թէ իրանց ազգութեան սիրած համայնքը այսինչ գաւառի մի մասն է, որնոր իւր կողմից Ֆրանսիայի իրանց հայրենիքի մի մասն է, դիմեցէք ուղղակի նրանց:

Այստեղ դարձեալ օրինակ առէք առարկայական դասից: Զգուշացէք վերացական տաճարներից և ցոյց տուէք մի երկրագունտ, ինչպէս որ ես ինքս ցոյց եմ տալի ձեզ: Ահա երկիրը կամ աւելի ուղիղ նրկրի ձեւ: Դժուար է ձեզ սիրելի երեխայք, մի դադարիւր կազմել նորա մեծութեան վրայ: մտածեցէք որ մեր ամբողջ համայնքը Ֆրանսիայի 36000-րդ մասն է:

և տեսէք թէ ինչ փոքրիկ տեղ է բռնում է Ֆրանսիան հողագնաւի վրայ:—
Յանկալի կը լինէր որ ամէնքդ մի մի երկրագունտ ունենայիք ձեր ուսում-
նարանում այսպիսի մի զգալի ապացոյց տալու երեխաներին, որ միայն
այս ճանապարհով հասկանալի կը լինի նոցա: Որքան մարդիկ կան որ այս
նկատմամբ երեխաների նման են, և չեն կարող ճշմարիտ գաղափար կազ-
մել երկրի ձևի վրայ, վասն զի ճիշտ բացատրութիւն չեն լսել իրանց
սկզբնական կրթութեան ժամանակ: Ոչ մի հարթ գունտ չէ կարող ուղիղ
տպաւորութիւն տալ. տեսնում ես հարթ հաւասար թղթի վրայ երկու
չրջանակ և ակամայ հարցնում ես, թէ ինչպէս կարելի է դորանով սկզբնա-
կան ծանօթութիւններ տալ երեխաներին Նրկրի վրայ:

Երեխան համարեա միշտ անկարող է այդ տեսակ բաներ ըմբռնել.
դուք կարծում էք թէ նա հասկանում է ձեզ, որովհետեւ ինքնեքդ ձեր ա-
սածը հասկանում էք, բայց դուք սխալվում էք:

Առէք ուրեմն մի երկրագունտ: Հարկաւ լաւ է լաւ չինած երկ-
րագունտ ունենալ քան վատ. բանն այն է որ պէտք է անշուշտ մէկն ու-
նենալ, որովհետեւ այստեղ էլ ձեր խօսքը շատ համառօտ պիտի լինի. դուք
չպիտի խօսիք այնպիսի մանրամասնութիւնների վրայ որոնց ծուռ ըմբռ-
նողութիւնը կարող է սխալներ առաջացնել, այլ երկրի ընդհանուր ձևի և
ցամաքների ու ծովերի միմեանց վերաբերմամբ ունեցած դիրքի վրայ:
Մանրամասն պարագաներին յետոյ կարող էք դառնալ, ինչպէս և գաւառի
համար, երբ ձեր աշակերտները բաւական ուսումնասիրած կը լինին Ֆրան-
սիայի աշխարհագրութիւնը: Առ այժմ բաւական է յոյց տալով հասկացնել
նոցա աշխարհի հինգ մասերից և հինգ ովկիանոսներից իւրաքանչիւրի տեղը,
ձեն ու մեծութիւնը, նոցա յարաբերութիւնները Ֆրանսիայի հետ. և նկա-
տել տալ մի քանի նշանաւոր արտաքին առանձնութիւններ, ինչպէս են
Հորն գլուխը և Բարեյուրոյ գլուխը: Մի անգամ որ մի բան կը տպաւոր-
ուի ձեր աշակերտների յիշողութեան մէջ, հաւատացած եղէք որ անջինջ
կը մնայ: Աւելի դժուար չէ ուղիղ քան սխալ տպաւորութիւն անել. դժուար-
ութիւնը ոչնչացնելն է, երբ միանգամ կազմուել է. ահա այս պատճառով
աշխատելու է ամէնից առաջ պարզ ու ճիշտ գաղափարներ տալ երեխա-
ներին:

Յետոյ անվտանգ կարող էք, բացի Ներոպայից, աշխուրհի մնացած
չորս մասերի աշխարհագրութիւնը ուսուցանել պատի հարթ քարտէզի
վրայ, վասն զի երեխայն դիւրութեամբ կը մտաբերէ գունտի վրայ ստա-
ցած առաջին ծանօթութիւնը: Եթէ այդ տեղից սկսած չլինէր, զուցէ եր-
բէք չկարողանար որոշ կերպով ըմբռնել այդ ծանօթութիւնը, վասն զի
զուցէ երբէք այնքան մոքի ղորութիւն չէր ունենալ որ կարողանար իւր
ուղեղում հաստատուած թիւր պատկերը ղորս հանել: (Ծափահարութիւն:)

Սկսենք այժմ Ֆրանսիայով պարապիլ: Դասուում էինք նորան
դալ, որովհետեւ սկզբնական ուսումնարանում հայրենիքը աշխարհագրական
ուսման զլխաւոր հիմունքն է կազմում: Կարող էք, վստահաբար սկսել,

որովհետեւ ձեր աշակերտները այժմ այն տարրական տեղեկութիւնները, որոնք թոյլ կը տան նոցա ձեր ասածից օգուտ քաղել, նոքա գիտեն թէ ինչ տեղ է բռնում Ֆրանսիան երկրի վրայ, գիտեն նոյնպէս քարտէզ գործածել, և հասկանում են արդէն աշխարհագրական գլխաւոր բառերի իմաստը որ յիշելու էք նոցա Ֆրանսիայի լեռների ու դեղտերի վրայ խօսելիս:

Ինչպէս պէտք է տալ այդ աշխարհագրական ուսումը մեր հայրենիքի վրայ: Այստեղ դարձեալ պիտի ազատէք ինձ երկար բարակ բացատրութիւններից, վասն զի չեմ կարող ամբողջ դասը ներկայացնել ձեզ: Ես դիտաւորութիւն ունիմ ցոյց տալ ձեզ միայն թէ որ եղանակը ամենալաւն էմ համարում:

Աշխատեցէք միշտ ձեր աշակերտների աչքերը դրաղեցնել այդ ամենահաստատ միջոցն է նոցա ուշադրութիւնը արթննալ պահելու: Առաջին խնդիրքս այն է ուրեմն որ երբէք մի դաս չտաք աշխարհագրութիւնից առանց ինքներդ պատի քարտէզի առաջ կանգնելու, և առանց ձեռքերիդ մի գաւազան ունենալու, որպէս զի ամէն մի իր բացատրելիս ցոյց տաք այդ իրի դիրքը, նորա ձևը, նորա երկարութիւնը, նորա յարաբերութիւնը քարտէզի ուրիշ իրերի հետ: Այն մոռանաք որ երբք զազափալ միևնոյն ժամանակ զգայարանների և իմացական կարողութեան միջնորդութեամբ պիտի մտնեն ու մտան աշակերտների մտքում իրի անունը, ձևը և լիուրի հասկացողութիւնն նորա վրայ: Արդ, քարտէզը, և միայն քարտէզը, կարող է տալ ձեռն տպաւորութիւնը: Աւելացրէք որ այդ ձևը իւր կարգին յաճախ շատ է նպաստում իջի վրայ ճիշտ հասկացողութիւն կազմելու:

Ոչինչ համեմատութիւն չեմ անում պատի քարտէզի առաջ դաս տալու և իւր ամբիոնից խօսող ու քարտէզը աչքի առաջ ունեցող ուսուցչի մէջ, երկարելով անգամ թէ այս վերջինի ըտրր աշակերտները, — որ շատ հազուադէպ բան է, — նոյն քարտէզը ունին ձեռքերումը: Ինչպէս խօսելով, վերջին եղանակը կարող է գոհացուցիչ լինել եթէ ուրիշը չկայ: Բայց պէտք է միշտ նախադասութիւն տալ առաջինին: Ես կ'ասեմ մինչև անգամ թէ նա միայն լաւ է, որովհետեւ երեւսայի ուշադրութիւնը աւելի շուտ կարող է ցրուիլ երբ գտնին հետևում է առանձին քարտէզի վրայ: Ընդհակառակն, երբ ուսուցիչը դաս տալիս միևնոյն ժամանակ ցոյց է տալիս քարտէզի վրայ այն քաղաքը, գաւառը, ջրի ընթացքը որոնց վրայ խօսում է, նկարելով այսպէս ասել նոցա չըջապատը կամ որոշելով գաւառադանով անհաւասար սահմանները, աւելի սովորութիւն ունի որ աշակերտներն աչքերը իւր վրայ են դարձած, նոցա ուշադրութիւնը աւելի երկար է պահում իւր ցոյց տուած առարկայի վրայ, հետեապէս և առարկայի ձևը աւելի լաւ է սովորութիւնը նոցա մտքում: Ուրեմն, դասատուութիւնը միշտ պատի քարտէզի առաջ պիտի լինի և պատի քարտէզի վրայ: Ես այնպիսի կարեւորութիւն եմ տալիս այս սովորութեանը աշխարհագրութեան ուսման մէջ որ պատի քարտէզից էլ աւելի բան կը պահան-

ջէի: Ես շատ կը ցանկայի որ դաստիարակը Կործ զնէր սև տախտակը և նորա վրայ գծագրէր ամէն անգամ այն քաները որոնց մասին դաստիարակը սովորեց: Շատ դաստիարակներ կան որ այդ քանն անում են, և ես յորդորում եմ ամէնին նոյնն անել:

Ի՞նչպէս պիտի վարուի այստեղ ուսուցիչը: Երբ մի նկար է գծագրում տախտակի վրայ, մի լեռների շղթայ, մի աւազան, մի դաւառ կամ մի հանձանգ, կարող է այդ քանը երկու կերպով, դասից առաջ կամ դասի ժամանակ: Դասից առաջ մի դժուարութիւն կայ որ ամէնից առաջ ներկայանում է և որ ձեզ ամէնիդ յայտնի է. դաստիարակը շատ զբաղուած է, նա միշտ ժամանակ չունի աշխարհագրութեան դասից առաջ, որին հետեւում են ուրիշ շատ դասեր, սև տախտակի վրայ պատկերացնելու իւր տալու դասը:

Եթէ մինչև անգամ այնքան հոանդ ու դիւրութիւն ունենար որ պէտք եղած ժամանակը գտնէր, այնու ամենայնիւ նորա աշխատութիւնը մեծ պտուղ չէր բերի: Առաջուց գծագրուած քարտէզը նոյն տպաւորութիւնը չէ անում երեխաների մտքի վրայ որքան այն քարտէզը որ գծագրվում է նոյն իսկ ուսուցչի տուած բացատրութեան ժամանակ: Այն երեխան որ իւր աչքերի առաջ նկարելիս է տեսնում աւելի լաւ է ըմբռնում քան այն երեխան որ մի պատրաստ նկար է տեսնում և որ միայն մի թեթև ուշադրութիւն կարող է դարձնել նորա վրայ: Ահա այս պատճառով աւելի լաւ եմ համարում որ քարտէզը դասի ժամանակ քան դասից առաջ նկարուի:

Բայց դասի ժամանակ նկարուած քարտէզը մասնաւոր դժուարութիւններ է ներկայացնում: Նա չափազանց զբաւում է ուսուցչի ուշադրութիւնը, որ այդ միջոցին բաւական ազատութիւն չունի որ և՛ իւր նկարը գծագրէ և՛ իւր բերանացի դասը տայ կամ կարգ ու կանոնի վրայ հսկէ: Ուսուցչի այս կրկնակի զբաղման պատճառով քարտէզը համարեա միշտ շատ անկատար է լինում: Նա զուրկ է այն համեմատական կէտերից որ օգնում են պէտք եղած ուղղութիւնը տալու գծերին: Պատկերը անճիշտ է իւր ամբողջութեան մէջ, թէ և յաճախ բոլոր մանրամասնութիւնները նշանակուած են լինում: Նա սխալ տպաւորութիւն է տալիս ոմանց և ծիծաղելու առիթ ուրիշներին: Ինչ անպատեհութիւն թէ մէկ և թէ միւս կողմից: Ես փորձով գիտեմ դասի ժամանակ այսպէս ձեռաց գծագրուած քարտէզների մի քանի դժուարութիւնները: Ինքս յաճախ արել եմ այդ գծագրութիւնները և դարձեալ կ'անեմ, որովհետև ամենայն առարկայի մէջ կան դասեր որոնց բացատրութեան համար հարկաւոր է անշուշտ գծագրութեան դիմել: Միջին և վերին կրթութեան մէջ, ուր ամէնից յաճախ պէտք է լինում աշխարհագրական կամ նաև տեղագրական մանր բացատրութիւններ տալ, ինչպէս մի պատերազմի դաշտի դրութիւնը կամ Երկաթուղու գծի այս կամ այն կողմը տարուելու պատճառները, անհրաժեշտ է անձամբ նկարել քարտէզը տախտակի վրայ բոլոր մանրամասնութիւններով: Իսկ

դուք, դաստիարակներդ, այս մասին տարբեր պայմանների մէջ էք գտնվում: Համայնքից դուրս՝ ոչինչ մանրամասնութիւն չունիք ներկայացնելու. մինչև անգամ պէտք է խորշիք նոցանից, լաւ տպաւորելով ձեր մտքում այն սիգբունքը թէ ձեր տուածը կատարեալ ուսում չէ ձեր անձնական բաւականութեան համար, այլ տարրական՝ ուրեմն և շատ համառօտ ուսում ձեր խնամքին յանձնուած երեխաների ամենամեծ օգտի համար: Ապա ուրեմն, տախտակէ համար քարտէզը՝ որի վրայ կամենում եմ խօսել, կարող է միշտ օգտակար լինել ձեզ. Ֆրանսիայի տախտակէ համար քարտէզը, երբ Ֆրանսիան էք ուսումնասիրում. Եւրոպայի կամ Երկրի տախտակէ համար քարտէզը, երբ Եւրոպան կամ Երկիրն էք ուսումնասիրում. Այս քարտէզը սովորական սև տախտակի վրայ գծուած քարտէզի դժուարութիւնների առաջն առնում է, և այս է գլխաւոր պատճառը որի համար ես նորան նախապատուութիւն եմ տալիս:

Շատ ժամանակ կայ արդէն որ մտածել են մի որեկից սխառմով համար քարտէզ նկարել սև տախտակի վրայ. Փարիզի նշանաւոր հրատարակիչներից մէկը, սորանից մի քանի տարի առաջ, գրում էր ինձ, թէ արդէն 1834 ին իւր գրացուցակի մէջ նշանակած գտնում էր այս տեսակ մի քարտէզ: Բայց հեղինակի գաղափարի և կեանքի գործնականութեան մէջ յաճախ մեծ տարածութիւն կայ. մինչև այժմ տախտակէ համար քարտէզի գործածութիւնը շատ քիչ է տարածուած: Փորձենք ցոյց տալ թէ ինչ օգուտ կարելի է քաղել նորանից, գործ դնելով այս տախտակէ համար քարտէզը որ բերել եմ տուել այստեղ և սրնոր, սև յատակի վրայ, պարունակում է միայն գաւառների սահմանները և գլխաւոր քաղաքների տեղադրութիւնը՝ սպիտակով ներկած:

Ինթադրենք թէ այս լուպէիս ձեր դասատան մէջ խօսում էք Ֆրանսիայի գետերի վրայ և մասնաւորապէս Գարոն գետի վրայ, և ես ինձ ձեր տեղն եմ դնում դասը տալու համար:

«Գարոն գետը իւր աղբիւրը չէ առնում Ֆրանսիայում. նա բղխում է սպանիական Պիրենէից, Արանի հովտում...»

Խօսելիս, ինչպէս տեսնում էք, նշանակում եմ սպիտակ կաւճով գետի աղբիւրը և նորա ընթացքը Արանի հովտում:

«Յետոյ նա մտնում է Ֆրանսիա, շարունակելով դարձեալ հոսել լեռների միջով...»

Աւելացրէք կամ մի աւելացնէք՝ «Պօն-դիւ-Րուայի մօտ», նայելով թէ հարկաւոր էք համարում այս տեղեկութիւնը տալ կամ ոչ. բայց կանգնեցրէք փութը ինչ ձեր մատիտը Ֆրանսիայի սահմանի մօտ. յետոյ շարունակեցէք:

«Գարոնը հոսում է հիւսիսային-արևելեան կողմը Բարձր-Գարոն գաւառի միջով ուր անցնում է Տուլուզի մօտով...»

Եւ մինչ Տուլուզի անունը տալիս էք, ձեր մատիտը պիտի հանդիպէ ինչ տեղն որ ներկայացնում է յիշեալ քաղաքը:

«Հասնելով Տուլուզի քաղաքը, Գարոնը, որ հարաւային-արեւմտեան կողմից հոսել է հիւսիսային-արեւելեան կողմը, փոխում է այդտեղ իւր ընթացքը: Մինչև այդտեղ նա իջնում էր հիւսիսային-արեւելեան կողմը Պիրինեան լեռների ընդհանուր դաւիվայրի ուղղութեամբ, այդտեղից սկսած նա ենթարկւում է ճրանսիայի կենտրոնական լեռների ազդեցութեանը, որոնց վերջին բարձրութիւնները անանցանելի պատնէշ են կազմում, և որոնց ստորոտների երկարութեամբ գետը հոսում է արգաւանդ դաշտավայրի միջով՝ հարաւային-արեւելեան կողմից հիւսիսային-արեւմտեան կողմն ուղղուելով:»

Տեսնում էք որ գետի ընթացքին հետեւելով և նորան նկարելով, աշխատում եմ ցոյց տալ զլիսաւոր երևոյթների պատճառները, առաջին ուղղութիւն հարաւային-արեւմուտքից հիւսիսային-արեւելք, երկրորդ ուղղութիւն հարաւային-արեւելքից հիւսիսային-արեւմուտք, ինչպէս որ լուծեան եմ տալիս ուրիշ մանրամասն բացատրութիւնները, այսպէս էլ դիտմամբ չեմ յիշում ափերի անհաւասարութիւնները, որպէս զի աւելի լաւ աչքի երևան գլխաւոր ուղղութիւնները, և քանի որ մատիտս առաջ է գնում, մէկ մէկ յիշում եմ գաւառների ու քաղաքների անունները:

«Գարոնը անցնում է Տուրն—Գարոն և Լոտ—Գարոն գաւառներով, Ամէն քաղաքի մօտով, և նոյն ուղղութիւնը բռնելով հասնում է վերջապէս Փիրոնդ գաւառը, Բորդօ, յետոյ Բէկ-դ'Ամբէզ, ուր ընդունում է իւր մէջ Գորդոնի ջրերը, և նոր անուն է ստանում Փիրոնդ կոչուելով: Արդարեւ, այդ գետախառնուիցից սկսած նա բոլորովին նոր կերպարանք է ստանում, նա համարեա ծովի բազուկ է կազմում, որ արդէն ոչ գետային, այլ ծովային նաւագնացութեան է պատկանում: Ծովային նաւագնացութիւնը հէնց Բէկ-դ'Ամբէզից էլ առաջ է սկսում, որովհետև ջրի յորդութիւնը երևում է Գարոնի մէջ Բորդօյի մօտ և նորանից էլ բարձր: Հէնց այս պատճառով է որ յիշեալ քաղաքը ճրանսիայի գլխաւոր նաւահանգիստներից մէկը դարձաւ, ինչպէս որ համարեա նոյն հեռաւորութեամբ Գորդոնի վրայ շինեցին մի ուրիշ նաւահանգիստ, Լիբուրն քաղաքում, որ հարկաւ առաջինի կարևորութիւնը չունի, տեղացիք Երկու-ծովերի-մէջ (Entre-deux-Mers) անունն են տալիս Բէկ-դ'Ամբէզի մօտերը գտնուած փոքրիկ ցամաք երկրին որ իրօք երկու գետերի մէջ է գտնւում, բայց այնպիսի գետերի մէջ որոնք իրանց անընդհատ մշկընթացութեամբ ու տեղատուութեամբ օգնում են նաւերին իջնելու և բարձրանալու:»

Նրը այսպէս բացատրել էք Գարոնի ընթացքը այսպիսի պարզ նկարում և կարճառօտ մեկնութեամբ,—ևս ինքս անա հինգ վայրկեան էլ չեմ դրել բացատրելու ձեզ նորան,—դուք բոլորովին ուրիշ բան էք արել քան մի յատուկ անուն ուսուցանել ձեր աշակերտներին: Դախ և առաջ մի պատկեր էք գծել, որ ձեր խօսած միջոցին նկարելով՝ աւելի կենդանի տպավորութիւն է թողնում երեկայի մտքում, երկրորդ բացատրել էք երեկային զլիսաւոր բաները որ նա պիտի գիտենայ, այնպէս որ Գարոնը նորա հա-

մար լոկ բառ չի լինիլ և ոչ նոյն իսկ պատկեր, այլ որոշ օրէնքների ենթարկուող երևոյթների աշխարհագրական ծանօթութիւն: Նորան յայտնի են այս կարգի երեք երևոյթների պատճառները. ուղղութիւն հարաւային-արեւմուտքից հիւսիսային-արեւելք, ուղղութիւն հարաւային-արեւելքից հիւսիս-մային արեւմուտք, ծովային նաւագնացութիւն:

Ուրիշ երևոյթների վրայ չեմ խօսել, և տարրական կրթութեան շատ դասընթացների մէջ յարմար էլ չէ աւելի բան ասել: (Մաթեմատիկայի):

Տախտակէ համը քարտէզի վրայ, երեխայի աչքը բոլորովին զրաւ դուած է և զբաղուած լոկ Վարոն գետի ընթացքով: Պատի քարտէզի վրայ, այդ ընթացքը ուրիշ շատ բաների հետ է խառնվում, ուրեմն և թողած տպաւորութիւնն էլ խառն ու անորոշ կը լինի: Այս պատճառը բանական կը լինէր բացատրելու թէ ինչի համար օգտակար է նոյն իսկ դասի ժամանակ ներկայացնել այն բանը որի վրայ խօսվում է, ինչպէս որ ես այս րոպէիս արել եմ:

Ի՛նչու երեւոյթներն են որ այս հնարքով երկու բան էք ուսուցանում երեխային. նախ՝ նոյն իսկ Վարոնի ընթացքը, յետոյ մի քանի բաներ բնական ու քաղաքական աշխարհագրութիւնից, Պէտք եղաւ որ գետի ընթացքով անցնիմ դաւառից գաւառ, այն է Բարձր-Վարոն, Տարն—Վարոն, Լոռ—Վարոն, Ժիրոնդ գաւառները, աշակերտը միննոյն ժամանակ հետեւում է ուսուցչին, և իւր մտքում տեղաւորում է երկու տեսակ ծանօթութիւնները որոնք սերտ կապուած են միմեանց հետ, ինչպէս երկու պատկերները որոնք իրօք մի ամբողջ են կազմում նորա յիշողութեան մէջ:

Քաջ գիտեմ որ բնական ու քաղաքական աշխարհագրութիւնների մէջ եղած այս յարաբերութիւնները, որ բնականաբար պիտի երևին տախտակէ համը քարտէզի վրայ, եթէ մէկ կողմից իբրեւ նեցուկ են ծառայում, միւս կողմից չփութութեան տեղիք են տալիս: Ահա ինչպէս. Նթէ մէկը սովորական սև տախտակի վրայ վառ է նկարում Վարոնի ընթացքը, կարող է ձեռքի անփորձութեանը վերաբերել նկարի թերութիւնները. իսկ այնտեղ ձեռքի անփորձութեան վրայ խօսք չէ կարող լինել. բաւական է առարկան գիտենալ որ մարդ լաւ նկարէ. Ով որ Յրանսիայի աշխարհագրութիւնը գիտէ, չի մտածիլ երբէք Վարոն գետը Մոնտօբանով անցկացնել, կամ Տարն-և-Վարոն գաւառով չանցկացնել: Ուրեմն ով որ տուարկան գիտէ, նորա համար այս տեսակ քարտէզը մի նեցուկ է, որ առաջ նորդեղով ձեռքին՝ միջոց է տալիս նորան ճշտութեամբ զննել ինչ որ իրականում է ցոյց տալ և իւր մատիտը ազատօրէն մօն ածել դաւառից գաւառ և քաղաքից քաղաք. իսկ ով որ չգիտէ, երկար ժամանակ չէ կարող ծածկել իւր տգիտութիւնը: Ահա այս պատճառով համը քարտէզը շատ օգտակար եմ համարում ոչ միայն ուսուցչի դասի համար, որ կենթադրելով թէ իւր գործը գիտէ, մի նեցուկ է դնում նորա մէջ, այլ նաև աշակերտին դաս հարցնելու համար, որ կարող է չգիտենալ, և ուսումնաւար. հնարքն է նորա գիտութեան չափը ստուգելու:

Ուղարկեցէք մի աշակերտ այդ աշխարհագրական տախտակի առաջ և ասացէք նորան. «Գծեցէք Սենայի ընթացքը: Եթէ լաւ գիտէ, բանը լաւ է գնում. իսկ եթէ գիտեցածը անկատար է, գուցէ Սենայի աղբիւրը իօն գաւառում դնէ, և գետը Օաղ գաւառով անցկացնէ, աշխարհագրական համր տախտակը իսկոյն կ'երեւցնէ նորա սխալը և ուսուցչին առիթ կը տայ ուղղել տալու: Սովորական սև տախտակի վրայ, ոչ մի նշանագիծ չէր օգնիլ աշակերտին իւր սխալն ուղղելու, բայց եթէ աւելի մեծ սխալ արած լինէր ասելով, թէ Սենան իւր սկիզբն առնում է իօն գաւառից», Բայց աշակերտը կարող է իւր գրքից սովորած լինել Կաս — Ղ'ՕՐ բառը առանց կարողանալու աղբիւրի տեղը ցոյց տալ քարտէզի վրայ և մի նայելով իօն գաւառը Կոդ-Ղ'ՕՐ գաւառից որոշելու: Եթէ սովորական տախտակի վրայ անճիշտ նկար գծադրած լինէր, ուսուցիչը հաւանականաբար նորա սխալը ներք չէր ուղղիլ, բաւական է որ նա Սենայի ափերի վրայ դառնում մեծ քաղաքները և նորա մէջ թափուող ջրերը կարգով շարած լինէր, աւելի քան չէ էլ կարելի պահանջել, բայց չէ էլ կարելի իմանալ թէ արդեօք սխալը աշակերտի չհասկանալուն է տալու թէ նորա ձեռքին:

Կը ցանկայի մի ուրիշ մասնաւոր առաւելութիւն էլ ցոյց տալ որ աշխարհագրական համր տախտակը ներկայացնում է դաստատուութեանը: Այն միջոցին որ ուսուցիչը նկարում է տախտակի վրայ դասին վերաբերեալ գծերը կամ նշանակում է տեղերը, աշակերտը կարող է ունենալ իւր առաջ սովորական քարտէզի կողքին, մի փոքրիկ համր քարտէզ որ ճիշտ միեւնոյն նշանագծերն ունի և ճշտութեամբ օրինակել տախտակի վրայ եղած նկարը: Այս նորա համար շատ հեշտ է անել, և եթէ ուսուցիչը կամենում է ստուգել թէ մինչև որ աստիճան ուշադիր են եղել աշակերտները, բաւական է եթէ մի անգամ աչքի անցկանցնէ նոցա համր քարտէզները:

Այս միջոցը, գիւղական դպրոցների այժմեան վիճակին նայելով, շատ դործադրելի չէր լինիլ վասն զի չափազանց շատ կ'արժէր¹⁾: Բայց նա կարող է հէնց այսօրուանից դործաձուել և պէտք է ամենայն օր դործաձուէր սկզբնական ուսուցչական դպրոցներում աշակերտները, առանց ստիպուելու մտնել այն բոլոր ժամանակը որ նուիրում են քարտէզներ օրինակելու և նկարելու, կը կազմէին այսպէսով մի տեսակ վերլուծողական քարտէզ Ֆրանսիայի, որ կը համապատասխանէր ուսուցչական դպրոցի ամէն մի դասին և որ նորա յետոյ կը կարողանային պարզ ձևով ներկայացնել տարրական ուսումնարանում:

¹⁾ Կայ մի միջոց ծախքի առաջ առնելու և համր քարտէզի օգուտն ունենալու այդ միջոցը ես մի քանի անգամ եմ ցոյց տուել: Պէտք է առնել մի համր քարտէզ զորով լաւ սեպնել տահմաններն ու քաղաքների տեղերը և բանեցնել նորան տողաշարի նման, որի օգուտը թեմք աշակերտը կարող է Ֆրանսիային վերաբերեալ բոլոր քարտէզները նմանորոտել:

Կոստանուրդ եւ տալիս ուրիշ ղէպքերում էլ բանեցնել այս համը քարտէզ-
ները: Ինձ պատահել է շատ անգամ գործ դնել նոյա տեսչական քննութիւն-
ների ժամանակ: Իւրաքանչիւր աշակերտի յանձնում եւ մի համը քարտէզ,
և մի քանի բերանացի հարցեր եւ առարկայում նոցա: Զորօրինակ.
«Գծեցէք այն ջրանցքները որոնք միացնում են Սենայի աւազանը մերձա-
կայ աւազանների հետ:—Նկարեցէք Հռենոսի ընթացքը:—Նկարեցէք Սեփհն.
նեան լեռները: Աշակերտները նկարում կատարում են իրանց գործը այդ մի
քանի վայրկեանի բան է: Դժուարութիւնը ոչ այնքան մի պատասխան տալ
որքան ճիշտ պատասխանելն է, այսինքն ամէն մի դիժ պէտք եղած դաւա-
ռումը դնել: Յետոյ, եթէ մարդ քորտէզով վարուելու վարժութիւնն ունի,
կէս ժամում կարելի է քննել յիսուն աշակերտից բաղկացած դաստան
պատասխանները, ընդհանուր գաղափար կազմել ամբողջի վրայ և մինչև
անգամ ամէն մի աշակերտին իւր արժանաւորութեան համեմատ դասաւո-
րել այնպիսի ճշտութեամբ որ երբէք չէ կարելի անել բերանացի հարցա-
քննութեան ժամանակ:

Որքան էլ օգտակար լինի տախտակի համը քարտէզի գործածութիւնը,
այնուամենայնիւ Խորհուրդ չեմ տալիս լոկ այդ տախտակի վրայ տալ Ֆրան-
սիայի աշխարհագրութեան դասերը: Իմ կարծիքով, ուսուցիչը պիտի ունե-
նայ մի պատի քարտէզ կամ մի դուրս ցցուած քարտէզ (ժամանակ չեմ
ունենալ այսօր խօսելու ձեզ այս վերջին տեսակ առարկաների վրայ որ
ես շատ օգտակար եմ համարում նկատողական ուսման մէջ), որովհետեւ
տախտակի համը քարտէզի ներկայացրած մի մասնաւոր առարկայի հետ
աշակերտը պէտք է կարողանայ գաղափար կազմել նոյն առարկայի ամ-
բողջ երկրի հետ ունեցած յարաբերութեան վրայ: Ուսուցիչը գուցէ այդ
քարտէզի վրայ չի խօսիլ. բայց աշակերտը կը տեսնէ նորան, և այդ բա-
ւական կը լինի մոլորութիւնից ազատ պահելու նորան և միանգամայն օգ-
նելու որ իւր ստացած ամէն մի ծանօթութիւնը իւր տեղը դնէ: Ուսուցիչը
աշխարհագրութեան դասընթացի վերջում այն հետեանքին հասած պիտի
լինի որ աշակերտը իւր յիշողութեան մէջ տպաւորած պիտի ունենայ
Ֆրանսիայի քարտէզը, այն չափով որ ուսուցիչը բացատրել է նորան
Ֆրանսիան:

Ահա այս նկատմամբ՝ դասախօսելու եղանակը և նորա գլխաւոր ազ-
դեցութիւնները: Որպէս զի աւելի լաւ ըմբռնէք կ'առնեմ մի երկրորդ օրի-
նակ, այն է Լուար գետի ընթացքը:

«Լուարը իւր աղբիւրն առնում է Արդէշի գաւառում...»

Կապուտ կաւիճով նշանակում եմ այդ աղբիւրի եղանակը և չա-
րանակում եմ: Ես կարող եմ ասել. «Նա իւր աղբիւրն առնում է Ժերե-
բիէ դը-Ժոնկից»։ Բայց աւելի լաւ եմ համարում ասել. «Նա իւր աղբիւրն
առնում է Վիլարէի հրաբխային բազմաթիւ լեռներից մէկի ստորոտում»
որին Ժերբիէ-դը-Ժոնկ եմ ասում:» Այսպէս մի քանի րպէս աւելացնելով:

մի յասուկ անուան փոխանակ՝ համառօտ նկարագրութիւն եւ տալիս, որ հետաքրքրում է և աւելի բան է ուսուցանում:

«Լուարը մտնում է Բարձր-Լուարի գաւառը. նա անցնում է համարեա Պիւի քաղաքի մօտով. յետոյ անցնում է Լուարի գաւառը առանց դիպչելու Ալէնտ-Լաթէն քաղաքին. այնտեղից Սօն-եւ-Լուար գաւառը, ապա մօտենում է Սօն-եւ-Լուար և Սլլէ գաւառների սահմանադրին. իւր ընթացքի առաջին մասում, թէև սկսում է նախ դէպի հարաւ իջնել Ժերբիէ-դը-Ժոնկի դաշտավայրով, բայց յետոյ հարաւից հիւսիս է հոսում, յարմարուելով հողի ընդհանուր ուղղութեանը կենտրոնական լեռան հիւսիսային մասում. այդ ուղղութիւնից նա շատ հազիւ և քիչ է շեղվում. գնում է նախ լեռնային երկրներով որոնց բարձրութիւնները միայն մի քանի կէտերում հեռանում են նորա հովիտը լայնացնելու համար. իսկ երբ Լուար գաւառից դուրս է գալիս, այն ժամանակ միայն սկսում է դաշտային տեղերով հոսել:

«Սակայն, հասնելով Նիէվր գաւառը, նա հանդիպում է խիտ անտառներով ծածկուած լեռների, որոնք թէև շատ մեծ բարձրութիւն չունին, այնուամենայնիւ անթափանցելի պատուարի պէս կանգնած են նորա առաջ. սորա Մորվանի լեռներն են. Գետը խոտորում է իւր հիւսիսային ուղղութիւնից, և շուրջ է գալիս դէպի հիւսիս-արեւմուտք հոսելով Մորվանի ստորոտով, ապա Նիվերնէի բլուրների մօտով, և ոռոգելով Նըվէր քաղաքը. Յետոյ նա հոսում է Նիէվր և Շէր գաւառների սահմանի վրայ, և Լուարէի գաւառը, իջնելով մինչև Օրլէան այդ միևնոյն ուղղութեամբ՝ հարաւային-արեւելքից հիւսիսային արեւմուտք: Օրլէանը նորա ընթացքի ամենահիւսիսային կէտի վրայ է գտնվում:

Խօսելիս, ինչպէս տեսաք, ես նկարում եմ գետի ընթացքը ճշտութեամբ նշանակելով ամէն մէկ յիշատակած առանձնութիւններս: Միտ դրէք նոյնպէս որ ես ասացի թէ Լուարը իջնում է մինչև Օրլէան. մի մոռանաք որ ջրի հոսանքը միշտ իջնում է, կ'ուզէ դէպի հարաւ գնայ, հիւսիս, արեւելք կամ արեւմուտք, և թէ անհրաժեշտ է, մանաւանդ երբ երեխաների հետ ենք խօսում, ճիշտ ասացուածները գործ ածել:

Ես ասացի նոյնպէս. «Օրլէանը Լուարի ընթացքի ամենահիւսիսային կէտի վրայ է գտնվում»: Այս արդարեւ մի կարևոր կէտ է որ պէտք է նշանակել. միևնոյն ժամանակ նա առիթ է տալիս հարևանցօրէն մի օգտակար տեղեկութիւն հաղորդել որ չպէտք է զանց անել: Ես աւելացնում եմ ուրեմն. «Լուարի ընթացքի ամենահիւսիսային կէտը միևնոյն ժամանակ այս գետի Սենայի աւազանի հետ ունեցած մերձաւորութեան ամենամօտ կէտն է. այն նաեւ որոնք բարձրանում էին Լուարի ստորին ընթացքի վրայ և նորա սրտը իջնում էին վերին ընթացքի վրայ, Փարիզի համար նշանակուած ապրանքների բերելով, բնականաբար այս տեղումն էին կանգնում, ուրեմն և վաղ ժամանակներից այդ տեղ պիտի կազմուէր մի նաւահանգիստ, որ մեծ քաղաք դարձաւ:

Ահա այսպէս և Տուլուզը, որի վրայ փոքր ինչ առաջ խօսում էինք, Գարոննայի ընթացքի ամենաարեւելեան մասի վրայ կառուցուեցաւ, Նօրուզի անցքի հանդէպ, այսինքն այնտեղ ուր ամենամերձ և ամենադիւրին յարաբերութիւններ կարելի էր ունենալ Միջերկրականի ավերի հետ: Որովհետեւ Միջերկրական ծովը Անայի աւազանից առաջ մեծ կարևորութիւն ունէր վաճառականութեան համար, այս պատճառով Տուլուզը նշանաւոր քաղաք էր այն ժամանակ երբ Որլէանը դեռ փոքրիկ քաղաք էր, թէև արդէն Գալլիացոյ օրով մի քաղաք կար այնտեղ ուր գտնվում է այսօր Օրլէանը:

Եւ շարունակում եմ իբրև թէ ձեզանից մէկը դաս տար իւր աշակերտներին:

«Օրլէան քաղաքից սկսած՝ Լուարի ընթացքը մի երբորդ ազդեցութեան է ենթարկվում, այն է Նօրամանդիայի բլուրների և Պերշի բարձրութիւնների ազդեցութեանը, որ տեղերից այնքան ջրի հոսանքներ լիջնում են հեռաւոր ուղղութիւններով և որոնց վերջին, համարեա անզգալի զառիվայրերը փոքր ինչ չեղում են Լուարի ընթացքը դէպի հարաւարկ-մութք: Ահա այսպէս ուռչում է նա Լուարէի արևմտեան մասը, անցնում է Լուար-եւ-Եր գաւառով հոսելով Բլուայի մօտով և Լնդր-եւ-Լուար գաւառով հոսելով Տուր քաղաքի մօտով»:

Եւ շարունակում եմ հետզհետէ համը քարտէզի վրայ զձագրել դետի ընթացքը, աշխատելով անցկացնել նորան գլխաւոր քաղաքների մօտով, որպէս զի լաւ երևայ թէ որ ավերի վրայ են գտնվում:

«Տուր քաղաքի այն կողմը, Սամբրի մօտ, իւր ձախ ափի վրայ պատահելով Վանդէի անտառապատ բարձրութիւններին, թեթև կերպով ծռվում է հիւսիսային—արևմտեան կողմը և մի կամարածն չըջան է կազմում Սամբրից մինչև Նանտ, որի դուրս ընկած կողմը դէպի հիւսիս է ուղղուած, թէև Անժէ քաղաքին չէ հասնում: Նա ուռչում է Մէն-եւ-Լուար և Ստորին—Լուար գաւառները: Նանտում Լուարի համար, ինչպէս բորքօում Գարոննայի համար, մի նոր կալ զ է սկսում նաւագնացութեան, այն է ծովայինը, որովհետեւ ծովի ջրերը մինչև այստեղ են բարձրանում»:

Ահա այսպէս սակաւ բայց ընտիր բացատրութիւններ տալով, այնպէս որ երեխաների յիշողութեան յանձնելու գլխաւոր իրողութիւնները լուսարանուին, և քարտէզը շարունակ կծկւով տախտակի վրայ, չօշափելի ու խնայի կերպով ուսուցանում էք Լուարի աշխարհագրութիւնը: (Մտփահարութիւն:)

Գարոննայի և Լուարի ընթացքը բացատրելու միակ տուած պատճառներս են հողի թեքումը ուղղութիւնը որ վազեցնում է ջուրը և մի որեւէ բարձրութեան հանած արգելքը որ ջրի ընթացքը փոխում է: Եւ յիրաւի, ջրերի ընթացքը պինդ կտպում է երկրի փոփոխութիւնների հետ, այդ ձեռք բաշտանի է. բայց ձեր աշակերտները միշտ չլիստեն այդ, և պէտք է լաւ հասկացնել նոցա այս հիմնական ճշմարտութիւնը:

Այ՛, ջրերը ենթարկվում են հողի բարձրութիւնների ազդեցութեանը,

որոնք իբրև նոցա ձյմարիտ տէրերը՝ կանգնեցնում են նոցա լճերի ու լճակների ձևով կամ առաջ են մղում հեղեղների, գետակների ու գետերի ձևով: Հողի արտաքին կերպը և ջրերի ընթացքը երկու որոշ երևոյթներ են աշխարհագրութեան մէջ. առաջինը ինքն ըստ ինքեան գոյութիւն ունի և անկախ է. երկրորդը առաջինի արդիւնքն է և միայն այն ժամանակ կարող է հասկանալի լինել երբ առաջինն արդէն ծանօթ է:

Մեծ անտեղութիւն է ուրեմն աշխարհագրական լաւ ուսման համար, այսինքն այն ուսման համար որ կամենալով ամէն բան հասկանալի կերպով բացատրել, աշխատում է հետևանքները իրանց պատճառի հետ կապել, մեծ անտեղութիւն է, ասում եմ, մի երկրի ջրերի ընթացքի վրայ խօսելուց առաջ՝ չծանօթացնել նոյն երկրի արտաքին կերպարանքի ընդհանուր կազմութիւնը: Ես միշտ կարծիք եմ թէ լաւ է սկսել երկրի արտաքին կերպարանքից, որ կարող է անկախօրէն բացատրուել սկզբնական ուսումնարանում, իսկ միջնակարգ ուսումնարանում օգտակար է հասնել մինչև երկրաբանութիւնը հողի ձևերը բացատրելու համար: — Երբ աշակերտը ուսել, տեղեկացել է երկրի ընդհանուր կերպարանքին, այսինքն մեծամեծ լեռնաշղթաներին, կամ նաև առտնձին յատկանիշ ունեցող բլրային շրջթաներին, ինչպէս են Նորմանդական բլուրները, բարձր տարածութիւններին որոնք չղթաններից կամ լեռնադաշտակներից են բաղկացած, դաշտային տարածութիւններին և հողի հակումների զխառն ուղղութիւններին, ուսուցիչը կարող է սկսել ջրի ընթացքների վրայ խօսել:

Արդեօք աշակերտները և, կ'աւելացնեմ նաև, ուսուցիչները երկրի այս արտաքին կազմութեան վրայ բաւական ճիշտ գաղափար կը կազմեն հին եղանակով, որ զեռ այսօր ամէնից տարածուածն է և որնոր հողի բարձրութիւններին առաջին տեղն է տալի գետի վրայ խօսելու ժամանակ: Չեմ կարծում: Չեզ յայտնի է այդ եղանակը: Բնական աշխարհագրութիւնը ուսուցանում են աւազանների բաժանելով իւրաքանչիւր աւազանի վրայ խօսելիս՝ ցոյց են տալիս նախ նորա գօտին, որ շատ յաճախ անձիշտ կերպով անուանում են լեռնագօտի: Արդ դուք գիտէք որ բոլորովին սխալ է ասել թէ իւրաքանչիւր աւազան լեռներով է բաժանվում ուրիշ շրջակայ աւազաններից, նա կարող է լեռներով բաժանուիլ ինչպէս և բլուրներով, լեռնադաշտակներով կամ նաև դաշտավայր տեղերով:

Երևակայում են թէ այս եղանակը աւելի ամբողջութիւն է տալիս բնական աշխարհագրութեանը ներկայացնելով մի ամբողջ աւազան իւր կրկնակի՝ լեռնագրական և ջրագրական կերպարանքով: Բայց սխալվում են, վասն զի փոխանակ ամբողջ հայեացք ունենալու՝ մաս մաս են անում այն ինչ որ երբեք չպիտի բաժանուէր, և հետևապէս խառնակութիւն են ձգում երեխայի մտքի մէջ:

Աւազանի գօտիի վրայ խօսելիս՝ համարեա ստիպուած են լոկ չորուցամբ անուններ ասել, որովհետեւ եթէ կարելի է մի քանի բառով մի շղթայի բնաւորութեան ընդհանուր նկարագիրը տալ, հազիւ թէ կարելի

լինի տարրական դասերի մէջ չլիթայի մի մաս, մի գառիվայր նկարագրել արդ, յայտնի է որ ջրերի բաժանման զծի մի կողմի վրայ երբէք ամբողջ չլիթայի չենք արտահում, այլ մի գառիվայր բարձրութեան Բոլոր Ահա զհետէ բերում յատուկ անոնները կարող են այսպէսով միմնոյն կարեւորութիւն ունենալ մանչւկների համար և միևնոյն պատկերը յիշեցնել, այն է գօտին: Լուարի անողանիլ գօտու մէջ նոքա դտնում են Մարտիրոս և Բօս լեռները: Ինչպէս որ Գարննայի աւազանի գօտու մէջ տեսնում են Պիրենեան և Լանդեան լեռները. երկրի այն ձևերը որոնք ոչինչ չարարեւորութիւն չունին միանում են այս կերպով նոցա յիշողութեան մէջ և միևնոյն կերպարանքն են զգենում: նոցա երեակայութեան մէջ Աւազանն ամբողջապէս երևում է նոցա իբրև մի կոնք աղեղնաձև կտրած մի կողմից որպէս զի թոյլ տայ գետին որ ծովը մտնէ: Ռաուցիւններն անգամ, առանց այսպիսի կոպիտ չփոթութիւնների մէջ ընկնելու, բնորոշ զերծ չեն այս տեսակ սխալներից: Եթէ աշխարհագրութիւնը հին եղանակով են ուսել և շատ յաճախ իրանց աչքի տակ ունեցած քարտէզները պահում են նոցա այս մոլորութեան մէջ. նոքա իրականութեան տեղ են ընդունում այն պծերն ու ստուերները որ քարտէզ փորագրողի երեակայութեան արտայայտութիւնն են, որնոր իրանցից աւելի առիթ չէ ունեցել ուսանելու: Դուրս ցցուած քարտէզները, եթէ լաւ են շինուած, օգտակար են մանաւանդ այս նկատմամբ չօգտփելի պատկերներով ճիշտ գաղափարներ տալու:

Միթէ նոյնքան հեշտ և շատ աւելի խելացի չէ լեռների նկարագրութիւնից սկսել Առնենք իբրև օրինակ Ալպեան լեռները: Գօտիների սիւտէմին հետևելով դուք կ'առնէիք Ռօնի աւազանի վրայ խօսելիս: Ճշմարիտ իբրև գօտի արեւելեան կողմը Ալպեան լեռները և գուցէ արեւայնիկը: Պոր Եւրոպայի ամենաբարձր լեռնաշղթան է: Բայց այնու ամենայնիւ աչա, կերտը լով մի անջրպիտ փնտած կը լինէր: մի միջին պատ և երկու աւազանների մէջ: Գուցէ նա երեակայէր թէ այդ պատը հոկայական բարձրութիւն և տնագին հաստութիւն ունի: Բայց ոչ մի դադարար չէր ունէր: Են երկրի վրայ որ տարածվում է Պիեմոնտի գաղտալայրի և Ռօնի հովտի մէջ, որովհետեւ այդ երկիրը գօտուց դուրս է:

Ինչի համար արդարեւ երկնայն տարբեր գաղափար պիտի կազմէ Ալպեան լեռների կատարի ու Ռօնի մէջ եղած երկրի և ստորին Լանդեոկի վրայ, որ Սելեննեան լեռների կատարի ու Միջերկրականի մէջ է դտնվում: Չկայ մի բան ուրուցի դտմի մէջ, չկայ մի բան քարտէզի վրայ, եթէ նոյն սիւտէմով է նկարուած, որ հրաւիրէ նորան տարբերութիւն առնել. նորա աչքում ինչ որ գօտի չէ, կամ ինչ որ չէ ցոյց արուել իրան իբրև չլիթայ, դաշտ է կամ սորա նման մի բան: Ենթադրեցէք թէ այդ աչակերտը չափահաս մարդ դարձած՝ դայ Գօֆինէի նահանգը. նա ամէն կողմից կը տեսնէ միմեանց վրայ դիպում լեռներ, երկար որածայր կատարներ, նեղ ու խոր ձորեր: Նա իրաւունք կ'ունենայ ասելու: Ճշմարտապէս իսարագրութիւն ուսել եմ, բայց այս բնորոշ ոչինչ չեն ասել ինձ: Եւ այդ

անշուշտ երկրորդական բան չէ որի մասին նա կը մեղադրէ իւր ուսուցչին թէ քանցաւթեան է տուել: Եթէ նոյն աշակերտը Լոնգոյի երթայ, լեռնաշղթայի ստորտը մի դաշտավայր կը տեսնէ: Ո՞վ մի բան ասացնու-
րան այդ մասին: Եւ եթէ Օրլէանից Փարիզ երթայ, դարձեալ մի դաշտա-
վայր կը տեսնէ, և սաստիկ զարմացած կը մնայ: Վասն դիւարեմէս Բօսը
իբրեւ գետի ցոյց տալով նորան՝ բոլորովին ուրիշ բան էին ասել:

Ուրեմն շատ աւելի խելացի է ուսումնասիրել նախ Ալպեան լեռները
ամբողջապէս, առանց ուշադրութիւն դարձնելու առաջանների սահման-
ների վրայ, և ասել:

«Այն երկիրը որ ձգվում է մի դաշտավայրի մէջ ուր հասում են Պօ-
գեալը ու նորա ճիւղերը և Ռօնի ընթացքի մէջ (որ յետոյ կ'ուսումնասի-
րենք, — և այս արդեւք չի լինիլ մեզ գծելու տախտակի վրայ Ռօնի ըն-
թացքը, որպէս զի Ալպեան լեռների սահմանները ցոյց տանք:) — մի լեռ-
նոտ երկիր է, բարձր շղթաներով ծածկուած, որոնց մէջ խոր հովիտներ
կան:

Ալպեան լեռները ծանօթացնելու այս եղանակը ոչ աւելի երկար և
ոչ աւելի դժուար է քան միւսը: Սակայն, կախձը ձեռքերդ առած (ևս
ստեղծում եմ մի դիմագոյն կտրիձ) գծում էք տախտակի համար քարտէզի
վրայ, ոչ մի սղնաշարածն նկար, այլ մի լեռնակոյտ որ ծածկում է ար-
դարեւ բոլոր երկիրը, ինչպէս որ ևս ինքն այս բոլակէս անում եմ: Այս ա-
ռաջին ընդհանուր գիտելիքից յետոյ աւելացրէք:

«Այս ահագին լեռնակոյտի ջրերի բաժանման գիծը, որին ուրիշ ոչ
մի լեռան Նւրպայսում (բայի կովկասից որ սլխարհի երկու մասերի մէջ
տեղն է ընկած) չէ հաւասարվում բարձրութեամբ և տարածութեամբ, Ղրան-
սիայի և Խաւրայի սահմանների վրայ է դառնում»:

Եւ նշանակում եմ աւելի հաստ գծով այս բաժանման կէտերը:

«Բաժանման գծի վրայ դառնում է Մոն-Բլանը (Սպիտակ լեռը),
շղթայի ամենաբարձր կէտը, որ իւր անունն առել է իւր յաւերժական
ձիւններից ու սառնամանքներից: Բաժանման գծի արեւելեան կողմը լեռ-
ները Խաւրայի վրայ այնքան հեռու չեն ձգվում որքան արեւմտեան կողմը
Փրանսիական հողի վրայ: Դօֆինէում դառնում է Պելլուսի լեռնակոյտը,
որի գագաթները բաժանման գծի զազաթների շատերից աւելի բարձր են:

Եւ դուք կաւիճով նշանակում էք Պելլուսի լեռնակոյտը:

Եւ կանգնում եմ այստեղ, որովհետեւ իմ նպատակն էր միայն ամե-
նատարրական ուսումնասիրութեան չափը տալ ձեզ, և ցոյց տալ թէ նոր
եղանակը այնտեղ էլ կարելի է գործ դնել: Կասկած չկայ որ շատ դաս-
տիարակները, տարբական ուսումնարանում, աւելի մանրամասն տեղեկու-
թիւններ կը տան, կը յիշեն բաժանման գծի գլխաւոր ճիւղերը, Սալուայի
Ալպերը, Դօֆինէլինը, և այլն, և մէկ մէկ կը նկարագրեն իրանց յիշած ա-
նունները: Բայց նոցա դաստաւութիւնը կը կարողանայ միշտ մտնել իմ
գծած չրջանում, և անտարսկոյս երկրի ընդհանուր կերպարանքի նկատ-

մամբ երեսայի մտքում մնացած տպաւորութիւնը շատ աւելի օրոշ կը լինէր քան եթէ չլիթաների անուաները մէկ մէկ ասելինը նորան։

Այս կէտը վերջինն է որի վրայ կամենում եմ այսօր խօսել, բերելով մի երկրորդ օրինակ, Ֆրանսիայի կենտրոնական լեռնակոյտի օրինակը։ Ես ասում եմ կենտրոնական լեռնակոյտ, կարծեմ թէ ասար տամներկա տարի առաջ սորա նման բան չէին տեսնում ոչ սկզբնական ուսումնարաններում, ոչ լիցէոններում, թէև վաղուց արդէն կային գիտնական աշխատութիւններ, որոնց մէջ ակնյայտնի ցոյց էր տեսած մեր երկրի կենտրոնում գտնուած այս բարձրութիւնների կարեւորութիւնը։ Ես ինքսիմ առաջին աշխատութիւնների մէջ կենտրոնական լեռնադաշտակի անունն եմ տուել նոցա, իսկ աւելի խորին հետազոտութիւնից յետոյ կենտրոնական լեռնակոյտի անունը նախապատուեցի, վասն զի արդարև յիշեալ բարձրութիւնը մի լեռնակոյտ է որի մէջ գտնուում են լեռնադաշտակներ, շրջափաներ և դարատափեր։

Գօտինների սխտէմի մէջ դուք կ'առէիք Վուարի աւազանի հարաւային գօտին կազմում են Մարթըրիդ լեռը, Օվէրնի լեռները, Լիմուզէնի լեռները, Համարեա նոյն անունները կը կրկնէիք Գարոնայի աւազանի գօտու համար, և հաւանականաբար ոչինչ իտրութիւն չէիք անիլ Լուարի աւազանի այս հարաւային գօտու և հիւսիսային գօտու մէջ որ կազմվում է Նիվերնէի բլուրներից, Բօսի լեռնադաշտակից, Նորմանդիայի բլուրներից։ Ի՞նչ կը դառնար Ֆրանսիայի կենտրոնական լեռնակոյտը, խօսք անգամ չէր լինիլ նորա վրայ անա այս պատճառով ուսումնարանը երկար ժամանակ կարծեա տեղեկութիւն չունէր նորա գոյութեան մասին։

Ուրեմն, ջրերի վրայ խօսելուց առաջ՝ սկսեցէք նախ ասել, երբ խօսում էք երկրի անհարթութիւնների վրայ։

Ֆրանսիայի կենտրոնում կայ մի մեծ ու բարձր լեռնակոյտ դաշտերով շրջապատած։ Այս լեռնակոյտը շրջափակվում է արեւելքում և հարաւում մի երկար շղթայով որ յայտնի է Սելէն անունով, և բաղկանում է լեռնադաշտակներից, մանաւանդ հարաւային մասում, դարատափերից, այսինքն այնպիսի բարձրութիւններից որոնց զաւելւայրերը մեղմ են լեռնաշղթաներից և առանձին լեռներից։ Բոլորը միասին կազմում է մի անագին հողակոյտ շրջակայ երկրներից բարձր որ Ֆրանսիայի կենտրոնի մի մեծ մասը բռնում է։

Վեռնակոյտի մէջտեղները խիստ է ջրերի բաժանման գիծը, որ լեռնադաշտակներից սակաւ է բարձրանում մի քանի կէտերում, շատ աւելի է բարձրանում ուրիշ կէտերում, զորօրինակ Օվերնի հրաբուխների մէջն—Նայելով ձեր դասատուութեան առաջ քնդարձակութեանը՝ մէկ մէկ կ'անուանէք կամ չէք անուանիլ այն շղթաները որոնք կազմում են բաժանման գիծը։—Այս լեռնակոյտից շատ ջրեր են լիջնում հովիտների ձևով և հոսում են լեռնակոյտի բարձր հովիտներով մինչև դաշտերը, որտեղից թափում են Լուար, Շարանտ և Գարոնա գետերը։

Աւելի երկար ժամանակ չեմ զրել նկարագրելու և տախտակի վրայ գծագրելու երկրի այս խոկանն ձևը, քան որքան ժամանակ դրած կը լինէիք դուք մէկ մէկ թուելու գօտու չղթաները, և յուսամ թէ՛ աւելի օգտակար էլ եմ եղել։ Եթէ ձեր աշակերտները, այս սգնով տրուած դասից յետոյ, ճանապարհորդեն մի օր Ֆրանսիայի կենտրոնում, նորա պատրաստուած կը լինին հասկանալու երկրի այս մասը որ արդարեւ բոլորովին տարբերվում է Ֆրանսիայի միւս մասերից, ոչ միայն իւր արտաքին տեսքով, այլև իւր ջրերի բաժանմամբ, իւր մշակութեամբ և մինչև իւր բնակիչների սովորութիւններով։ (Ծափահարութիւն։)

Աւելի դժուար չէ գծագրել տախտակի վրայ մի լեռնակոյտ քան մի լեռան կատար. մենք այդ արեւ էինք Ալպեան լեռների համար. այժմ էլ նոյնն արինք Սելվենեան լեռների և կենտրոնական լեռնակոյտի համար երկու երեք վայրկենում։ Բայց պէտք է որ ուսուցիչը իւր ստուերագրութեան մէջ առաջնորդ ունենայ մի քարտէզ, որ որեւիցէ ձևով ներկայացնէ լեռնակոյտերի արտաքին տեսքը և բարձր ու ստոր հողերի դանազանութիւնը։ Հիպոթեզներին ամենալաւ միջոցն է այս տեսակ ներկայացուցման համար։ Եթէ մի կողմ գիծ միայն առանձին հատութեամբ և գիտնական հնարներով կարող է գծուիլ՝ դատարարակի հոգը չէ, վասն զի այդ նեղութիւնը իւր վրայ է առել քարտէզ փորագրողը։ Բաւական է եթէ ուսուցիչը հարկաւոր քառերը գտել է մի ճիշտ ու պարզ գիտելիք հաղորդելու համար. բաւական է եթէ մի քանի նուրբ գծերով բարձր հողերը ստոր հողերից որոշէ՝ ամենայն երեւոյց կը հասկանայ նորան։

Հողի այս արտաքին տեսքի հետազօտութիւնը չէ խանգարում ուսուցչին ջրերի վրայ խօսելիս գօտու վրայ էլ խօսել։ Բնդհանաւական, այսպէսով նա առիթ կ'ունենայ արդէն յիշած անունները կրկնելու, և յայտնի է որ աշխարհագրական յատուկ անունները պէտք է կրկնուին որ լաւ սովորութիւն յիշողութեան մէջ։ Մի ուրիշ օգուտ էլ այս կրկնութիւնից այն է որ ուսուցիչը միջոց կ'ունենայ յիշեալ անունները արտայայտող առարկաները նոր կերպարանքով ներկայացնել, որ այս անգամ անտեղի չի լինիլ անել, որովհետեւ հողի հախընթաց նկարագրութիւնը թոյլ չի տալ որ մի մոլորութիւն տեղ դնեն աշակերտի երևակայութեան մէջ։ Փոքր ինչ առաջ էլ ասուեմ էի թէ մի անգամ որ աշակերտները Նրկիլը գունաւի ձևով տեսել և ուղիղ տպաւորութիւնը ստացել են, այնուհետեւ երկիւղ չկայ մանրամասնութիւնները հարթ գունաւի վրայ ուսուցանել։

Եթէ ուսուցիչը տախտակի վրայ նկարում է լեռնագօտին, այն ժամանակ պիտի զգուշանայ անկիւնաւոր գծեր անել. թող նա համառօտ կերպով ցոյց տայ լեռնակոյտի այն մասը որ աւազանին է պատկանում աւելի հաստ գծով որոշելով բաժանման դիժը, և եթէ այդ գիծը մի գաշտ է, ինչպէս Բօսուս, թող որոշէ նորան ընդհատուած գծերով կամ որեւէ ուրիշ միջոցով։

Առաջ քան կը ջնջեն այն նկարները որ այս դետի միջոցում գծա-

գրել ենք տախտակի համը քարտէզի վրայ, դիտել կո աամ ձեզ որ ես դիտմամբ դանազան գոյնի կաւիճներ եմ գործ ածել, այսինքն կապոյտը ջրերի համար, դեղնագոյն լեռների համար, եթէ աւելի կատարեալ քարտէզ գծած լինէի, գործ կ'ածէի սպիտակ կաւիճը անուշների համար և կարմիրը երկաթուղիների համար: Ես չեմ հնարել այս միջոցը: Իմ բարեկամ պ. Շապուխան առաջին անգամ գործ է ածել նորան յայտնութեամբ Սէնտ—Էդրէսի ուսուցչական դպրոցում, երբ Գլընորլի ակադեմիայի տեսուչ էր: Նորա առաւելութիւնն այն է որ աւելի որոշութիւն է տալիս քարտէզին և աւելի ախորժիկի տեսք. առաւելութիւն որ չպէտք է երբեք արհամարհել երբ մարդ կարող է ձեռք բերել նորան առանց մի վնաս հասցնելու դասատուութեանը: Գուցէ այս միջոցը թանկ արժէ շատ սկզբնական ուսումնարանների համար, բայց նա կարող է միշտ գործ դրուիլ ուսուցչական դպրոցներում:

Սիւ դժուարութիւնն որ ներկայացնում է տախտակի համը քարտէզի գործածութիւնը կայանում է, ինչպէս ասացի, այն ճիշտ յարաբերութեան մէջ որ նկարուած իւր պիտի ունենայ նշանագծերի հետ: Ուսուցիչը կարող է այս հանգամանքում նեղ տնջն բնկնիլ, և պէտք է միշտ զգուշանալ որ դատարանը նեղ դրութեան մէջ չզտնուի իւր աշակերտների ներկայութեանը: Պատի քարտէզը, որի առաջ ինչպէս դարձեալ ասացի, նա պէտք է միշտ առայ իւր դասը, որոնք է այդտեղ նորան դժուարութիւնից ազատելու համար: Թող ուսուցիչը մի առարկայի նկարելուց առաջ նոյնը ցոյց տայ պատի քարտէզի վրայ և ասէ աշակերտներին մտադրեալը պիտի

«Այլեւան լեռներից իջնելով, Բոնի ձախ ափի վրայ տեսնում էք այն ջրերը որ յիշեալ գետն են թափում: Ահա խզէրը նա իւր սկզբն առնում է Ալպերից, անցնում է Սալուա, Իդէր և Գրոմ գաւառներով, ուսում է Գլընորլ քաղաքը, և իւր խոր ձորի ստոյաններին հետեւելով կարող եմ գծի նմանութիւն է բերում. նկարենք նորան համը քարտէզի վրայ:»

Այս նախադրուշութիւնը բանեցնելով, ուսուցիչը կարող է ճշտութեամբ տեսնել քարտէզի վրայ իւր ուղածը որ յետոյ ներկայացնում է տախտակի համը քարտէզի վրայ, որով թէ ինքը վտանգից կ'ազատուի և թէ իւր աշակերտները աւելի օգուտ կը տեսնեն: Անենք նոյնը Դիւրանտի համար և գծենք նորա հոսանքը սև տախտակի վրայ: Չկայ մարդ մինչև ամէնից գիտնական անձանց մէջ, որի յիշողութիւնը երբեմն չտկարանայ, լաւ է ուրեմն այս հնարին դիմել որ ուսուցիչները թոյլ չերևան երեխաների առաջ, որոնք բաւական հասուն չեն ոչ տարիքով և ոչ գիտութեամբ որ ներողամիտ լինին:

Եւ աւելի երկար չեմ պահիլ ձեզ, թէ և աշխարհգրութեան սկզբնական ուսման ծրագիրը ամբողջապէս չեմ ներկայացրել բայց սկզբում ասացի թէ կը բաւականանամ մի քանի խորհուրդներ տալու ձեզ: Սակայն կայ մի վերջին յանձնարարութիւն որ չեմ կամենում բոլորովին մոռացութեան տալ: Խօսքը անտեսական աշխարհագրութեան վրայ է: Որովհետև մեր

ընդհանուր նպատակն է երեխային այն կէտին հասցնել որ աշխարհագրութեան վերաբերեալ բաները հասկանայ, այս պատճառով պէտք է ներկայացնել նորան աշխարհագրական պատկերի զլխաւոր կողմերը: Հողը, ջրերը, վարչական բաժանումները բաւական չեն: Հողը ունի յարաբերութիւններ երկրագործութեան, արուեստի, վաճառականութեան հետ, որոնք նոյնքան կարեւոր են և ուշադրութեան արժանի: Արօտատեղիների կամ մարգագետինների գոյութիւնը մի երկրում. անտառներինը ուրիշ երկրում, գետնածուխի գոյութիւնը այստեղ, չաքարի գործարաններինը այնտեղ, սոքա բոլորը մի մի երկրներ են որոնք բացատրում են թէ ինչպէս մարդու աշխատութիւնը կապուած է այն հողի հետ որի վրայ նա ապրում է: Մի վախճանաբխօսելու այն աշխարհագրական իրողութիւնների վրայ որոնք անտեսական կարգին են վերաբերում, այն պայմանով միայն որ ձեր ասելիքը պարզ միանգամայն և կարճաւօտ լինի: Երբ մի մեծ քաղաքի էք պատահում, ցոյց տուէք ոչ միայն թէ ուր է գտնվում այդ քաղաքը, այլ՝ եթէ կարող էք, նաև այն թէ ինչի այն տեղումն է գտնվում: Ֆրանսիայի աշխարհագրութեան իսկական գիտութեան համար աւելի կարեւոր է երեք կամ չորս անխառնների տեղեր իմանալ, որպիսի են՝ Վալանսիէնի, Նուարի, Ալէի անխառնները, քան Բուսակի պէս մի դաւառապետութեան կամ Ֆլերանսի նման մի ջրի հոսանքի անունը դիտենալ, թէ և այս վերջինը յոռոգում է գաւառի դիտաւոր քաղաքը: Երբ այդ հանքերի տեղերը ցոյց կը տաք քարտեզի վրայ, աւելացրէք թէ ամէն տեղ ուր դեմնածուխը առատ է, բազմաթիւ գործարաններ կան, և ուր որ արուեստադիտական մեծ գործուհիներ կայ, ինակիչների էլ բազմութիւն կայ:

Պատկերը կարող է շատ համառօտ լինել: Բայց բնական, քաղաքական ու անտեսական աշխարհագրութեան մեծ գծերը պիտի նշանակուին նորա մէջ, որպէս զի միանգամ որ աշխարհագրական շրջանները աշակերտի մտքում հաստատուին, երիտասարդը յետոյ կարողանայ հետզհետէ ստացած տեղեկութիւնները իրանց տեղը դնել: Որքան հնար է, այս տարբեր գծերը պիտի միաբանին միմեանց մէջ. օրինակի համար, երկաթուղիների մեծ գծերի վրայ խօսելիս՝ լաւ է ցոյց տալ որ նոքա ընդհանրապէս հովիտներով են գնում կամ մէկ աւազանից միւսը ամենածանծաղ տեղերովն են անցնում. նաւահանգիստների վրայ խօսելիս՝ ասել թէ ամենանշանաւոր նաւահանգիստները մեծ գետերի բերանից հեռու ընկած չեն:

Ես կանգնում եմ և մի քանի բառով համառօտում եմ այն խորհուրդները որ տուի ձեզ աշխարհագրութեան ուսումը սկզբնական դպրոցում մատակարարելու եղանակի վրայ:

Միկու նպատակ կայ որ միշտ աչքի առաջ պիտի ունենաք. ուսուցանել և հասկանալ. ապա ուրեմն պէտք է դիմէք երկրային յիշողութեան ու մտքին և արթուն պահէք նորա աչքերը, որպէս զի ձեր ցոյց տուած բաները աւելի և աւելի տեսիլ չաւ հասնէք վերալիշեալ նպատակներին. այնպէս է հետեւիք միշտ մի նոր գիտելիք ամբարիւ յիշողու:

թեան շտեմարանի մէջ և, աշխատելով այդ գիտելիքները պատշաճ կերպով հաղորդելու, չուսուցանէք ոչինչ առանց բացատրութեան, և որքան կարելի է՝ ծանօթից անծանօթն անցնիք, որպէս զի այդպէսով աշակերտների ընդհանուր զարգացման նպաստէք:

Այս կրկնակի նպատակին հասնելու և ձեր աշակերտների աչքերն ու միտքը արթուն պահելու համար, ես ձեզ մի քանի միջոցներ ցոյց տուի. դաստասան յատակադժի ուսումը, համայնքի ուսումը, այն կապը որ գաւառի միջնորդութեամբ համայնքը կապում է Ֆրանսիայի հետ, թողնելով յետոյ մանրամասն տեղեկութիւններ հաղորդել դաւառի վրայ երկրագնդի տեսութիւնը. Ֆրանսիայի աշխարհագրութեան ուսումը, որ ձեր դասախօսելու առարկայի գլխաւոր հիմունքն է կազմում. այս ուսման համար (կարող էի ասել ընդհանրապէս կարողայի աշխարհագրութեան և յիշքի ուսման համար) պատի քարտէզի կամ դուրս ցըցուած քարտէզի և միեւնոյն ժամանակ սև տախտակի կամ լաւ եստախտակի համար քարտէզի շարունակ գործածութիւնը. իւրաքանչիւր իր բացատրելու ժամանակ այդ տախտակի վրայ նկարելը, և իբրև շարունակութիւն՝ աշակերտին այս տախտակի միջնորդութեամբ և փոքրիկ համար քարտէզների գործածութեամբ հարցաքննելը. Ֆրանսիայի հետազոտութիւնը հողի անհարթութիւնների տեսակից, որ գետային աւազանների ուսումը առաջ պիտի անցնի, և տնտեսական աշխարհագրութեան գլխաւոր գծերը, որպէս զի ամենահամառօտ պատկերն անգամ ամբողջութիւն ունենայ:

Ահա թէ ինչ նպատակ պիտի աչքի առաջ ունենաք և ինչ միջոցներ պիտի գործ դնէք այնպիսի ուսում տալու որ անունների ցանկ չլինի և որ յիշողութիւնից զատ ուրիշ կարողութիւնների էլ օգուտ բերէ:

Գիտեմ թէ ծանր արգելքներ կան որոնց պէտք է յաղթել այս նպատակին հասնելու համար: Բայց ես գիտեմ նոյնպէս թէ ինչ որ խորհուրդ եմ տալի ձեզ բոլորը գործադրելի է, թէ ոչինչ չեմ ասում և չեմ պահանջում ձեզանից որ հասկանալի ու պարզ չլինի: Եթէ պարզ չլինէր, տարբարական չէր լինիր, և եթէ տարբարական չլինէր, չէի էլ խօսիլ ձեզ այստեղ:

Սակայն ես ձեզ կ'առեմ թէ ինչ արգելքներ ուշացնում են այս եղանակի կատարեալ յաջողութիւնը: Շատ դատաւարակներ, այս եղանակը գործ դնելու համար, ոչ միայն իրանք ուսանելու կարօտութիւն կ'ունային, այլ որ անելի դժուար է, հին սովորութիւնից հրաժարուելու, որով անունների են անգիր սերտել տալիս. առաջին արգելքը:

Բոլոր դատաւարակները անխօր, այս եղանակը գործ դնելու համար, պէտք է աւելի նեղութիւն յանձն առնեն. երկրորդ արգելքը: Որքան էլ նեղութիւն իրանք աշխարհագիրները յանձն առած լինին աշխատանքը պատրաստելու համար, երբեք այս եղանակով դիւր չէ կարող ուսուցչի անձնական գործունէութեան տեղ բռնել, ինչպէս որ այդ լինում է հին սիստէմի մէջ ուր դատաւարակը կարող է բաւականաճառ աշակերտին ասելով.

«Ամբիոն»-ը այս պողից մինչև այս փողը, յետոյ՝ «Ասացէք», և յաճախ նաև ուր տպագրած հարցերին հետևում են պատասխանները. այս Ամբիոն-կացոյ text-book-ն է: Ընդհակառակն, նոր սխառէմով որ մենք առաջ ենք բերում, հարկաւոր է որ դաստիարակը իւր անձը աշխատութեան ենթարկէ (Մտփահարութիւն): Կրկնում եմ, պարոններ, պէտք է որ նա իւր անձը աշխատութեան ենթարկէ. որ ինքն իրանից գտնէ իւր բացատրութիւնների մի մասը, մինչև անգամ ապացուցութեան միջոցներ հնարէ, պատրաստ լինի աշակերտի հարցերին պատասխանելու: Հայրենագիտութիւնը միայն օրինակի ու խորհրդի ձևով կարող է ցոյց արուել նորան մի գրքի մէջ. վասն զի այդ գիտութիւնը իւրաքանչիւր համայնքի մէջ տարբեր կերպով է աւանդվում: Տախտակի վրայ քարտէշներ դնելու սովորութիւնը ուսուցչի կողմից շարունակ աշխատութիւն է պահանջում սակայն այստեղ պիտքը չափ է օգնում և աշակերտը կարող է գրքից սովորել ինչ որ ուսուցչից լսելով հասկացել է: Գիրքը կարող է մինչև անգամ դաստիարակին նպաստել յարմար օրինակներ բնորոշել:

Նոր եղանակի համար հարկաւոր են աւելի ուսումնական իրեղէններ որ և սուելի ծախք է պահանջում. երբորդ արդեւք: Չէ կոսելի. արդարեւ լեւելացի կերպով աշխարհագրութիւն ուսուցանել առանց քարտէշի ու երկրագունդի. ինչպէս որ, բուսաբանութիւնը, չեն ուսուցանում, առանց բոյսերի:

Ուրիմն այս տեսակ աւետմը, կ'ուզէ աշխարհագրութեան համար դործ դրուել կամ ուրիշ առարկայի համար, չէ կարող յորմնը գտն ամէն երկրներին և քաղաքակրթութեան ամէն աստիճաններին: Նա կարող է միայն այնտեղ դործ դրուել ուր սկզբնական ուսումը այնքան պին ունի որ հետեւեալ երեք պայմանները պարունակէ. մի պիտութիւն և համայնքներ որոնք չեն փախչում այն գոհողութիւններից որ պահանջում են նկատողական ուսման վերաբերեալ իրեղէնները. աշակերտներ ուսուցչական դպրոցներում և ուսումնաւարտ վարժապետացւոնք որոնք լաւ են ուսել իրանց առարկաները և լաւ եղանակներ գործադրելու պատրաստուել. դաստիարակներ որոնք կատարելապէս լցուցանում են իրանց պատրաստութիւնները, և համաւարտութիւն են դառնում մի վարչութեան կողմից որ հասկանում լինի ի՞նչ որքան օգտակար է երկրի համար ոչ միայն կարգաւ, պիւլ, հաշուել և անդիր սկստած լատեր կրկնել իմացող աշակերտներ պատրաստել ալ զարգացած պատանիներ, որոնք ընդունակ լինին մի օր խելացի քաղաքացիք դառնալու իրանց գործունէութեան շրջանում և մինչև անգամ աւելի ևս բարձրանալու, եթէ կեանքի հանդամանքները նպաստուելու լինին նոցա:

Տէրութիւնը ցոյց տուեց ձեզ նոր օրէնքներով թէ կրթութեան վերաբերեալ ծախքերը այն ծախքերի թվումն է գնում որոնց համար նա դրամ չէ խնայում, որովհետեւ խելացի մարդիկ պատրաստուելու համար դործաժուտած դրամի վրայ նա նայում է իբրեւ շահաւէտ տեղ դրուած գումար:

ների վրայ, և շատ համայնքներ սկսեցին արդէն հետեւել տէրութեան օրինակին:

Աղգային կրթութեան վարչութիւնը ջանք ու ճիգ է թափում վարժապետանոցների ուսումը բարձրելու ու զօրացնելու և դաստիարակներին պաշտպանելու:

Դաստիարակները, իրանց կողմից, այնքան հասկանում են ներկայումս իրանց կողման նշանակութիւնը որ չեն կարող աշխատանք խնայել այնպիսի գործի համար որ այնքան գեղեցիկ արդիւնքներ է խոստանում: Նոքա տեւի լաւ կը համարին մի օգտակար դաս տալ քան առաջուան չոր ու ցամաք եղանակի մէջ կաշկանդուած մնալ: Նոքա կը գիտենան թէ ինչպէս պէտք է գործածել գիրքը առանց սարկանալու: Նոքա կը միաբանին ամերիկացի ու ֆրանսիացի մանկավարժներով, հետ text-book-ի լախանութիւնը մերժելու և մտաւոր զարգացման համար մրցելու: (Մափահարութիւն):

Ես համոզուած եմ, պարոններ, թէ քաղաքակրթութեան այն վիճակին ենք հասել որ կարող ենք յիշեալ երեք պայմաններն ունենալ, այն է՝ դրամ, կրթեալ ուսուցիչներ, հռահուուն ուսուցիչներ, ինչպէս որ համոզուած եմ թէ այնպիսի քաղաքական դրութեան մէջ ենք որ հարկաւոր է մեզ ձգտիլ իմ ցոյց տուած նպատակին հասնելու: Ձեր ուշադիր ունեկցումը թիւնը այս երկար դասախօսութեան ժամանակ, առաջուցանում է որ դուք ծանր պարագրմունքներից և կիկարատե աշխատութիւններից չէք վախենում: Ծնորհակալ եմ ձեզ այդ մասին իմ կողմից, միանգամայն և բարի դուշակութիւն եմ անում այն անձանց համար որոնք ինձանից յետոյ չլիալի դան այս մանկավարժական ժողովարանում խօսակցին ձեզ հետ այն բանի վրայ որ ձեր սնունդհատ մտածութիւնների առարկան և ձեր սովորական կեանքի զբաղմունքն է, այն է՝ նոր սերունդի սկզբնական կրթութիւնը և ֆրանսիացի քաղաքացու կազմութիւնը: (Միաձայն ծափահարութիւն):

... Գրքի միջոցով ...

... Գրքի միջոցով ...

... Գրքի միջոցով ...

... Գրքի միջոցով ...

... Գրքի միջոցով ...

... Գրքի միջոցով ...

... Գրքի միջոցով ...

... Գրքի միջոցով ...

... Գրքի միջոցով ...

... Գրքի միջոցով ...

... Գրքի միջոցով ...

... Գրքի միջոցով ...

... Գրքի միջոցով ...

... Գրքի միջոցով ...

... Գրքի միջոցով ...

... Գրքի միջոցով ...

... Գրքի միջոցով ...

... Գրքի միջոցով ...

... Գրքի միջոցով ...

Երանի նորան, որ միշտ մրցման մէջ
 Տարժան հոգսերում է կեանքը մաշել,
 Եւ ծոյլ, խորամանկ ծառայի նման
 Իւրեան տաղանդը զեան չէ թաղել:
 * * *
 Թող մեզ ու զեցոյց աստղի փոխարէն
 Սուրբ ձգմարտու թիւն լուսափայլ վառուի.
 Եւ հաւատացէք, որ ազնիւ ձայնը
 Այս աշխարհի մէջ 'ի զուր չի անցնի:

* * *

Ունին դրէք, եղբարք, ձեր եղբոր ձայնին.
 Քանի որ թարմ ոյժ է մեր մէջ եռում—
 Կենք յառաջ դիմենք, խնչ էլ որ բաղդը
 Պատրաստած լինէր մեզ ապագայում:

II.

ԿԻՒՑԱԶՆԻ ՄԱՀԸ

(ԲԱՅՐՆԻՑ)

Գու աւարտեցիր կեանքիդ ընթացքը.
 Այժմ քո փառքդ պիտի հաչակուի,
 Եւ հայրենիքիդ ազատ երգերում
 Ղսեմ պատկերդ միշտ պիտի ապրի.
 Եւ քաջ գործերդ անմահ կը լինին,
 Որ հայրենիքիդ փրկութիւն տուին:

Քանի որ ազատ կը լինի քո ազգ,
 Չէ մոռանալու նա քո մեծ անուն.
 Գու անկար. բայց քո արիւնդ հոսում է
 Ո'չ գեանի վերայ, այլ մեր սրտերում,
 Եւ քո մեծ գործդ քաջութեան ողի
 Մեր կուրծքերի մէջ ներշնչէ պիտի:

Կուռնաթափ կ'անենք թշնամիներին,
 Երբ քո անունդ մարտի մէջ յիշուի:
 Մեր օրիորդներ կ'երգեն կը գովեն,
 Փառաւոր մահը կարիճ՝ զիւցազնի:
 Բայց երբէք արցունք մենք թափելու չենք,
 Որ մեր զիւցազնին լացով չանդատունք:

Վառապ ցրմանս այ զմեկ տաղանքն պատմ
 Գրուած ամբողջ 19-րդ Գ. ԽԱԼԱԹԵԱՆՑ
 Կերթն Թ. Գրող Գ. Շէն Կ. Կառմախ Կ. Մ.

Վերջին գրքն քեզ արժեքով 19-րդ Գ. ԽԱԼԱԹԵԱՆՑ
 Մասնով Գ. ԽԱԼԱԹԵԱՆՑ Կ. Մ.
 Կերթն Թ. Գրող Գ. Շէն Կ. Կառմախ Կ. Մ.

II

ՄԱՍՆ Գ. ԽԱԼԱԹԵԱՆՑ

(ՅԱՆՎԱՐԴԱՆ)

Կարծես թէ քեզնի զիւցազնու
 Կերթն Թ. Գրող Գ. Շէն Կ. Կառմախ Կ. Մ.
 Կերթն Թ. Գրող Գ. Շէն Կ. Կառմախ Կ. Մ.
 Կերթն Թ. Գրող Գ. Շէն Կ. Կառմախ Կ. Մ.
 Կերթն Թ. Գրող Գ. Շէն Կ. Կառմախ Կ. Մ.

Կերթն Թ. Գրող Գ. Շէն Կ. Կառմախ Կ. Մ.
 Կերթն Թ. Գրող Գ. Շէն Կ. Կառմախ Կ. Մ.
 Կերթն Թ. Գրող Գ. Շէն Կ. Կառմախ Կ. Մ.
 Կերթն Թ. Գրող Գ. Շէն Կ. Կառմախ Կ. Մ.
 Կերթն Թ. Գրող Գ. Շէն Կ. Կառմախ Կ. Մ.

ԹԷ ԻՆՉ ՏԵՂ Է ԲՈՒՆՈՒՄ ՀԱՅԵՐԷՆ ԼԵԶՈՒՆ

Մինչև ներկայ դարու երեսուն թուականները հայերը, ինչպես և հայ լեզուի ուսմամբ պարասյուղ օտարականները համարում էին թէ հայկական լեզուն մի անկախ լեզու է, որ ոչինչ յարաբերութիւն չունի ուրիշ լեզուների հետ, բացի մի քանի բառերից որ պատահամբ մտել են նորա մէջ դրացի ազգերից: Միայն 1837-ին Ռէր-ինի հանգուցեալ պրոփէսոր Պէտէրմանը, իւր «Grammatica linguæ armenicæ» մէջ, ցոյց տուեց որ հայկական լեզուն, ինչպէս բառերի այնպէս և քերականութեան կողմից, հնդկա-եւրոպական լեզուների մեծ ցեղին է պատկանում ամբողջապէս: Ինք տարի յետոյ, միևնոյն հեռանկարներին հասաւ վինդիշմանը («Die Grundlage des Armenischen im arischen Sprachstamme»), որ, ինչպէս առանձին ծանօթութեան մէջ ասած է, Պէտէրմանի գիրքը չէ տեսել և իւր յօդուածը բոլորովին անկախօրէն է գրել: Իւր գլխաւոր խնդրից անկախ՝ վինդիշմանը հեռեեալ կերպով յայտնեց իւր կարծիքը այն մասին թէ հայերէն լեզուն ինչ տեղ է բռնում հնդկա-եւրոպական լեզուների շրջանում: «Հայկական լեզուի բնաւորութիւնը որոշելու համար՝ հարկ է մի ուրիշ աւելի հին (հայ) բարբառ ենթադրել, որ մեծ նմանութիւն ունէր զէնդի և հին պարսկական սեպագիր լեզուի հետ: Այս բարբառի հետ բաւական վաղ զանազան տարրեր խառնուեցան, ոչ միայն սեմական տարրեր, որոնց ներկայութիւնը լեզուի մէջ պէտք է վերաբերել Ասորոց երկրի հետ եղած յետագայ յարաբերութիւններին և փէհլէվի ազգեցոյթեանը, այլ և այնպիսի արմատներ որոնք պատահում են քուրդ լեզուի և կովկասեան բարբառների մէջ (?)»:

Այնուհետև հայկական լեզուի համեմատական ուսումնասիրութիւնը, յատկապէս Գերմանիայում, սովորական բան դարձաւ և մեծ յառաջադիմութիւններ արաւ: Իւր «Համեմատական Քերականութեան» երկրորդ տպագրութեան մէջ (1857--1861) Բոլայը մանրամասն քննութեան ենթարկեց հայ լեզուի բառերն ու ձևերը: Ապա լէտտիկներ -- Գրլաշարկ, Ֆր. Միլլէր, Գոշէ, Հիւբշման, Խստի ¹⁾ և ուրիշ շատերը աշխատեցան աւելի ճիշտ որոշել այն տեղը որ հայկական լեզուն բռնում է հնդկա-եւրոպական լեզուների շրջանում:

Ներկայումս երկու որոշ կարծիքներ հաստատուեցան այս մասին: Մէկը, որի ներկայացուցիչը փորելի է համարել Ալենայի պրոֆէսոր Ֆր. Միլլէրին ²⁾, նորանում է պարունակվում որ հայերէն լեզուն իւր ձայնական առանձնութիւնների կողմից իրանեան խմբի մէջ պիտի դասուի: Այս միտքը աւելի ճիշտ պարզաբանվում է հետեւեալ յաւելումով. «Հայկական լեզուի վրայ չպէտք է նայել իբրև հին պարսկականի կամ հին-բաղարիականի դստեր, այլ իբրև մի ուրիշ մեզ անձանօթ հիմնական լեզուի (Stammsprache) սերունդի (Sprasse) վրայ, որ հին պարսկականի և հին-բաղարիականի հետ միասին անջատուեցաւ սկզբնական (Grundsprache) իրանեան լեզուից»: Միևնոյն ժամանակ ժխտվում է հայերէն սիրա ազգակցութիւնը եւրոպական լեզուների խմբի հետ:

Այլ յոյսերի պրոֆէսոր Հիւբշմանը ³⁾ հակառակ կարծիքի է հետևում: Նա պնդում է թէ հայերէն լեզուն իւր ձայնական առանձ-

1) Պրոֆէսոր Խստին յատկապէս չէ պարապել հայերէն լեզուով, բայց իւր իրանեան հին և նոր բարբառների վերաբերեալ բառագրական աշխատութիւնների մէջ իրանեան բառերի համանիշ հայկական բառերը բերելով, հարուստ նիւթ ժողովեց համեմատութեան համար: Նորա աշխատութիւնները հանրածանօթ են: Աւելորդ չենք համարում յիշել նորա վերջին հրատարակութիւնը «Dictionnaire Kurde-Français», par M. A. Jaba, publié par F. Justi. St.—Petersbourg, 1879», որի մէջ նա նոյնպէս բազմաթիւ հայ բառեր է բերում քրդերէն բառերը մեկնելու ժամանակ:

2) Ֆր. Միլլէրի բազմաթիւ յօդուածներից մէկը աչրի առաջ ունիւք «Ueber die Stellung des Armenischen im Kreise der Indogermanischen Sprachen». Wien, 1877.

3) H. Hübschmann — «Ueber die Stellung des Armenischen im Kreise der Indogermanischen Sprachen».

նութիւններով և քերականական կազմութեամբ ամենին չէ կարելի իրանեան լեզուների թվում դասել, այլ աւելի եւրոպական լեզուների խմբին վերաբերել և յատկապէս — սլավո-լիթվոնեան խմբին:

Այս երկու ծայրահեղ կարծիքների մէջ կանոնաձէ Դըլա-զարդը, յայտնի իւր հայ լեզուի վրայ արած հետազոտութիւններով, որ առաջ բէտտիսէր կեղծ ստորագրութեամբ էր գրում: Դըլա-զարդը այսպէս է ամփոփում իւր կարծիքը այն խնդրի մասին թէ հայերէնը ինչ տեղ է բռնում հնդկա-եւրոպական լեզուների շրջանում: «Հայկական լեզուն միջին տեղն է բռնում մէկ կողմից իրանեան և յունա-կիմերական լեզուների, իսկ միւս կողմից սլավո-լիթվոնեանների հետ: Զայնական փոփոխութիւնների նկատմամբ բոլորովին իրանեան լեզու լինելով, նա իւր բառգրքի կողմից շատ նշանաւոր կէտերում (in hervorragenden Punkten) նմանում է յունական և սլավոնական բարբառներին»¹⁾:

Ինչպէս յայտնի է, իրանեան կոչվում են այն ժողովուրդները որոնք ապրում էին և այսօր էլ ապրում են հին Իրանի հողի վրայ, և որոնք միևնայն պարսիկների հետ շատ մօտիկ ծագումն ունին: Թէև այս ժողովուրդների լեզուները հնդկականների հետ ազգակից են, բայց և այնպէս իրանց ձայնական առանձնութիւններն ունին և մի առանձին խումբ են կազմում — իրանեան խումբը: Իրանեան լեզուների թվում սովորաբար դասում են հին բակտրիականը, հին, միջին (փէհլէվին, ֆարսին) և նոր պարսկականը իւր բարբառներով, աֆղաներէնը (փուշտուն), ինչպէս նաև օսերէնը: Իրանեան լեզուների գլխաւոր յատկանիշը համարում են հետևեալ տառերի զործածութիւնը. հ սանսքրիտի s-ի տեղ, ռ սանսք. ʁ-ի տեղ, յուն. γ (հայ. ք) սանսք. sv-ի տեղ և չշականը սանսք. հ-ի տեղ: Մենք չենք յիշել այստեղ

1) Paul de Lagarde — «Armenische Studien». Göttingen 1877. Իւր այս աշխատութեան մէջ հեղինակը մի տեղ հաւաքեց այն բոլոր հայերէն բառերը՝ որոնք երբեք չեն համեմատական ճանապարհով մեկնուել, են, և քննութեան ենթարկեց նոցա: Մօտ 2500 այդպիսի բառեր զուրս եկան նոցանից Դըլազարդը իւր երկրորդ ցանկի մէջ ընդունեց միայն 1726 բառ, որոնց համեմատութիւնը ուրիշ լեզուների բառերի հետ կանոնաւոր երևեցաւ իրան. 191—209 երեսներում նա ներկայացնում է հայ լեզուի համեմատական ուսման պատմութիւնը, մէջ բերելով զանազան գիտնականների կարծիքները, որոնց մէջ պատահում ենք Շրէդերի, Պոտտի, Պէտերմանի, Վինդիշմանի, Լասկէնի, Գիֆէնբախի, Շպիլգէլի, Դոշէի, Բէտտիսէրի, Միւլլէրի, Հիւբշմանի և ուրիշների անուններին:

իրանեան լեզուների ուրիշ յատկանիշ կետերը, վասն զի նորա մասամբ համեմատական լեզուարանութեամբ պարսպադներին յայտնի են, մասամբ էլ իբրև ճիշտ չեն ընդունվում բոլոր զիտնականներին:

Հայերը իրանց երկարատև պատմական կեանքի ընթացքում դրայի ազգերի և գլխաւորապէս պարսից քաղաքական և կրթական ազդեցութեանը ենթարկուելով, այնքան օտար բառեր ընդունեցին իրանց լեզուի մէջ, առաւելապէս պարսկերէնից, որ բոլորովին օտար և սկզբնականից տարբեր կերպարանք տուին նորան: Աստի և ներկայումս հետազոտողի համար շատ կարեւոր է գիտենալ, թէ ինչ բան հայ բառգրքի մէջ լեզուի սկզբնական սեպհականութիւնն է կազմում է և ինչ պէտք է փոխառութեան արդիւնք համարել: Նթէ դուրս հանենք լեզուից միայն նորագոյն փոխառութիւնները և մի քանի յայտնի պարսկական բառեր, որոնք աւելի վաղ ժամանակներում մուտ են գտել հայերէնի մէջ, և քննարկելով իբրև հայ լեզուի անյիշատակ ժամանակների սեպհականութիւն համարելը, այն ժամանակ հարկաւ դժուար չի լինիլ հայերէն լեզուի մէջ, բառական նկատմամբ, իրանեան լեզուի բնաւորութիւն տեսնել: Այսպէս վարուեցան մինչև այժմ հետազոտողների շատերը, մեծ մասամբ իրանեան բառերի շրջանում պտոյտ գալով, միանգամայն և բուն հայկական բառերից այնպիսիները քննութեան ենթարկելով, որոնք իրանց արտաքին տեսքով համեմատութիւնը հեշտացնում էին:

Աւելի զգուշութեամբ է վարվում այս նկատմամբ Նրչազարդը՝ հայ լեզուի կազմութեան մէջ մի քանի ժամանակներ որոշելով: Նա ասում է. «Հայերէն լեզուն երեք խառն մասերից է բաղկանում, որ են՝ հայկականը, արշակունին (փէհլէվէ) և սասանականը: Հայ լեզուի արշակունի և սասանական տարրերը յայտնի ցոյց են տալիս հարկաւ իրանց իրանեան բնաւորութիւնը. բայց և բուն հայկական լեզուն այն գերդաստանին է պատկանում, որի ամենահին ներկայացուցիչը գենդաց լեզուն է: Հետևեալ համառօտ կերպով նա աշխատում է որոշել եկամուտ տարրերի յատկանիշները. «Արշակունի բառերը (այսինքն նորա որ Արշակունեաց օրով մուտ են գտել լեզուի մէջ) զիւրին է գտնել ամէն տեղ ուր պատահում է մի շահան տառ, որ հին բաղտրական և հին պարսկական լեզուների օրէնքների համաձայն է փոխվում, ինչպէս նաև այն դէպքերում ուր խօսքը հնդկական sv-ի փոխանակութեան (Vertretung) վրայ է, որի համար հայերէնի

մէջ կայ ք տառը, և ոչ յունական չ: Նոր յատկանիշների համար պէտք է սպասել որ գտնուին: Սասանական պէտք է համարել այն բառերը որոնք ոչ հայկական և ոչ արշակունեաց լեզուին են պատկանում, այլ պատահում են նոր պարսկերէնի մէջ: Այսպէսով հեղինակը իւր առած սահմանի վերջին մասում սասանական է անուանում բառերի մի յայտնի քանակութիւն, առանց աւելի ճիշտ որոշելու և առանձին նշանով նշանակելու նոցա իւր երկրորդ ցանկի մէջ: Այն յատկանիշներէ՞ որոնցով կարելի է բուն հայկական բառերը հին բախորիական և հին հայկական բառերից զանազանել, նա միայն երկուսն է բերում, այն է՝ փոխանայ հնդկական ց'-ի և ձ փոխանակ հնդկական հ-ի: Հասկանալի է որ այս յատկանիշներով շատ սակաւաթիւ բառեր կարելի է վստահութեամբ բուն հայկական համարել: Սակայն այդ յատկանիշները, չնայելով իրանց սակաւութեանը, կարեւոր են, իբրեւ սուղին փորձ աւելի ճիշտ կերպով որոշելու այն առանձնութիւնները որոնք նպաստում են եկամուտ տարրերը լեզուի մէջ գտնելու և հարկաւոր հոգը պատրաստելու հետապնդութեան համար:

Հնդկա-եւրոպական լեզուներից ամէն մէկը, որ խմբին էլ պատկանի, իւր անհատական կերպարանքն ունի և իւր ձևով՝ համաձայն իւր ձայնական առանձնութիւններին կազմում է բառերը: Շատ հազիւ է պատահում որ մի լեզուից որեւիցէ բառը, ուր մնաց շատ բառեր, ուրիշ ցեղակից լեզուի միևնոյն բառերին բոլորովին նման լինին, թէև նոյն ծագումն ունին: Բոլոր հնդկա-եւրոպական լեզուների մէջ՝ հայր, մայր և ուրիշ բառերը միմեանցից տարբեր կերպով զբվում ու արտասանվում են, չնայելով որ միևնոյն արմատից են առաջ եկած:

Սանսք. pitar, գէ'ղ. patare, լատ. pater, յուն. πατήρ պարս. پدر
 matar, » matare » mater, » μητήρ » مادر

Vater, father, père, հայր

Matter, mother, mère, մայր և այլն.

Բառերը նոյնն են, բայց նոցա ուղղագրութիւնը և արտասանութիւնը տարբեր՝ նայելով իւրաքանչիւր ազգի ձայնական զործարանների յատկութիւններին: Արտասանութեան այս ինքնուրոյնութեան մէջ է պարունակվում լեզուի առանձնութիւնը: Ուստի և եթէ հայերէն լեզուի մէջ պատահում եմ շատ բառերի որոնք պարսկականներին բոլորովին նման են, զուշանում եմ հայկական բառերի

տեղ ընդունել նոցա, որովհետև հայկական բառը իւր յատուկ կերպարանքը սխիտ ունենայ, և ոչ այնպիսի կերպարանք որ կարելի չլինի պարսկականից որոշել նորան: Կարելի է հարկաւ հարցնել, թէ ինչի համար մի բառ որ պարսկականին նման է, մենք աւելի լաւ ենք համարում պարսկական անուանել և ոչ հայկական: Այսպիսի հարցման կը պատասխանենք, թէ բառերի փոխառութեան խնդրի մէջ մեծ դեր է խաղում պատմութիւնը: Նուաճուած ու ստրկացած ազգը ենթարկուելով ուրիշ ազգի քաղաքական ազդեցութեանը, սովորաբար ենթարկվում է նորա ազդեցութեանը միեւնոյն ժամանակ և ուրիշ ամէն կողմերից, հետեւապէս և լեզուի կողմից: Միայն այն ազգը՝ որ իւր կրթութեամբ շատ բարձր է իւր իշխողներից, մասամբ դիմադրում է այն ազդեցութեանը, այն էլ ոչ երկար ժամանակ: Աւելորդ է օրինակներ բերել: Հայերը իրանց մասնաւոր անկախութեան ժամանակ մի հաստատուն քաղաքական կազմակերպութիւն չմշակելով՝ համարեա Մարաց թագաւորութեան ժամանակներից սկսած շատ յաճախ իրանց իրանեան զբաղիներից կախում ունեցան թէ քաղաքականապէս և թէ կրթութեան կողմից, և այդ կախումը քանի գնաց աւելի ու աւելի զօրացաւ: Չկարողանալով մրցել պարսիկների դէմ ոչ քաղաքական և ոչ կրթութեան ասպարիզում, հէնց դուրանով թոյլ տուին որ պարսկական տարրերը մօտ գտնեն իրանց լեզուի մէջ, մանաւանդ այն ժամանակներում երբ դեռ ազգային դրութիւնը առաջացած չէր: Քրիստոնէութիւնը ընդունելուց յետոյ, նոքա, հրէից նման, իրանց բոլոր զօրութիւնները հաւաքեցին կրօնի պահպանութեան համար, որ այնուհետեւ թէ քաղաքական անկախութեան, թէ ազգայնութեան և թէ ազգային դրօշակի տեղ բռնեց: Արշիվերջոյ կրօնը անբռնաբարելի մնաց, բայց լեզուն և միւս ազգային առանձնութիւնները զոհ բերուեցան նորան: Ազգային բնաւորութեան այս յատկանիշի հետեւանքները ներկայ ժամանակում էլ զգալի են: Մենք պատահում ենք ամբողջ հայ հասարակութիւնների որոնք իրանց կրօնը պահպանել են, բայց ազգային լեզուն կորցրել են ¹⁾: Հայ-կա-

1) Տաճկահայոց մայրենի լեզուի գործածութիւնը ընդհանրացնելու դովելի ձգտումը չէ կարող իբրեւ փաստ ծառայել այս դէպքում, որովհետեւ այդ ձգտումը իւր ծագմամբ նոր սկզբունքներին է պարտական, որոնք ազգութիւնների ինքնաճանաչութեան ընդհանուր սթափմամբ զրոյից մոտեն գտնել նոցա մէջ:

Թողնենք միայն նոր դադարների ազդեցութեան ներքոյ սկսում են ճանաչել իրանց ազգութիւնը, այն էլ ոչ ամէն տեղ. սովորաբար նոքա փրանկ էին անուանում իրանց, և ոչ հայ: Ասածներիցս դժուար չէ մի եզրակացութիւն անել այն բառերի նկատմամբ որոնք միևնոյն ժամանակ պոնտահում են հայ և պարսիկ լեզուների մէջ: Բայց բացի այս հաւանական հիմունքներից, լեզուաբանութիւնը որոշ օրէնքներ ու կարգեր մշակեց, որոնք շատ դէպքերում միջոց են տալի մեզ հաստատելու, թէ մի նշանակեալ բառ իւր ձայնական աւանդութիւններին նայելով՝ այս և ոչ այն լեզուին է պատկանում. այսպէս, օրինակի համար, պարսկական **و** (գաւ) եզ, կով, **کريدن** (զիզիզին) խաճանել բառերին, ձայնական օրէնքների համեմատ, համապատասխանում են հայերէն լեզուի մէջ **կ ո վ**, **կ ծ ե մ** բառերը միևնոյն նշանակութիւններով: Եւ եթէ ես հայերէն լեզուի մէջ պատահում եմ այնպիսի բառերի, որոնք **գ ա վ** և **գ ե զ** բառերից են կազմուած, պէտք է պարսկական համարիմ նոցա, և ոչ հայ բառեր, որովհետև վերջին դէպքում նոքա **կ ո վ** և **կ ծ** ձևերը պիտի ունենային: Կան բառեր, որոնց մինչև այն աստիճան սեպհականում է լեզուն, որ դժուար է երևակայել թէ փոխ առնուած լինին *): Այս տեսակ բառերի կարգիցն են հայերէն լեզվում՝ **զ գ ոյ շ**, **գ աւ ա զ ա ն**, **խ տ ր ա զ ա ն**, **գ ա զ ա ն**, **գ ա ս տ ա կ եր տ** և ուրիշ շատերը: Այս բառերը խկապէս հայերէն չեն, այլ պարսկերէն, թէև պարսկական նոր լեզուի մէջ զործածական չեն: Աւելորդ չէ քննել նոցա:

Ձ գ ոյ շ բառի ստուգաբանութիւնը կարելի է գտնել միայն զինգայ լեզվում, որի մէջ կարելի է հնթադրել **uzgaosha** բառը, ահանջները ցից ա ր ա ծ նշանակութեամբ (կենդանիների վերայ խօսելով):

*) Այսպիսի տպաւորութիւն գործում են մի քանի ռուս բառեր: Թողնենք այն բազմաթիւ բառերը, որոնք փոխ են առած թաթար լեզուներից և արդէն քիչ շատ յայտնի են, մեր ուշադրութիւնը դարձնենք հետևեալ քիչ ծանօթ բառերի վրայ, որ ես գտել եմ բառարանները քրքրելով. **барашъ**, **برن** զառն (զազ. բաշկ) **пзба**, **ازبه**, **ایزبه**. **сусликъ**, **سوزليک** զազան (ալտայ). **санъ** **صان** պատիւ, աստիճան. **кабанъ** **قaban**. **күрпичъ** **کریج**. **кукла**, **قوقلا**, **قوقلا**. **кума**, **قما** ազգական (կին) (այսպէս են անուանում միմեանց մի մարդու կանայքը): Ես բաւականանում եմ այս բառերով, թէև սոցա նման բազմաթիւ բառեր կարող էի բերել:

Գաւազան (խկապէս մորակ կովերի համար), գաւիթ, խարազան (մորակ էշերի համար): Ընդունելով մինչև անգամ որ զան վերջաւորութիւնը երկու լեզուներին էլ յառուկ է, պէտք է սպասէինք որ հայերէնի մէջ կազմուէին կովազան, կովիթ, իշաւան բառերը, որովհետեւ պարսկական և گاو (խար) բառերին հայերէն լեզվում համապատասխան են կով և էշ: Ապա ուրեմն պարզ է թէ որ կողմից է եղել փոխառութիւնը, մանաւանդ որ զան բառն էլ հայերէն չէ:

Գաւան բառը ծագում է պարսկական کريدن կծել բառից: Նորա ընդունելութիւնը քանզի գեւան, նշանակում է կծող: Այս բառի հայկական ձևը պիտի լինէր կծան, և պիտի զործածուէր կծողի, խածանողի մտքով, և ոչ գաւանի նշանակութեամբ:

Այսպէս և գաստակերտ (խկապէս ձեռքերով կառուցուած) բարդ բառը իւր կազմութեամբ ցոյց է տալիս պարսկական ծագումը: Նա կազմուած է دست ձեռն բառից և کرد կերտ բայանունից, որի անորոշն է کردن (կերդեն) շինել, կառուցանել: Առաջինի համար կայ հայերէն ձևն բառը, իսկ երկրորդի համար — շէն, նոյնպէս դործածական քաղաքների անունների վերջում: Ամբողջ բառը հայերէն պիտի լինէր ձեռաշէն: Թէև հայերէն լեզվում այսպիսի բառ կայ, բայց լոկ ածականի մտքով է վարվում՝ ձեռքերով կառուցուած, և ոչ բնակութեան տեղի նշանակութեամբ, որի համար բացի բուն պարսկական գաստակերտ բառից, կայ նոյնպէս կէս հայկական ձեռակերտ բառը:

Դարձեալ մի քանի օրինակներ: Ապական (անմաքուր) բառը բացասական մասնիկով — անապական (մաքուր) շտո հին է հայերէն լեզվում, և մօտ 40 ածանցականներ ունի: Երկու ձեռն էլ ծագում են պարսկական پا (պակ, փաք) մաքուր բառից: Առաջինը մի բացասականով՝ ան + پا նշանակում է անմաքուր. երկրորդը երկու բացասականով՝ ան + ան + پا նշանակում է անտմաքուր = մաքուր: Եւ անբացասականները ընդհանուր արիական են, և ոչ բացառապէս հայկական: Նոր պարսկերէնի մէջ կայ پا (նափաք) ուրիշ բացասականով:

Հ. Ն. Վ. համբաւ, 17 ածանցականներով, իւր բացատրու-

Թիւնը գտնում է պարսկերէն **فرج** (Փարջ) բառի մէջ, որ նշանա-
կում է արժանաւորութիւն, յարգանք, պատիւ (տես Րի-
չարդսընի բառգիրքը):

Փառք, 56 ածանցականներով, ըստ երևութիւն կատարեալ
հայկական բառ է: Եղականում նա անդորժածելի է և միայն բարդ
բառերի մէջ պահել է իւր պարզ ձևը փառ: Ախներէ որ այս
բառը փոխաբերական նշանակութիւն ունի. նորա սկզբնական նշա-
նակութիւնը գտնելու համար պէտք է դիմել պարսկական **رف** (Փար)
Ֆէր) բառին, որ նշանակում է փայլ, մեծութիւն, և այլն:

Այսպիսի փոխառութիւններով, որոնք քաղաքացիութեան
հաստատուն իրաւունք են ստացել, լինէ հայերէն լեզուն նախնեաց
ընտիր մատենագրների մէջ: Պարզ է որ լեզուի բնաւորութիւնը որո-
շելու ժամանակ չպէտք է այս տեսակ բառեր աչքի առաջ ունենալ:
Եթէ հայերէն լեզուն իրանեան լինէր, իւր իրանեան բնաւորութիւնը
ցոյց կը տար և այն մասում, որից դուրս կը հանուէին պարսկերէնի
հետ նմանութիւն ունեցող բոլոր բառերը: Իրօք բանը փոքր ինչ ու-
րիշ տեսակ է երևում: Պրօֆէսոր Հիւբշմանը առաջ է բերում 30-
հանու Աւետարանի սկիզբը, որի մէջ ոչ մի բառ չէ կարելի իրա-
նեան լեզուների ձայնական օրէնքների հիման վրայ բացատրել: Այնը
կարելի է ասել Տննդոց Գրքի առաջին դիւի առաջին 13 տունների
վրայ, որոնց մէջ միայն մի բառ կարող է կասկած յարուցանել:

Գալով քերականութեանը պէտք է ասել թէ՛ չնայելով որ
դրականութեան մէջ պահանջանուցաւ Գ և Գ դարերի լեզուն, քե-
րականութիւնը իւր խանգարման մէջ մինչև յետին սահմանը հա-
սաւ, նա կորցրեց երկար և սուղ ձայնաւորները, շեշտերը, սեռերը,
երկնորական թիւը, շատ հոլովական վերջաւորութիւններ (որոնց
տեղը բռնեցին նախդիրները), համեմատութեան աստիճանների վեր-
ջաւորութիւնները, բայերի խոնարհման ժամանակներ: Միով բանիւ,
հայկական լեզուն ընդհանրական լուծման հազուադիւր օրինակն է
ներկայացնում այնպիսի վաղ ժամանակներում, երբ սլաւոնական և
գոթական լեզուները տակաւին իրանց հին ձևերի բոլոր հարստու-
թիւններն ունէին: Բայց լեզուն իւր սկզբնական ձևերի ամբողջու-
թիւնը կորցնելով, միւսնայն ժամանակ կորցնում է և այն յատկա-
նիշները, որոնցով կարելի է այս կամ այն լամբին վերաբերել նորան:
Բանի որ գործը այս դրութեան մէջ է, դժուար է մի գրիչ խաղաց-
նելով վճռել այն խնդիրը, թէ հայկական լեզուն ինչ տեղ է բռնում
հնդկա-եւրոպական լեզուների շրջանում:

Մեր կարծիքով, այս խնդրի լուծմանը կարելի է նպաստել, եթէ նախապէս պահպանուին հետևեալ պայմանները.

1) Պէտք է դուրս հանել հայերէնից այն բոլոր բառերը որոնք պարսկականների հետ նմանութիւն ունին: Գծուար չէ ջնկել նոյնպէս յունական, ասորական և ուրիշ սեմական բառերը, որոնք քրիստոնէութեան ընդունելութիւնից յետոյ մուտ են գտել լեզուի մէջ: Այս կերպով գործածական բառերի մի երրորդից աւելի հանելով, կը մնայ մեզ մի քանակութիւն 3500—4000 բառերի, որոնք արտաքին նմանութիւն չունին ուրիշ լեզուների բառերի հետ: Տարակոյս չկայ որ այս մնացորդի մէջ էլ մի մասը փոխառութիւններ կը լինին, բայց այնու ամենայնիւ մեծագոյն մասը հայկական լեզուի անկապտելի սեպհականութիւն կը մնայ: Քննութեան ենթարկելով այս վերջին կարգի բառերը, որ յայտնի փոխ առնուած չեն, նախ՝ օտար բառերը հայկականների տեղ ընդունելու փոանդից զերծ կը մնանք, երկրորդ, հայ լեզուի ձայնական յատկութիւնների հութեան և ուրիշ լեզուների հետ ունեցած յարաբերութեան գլխաւոր կէտերը կը պարզենք: Այն ժամանակ պարզ կ'երևայ, թէ այդ առանձին առած՝ թէև օտար լեզուների հետ նմանութեան ունեցած բառերից որոնք աներկբայելի կերպով հայերէնին են պատկանում: Այն ինչ ներկայումս քննութեան առնվում են մի յայտնի խմբի բառեր, որոնք ուրիշ լեզուների բառերի հետ ունեցած նմանութեամբ՝ հեշտութեամբ ենթարկվում են համեմատութեան, բայց յաճախ ամենևին հայկական չեն, այլ հայկականների տեղ են ընդունվում:

2) Հայկական լեզուն պարսկական բարբառների հետ համեմատելով, լեզուաբանները միայն այն հին և նոր իրանեան բարբառները աչքի առաջ ունին, որոնք ունեցել են և ունին զիր ու դպրութիւն: Առկայն բառերը ոչ միայն զբքերից են անցնում մէկ լեզուից միւսը, այլ շատ աւելի յաճախ ազգերի միմեանց հետ ունեցած կենդանի հաղորդակցութեան և անընդհատ պատահմունքների արդիւնք են: Այստեսակ պատահմունքներ կարող էին ունենալ հայերը այնպիսի պարսկական ցեղերի հետ, որոնք ազգութիւն չեն ունեցել և ներկայումս բոլորովն անծանօթ են այն գլխնականներին որոնք իրանց սենեակներում նստած լեզուների հետազօտութեամբ են պարապում: Պարսկական լեզուի բարբառների փոխադարձ յայտնաբերութիւններին անտեղեկութիւնով, գծուար է փոխհաբոր խօսել այն բառերի վրայ որոնք պարսկերէն լեզուից անցել են ուրիշ լեզուներ: Կարող է պա-

տահել որ հայկական բառը պարսկականի հետ համեմատուելիս՝ այնպիսի տարբերութիւն երևայ, որ հեշտութեամբ կարող է մոլորութեան մէջ ձգել հետազօտողին: Ենթադրելով թէ այդ տարբերութեան մէջ է պարունակվում հայկական լեզուի առանձնութիւնը, նա այդ տարբերութիւնը նշանակում է: Վերջիվերջոյ բանից կարող է դուրս գալ որ ենթադրեալ բառը ամենեւին հայկական չէ, այլ պարսկական գաւառական բառ և տարբերութիւնը ոչ թէ հայկական՝ այլ պարսկական հողի վրայ ծագեցաւ, ուստի և չբաւականաւ նալով լոկ պարսից գրական լեզուով, հարկ է այդպիսի դէպքում զանազան բարբառների դիմել որոնցով խօսում են պարսկական ազգի զանազան ցեղերը:

3) Լեզուաբանական նկատմամբ լեզուն իւր բոլոր ցեղական բարբառների գումարումն է, իսկ գրական լեզուն լոկ նոցա պատահական ներկայացուցիչը: Հայերէն լեզուն հետազօտելիս՝ զիտնականները աչքի տեսած ունին միայն Աստուածաշնչի հայկական թարգմանութիւնը, ընդունելով նորան իբրև հայ լեզուի միակ ներկայացուցիչ: Բայց մենք գիտենք որ այդ բարբառը միայն պատահմամբ գրական է դարձել, և թէ բացի նորանից նոյն իսկ ներկայ ժամանակում մի քանի հայ բարբառներ կան միմեանցից շատ տարբեր, ինչպէս ձայնական առանձնութիւնների և արտաբերութեան, այսպէս և բառարանի ու քերականութեան կողմից:

Հայկական լեզուին իրանեան բնաւորութիւն տալով, լեզուաբանը իւր կարծիքի հաստատութիւնը գտնում է այն յատկանիշների մէջ, որոնք իրանեան լեզուները որոշում են սանսքրիտից: Այս յատկանիշներից մէկը համարվում է սանսքրիտի և տառի չի փոխուիլը իրանեան լեզուների մէջ: Այսպիսի փոփոխութիւն պատահում է և հայկական բառերի մէջ: Այսպէս, սանսքրիտի vah, meha, bahu, lih բառերի հետ (Hübschm., I. c., 22) համեմատվում են հայկական վազ, մեզ, բազում, լիզել բառերը: Բացի սորանից կարծիք է յայտնվում, թէ մի քանի հայ բառերի մէջ չի տեղ բըռնում է s (ս) տառը. փոխանակ սանսքր. aham, ah, հայերէնի մէջ ես, ասել, որոնք իբրև թէ կազմուել են եզ, ազել բառերից: Այսպէսով հայերէնի մէջ գտնում են մի կարգի բառեր, որոնց մէջ փոխանակ սանսքր. հի կանոնաւոր կերպով պատահում է z (զ), իրանեան լեզուների յատկանիշներից մէկը: Բայց նախ՝ ապացուցուած չէ թէ վերոյիշեալ 4 բառերը յիշաւի հայկական են, մանաւանդ

Թէ այդ մասին կասածելու տեղիք կայ. երկրորդ, ասել բառի մէջ « ամենեին զ-ի տեղ չէ: Այս վերջինի ապացոյցը տալիս է գաւառական ահալ, ըհել, ասել բառի նշանակութեամբ, բայց այս ձևի մէջ սանքրիտի 4-ի տեղ դարձեալ 4-է երևում:

Սի ուրիշ բառ, աեսանել, սովորաբար համեմատվում է զէնդ. *dereç* և յուն. *δερε* բառերի հետ, այսինքն հայկական « փոխանակ րց և ք (տես Lagarde, Arm. Stud. 186): Բայց միևնոյն գաւառական բարբառի մէջ պատահում ենք տա հալ տե հել ձևերին, առանց այն տառի որ համեմատութեան մէջ դեր է խաղում: Լատինական *sorbeo* բառի հետ պէտք էր համեմատել ոչ արբիլ, այլ գաւառական հարբել, որի մէջ հ յիրաւի սկզբնական ս-ի տեղ է բռնում: Այսպէս և *svasar* սկզբնական բառին, պարս. *خواهر* (արտաբերվում է *chaher*, բայց գրվում է *chwaher*), աւելի մօտ է գաւառական քուեր քան պրական քոյր: Այս օրինակներից հետևում է, որ նախ քան մի վախճանական վճիռ տալու այն խնդրի մասին թէ հայկական լեզուն որ խմբի մէջ պէտք է դասել, հարկ է խորին կերպով ուսումնասիրել այս լեզուի բոլոր բարբառները, այլապէս հետազոտութեան վրայ գործ դրուած բոլոր աշխատանքը միակողմանի կը լինի:

Սենք մի քանի անգամ աշխատեցանք գիտնականների ուշադրութիւնը դարձնել հայկական լեզուի բարբառների ուսումնասիրութեան կարևորութեան վրայ: Առանց այսպիսի նախապատրաստական աշխատութեան շատ երեւոյթներ նոյն իսկ գրական (պրարար) լեզուի բաղադրութեան ու կազմութեան մէջ անբացատրելի են մնում: Որպէս զի մի գաղափար ստանանք թէ ինչ մեծ տարբերութիւն կայ բառերի կազմութեան մէջ, մանաւանդ ձայնական փոփոխութիւնների նկատմամբ, մէկ կողմից գրական լեզուի, և միւս կողմից զանազան բարբառների մէջ, բերենք մի քանի օրինակներ¹⁾:

լոյս—լիս, երբ—հիբ, բայ—պեց, աւել—իւիլ, երեկոյ—բիւզիւն.

կանգնել—կաղնել, ուր—Թորը, նապաստակ—ըլապաստրակ, անուշ—անում.

ուղի—յղէ, կաղին—տիօղին, հաց—խաց, մի—մա', տակ—ըհել.

1) Օրինակները հանած են մեր «Исследования о диалектахъ армянскихъ языковъ» աշխատութիւնից:

սիրա — սարս, գայլ — գուլ, զնալ — նել, ուս — ունա, ուզել — լիզել
և այլն:

Այսպիսի օրինակներ կարելի է շատ ու շատ առաջ բերել: Հայերէն լեզուի երկրորդական և բուն բարբառների մէջ բազմաթիւ բուն հայկական բառեր պահպանուեցան, որոնց տեղ դրական լեզուի մէջ բռնեցին օտար բառեր: Աչքի առաջ ունենալով մի բառի պէսպիսի ձևերը, միթէ կարելի է տեսել, թէ այս ինչ սկզբնական ձայնաւորի տեղ հայերէն լեզվում պատահում է այն ինչ ձայնաւորը, երբ տեսնում ենք, թէ նոյն իսկ լեզուի մէջ մի բարբառ ունի այ իսկ միւսը և մէկը ա, միւսը ու կամ է և այլն:

4) Քերականական ձևերի տեղի բազմակողմանի քննութիւնը բառերի քննութեան հետ զուգընթաց անշուշտ ուրիշ պայմաններից աւելի կարող է նպաստել մեզ զբաղեցնող խնդրի լուծմանը: Լեզուի քերականութիւնը սովորաբար իւր ամբողջութիւնը և անկասկածիւնը մինչև անգամ այն ժամանակ է պահպանում արտաքին ազդեցութիւններից, երբ մի լեզուի բառերի մեծ մասի տեղ օտար բառերն են բռնում:

Սեր ցոյց տուած պայմանների պահպանութեամբ անորոշ ժամանակով կը յետաձգուի այն խնդիրը վախճանական լուծումը, թէ հայերէն լեզուն ինչ տեղ է բռնում ուրիշ լեզուների մէջ, բայց դժուար փոխարէն նոյն իսկ խնդիրը հասանալուն հողի վրայ կը դբուի արդիւյզ զգուար կը լինի շարժել նորան:

Աւելորդ չեմ համարում փոքր ինչ շեղուիլ քնդհանուր խնդրից:

Թուրքերի անունը պատմութեան մէջ սկսաւ յայտնի լինել իսկ է դարում: ԺԱ. դարում Սելջուքեանք նուաճեցին Պարսկաստանն ու Հայաստանը: Այդ ժամանակներից թուրքերի ազդեցութիւնը սկսում է զգալի լինել պարսիկ և հայ լեզուների վրայ: Իսկ մինչև այդ ժամանակները, այսինքն մինչև է դարը, լեզուաբանութիւնը որոշեալ իրողութիւնների բացատրութիւնը դեռ չէ թոյլ տալիս թուրք բառերի բառների հիման վրայ:

Դոկտոր Մորգենլանդ իւր յօդուածներից մէկի մէջ (Zeitschrift der Morgenländischen Gesellschaft, 1870 XXIV, 83), ասում է. «Յայտնի է որ հայերը հնդկա-եւրոպական ցեղն են պատկանում, բայց նոյա լեզուն թուրքական ազդեցութեան որոշ հետքերն է ցոյց տալիս: Այս ասելով ես չեմ հասկանում այն թուրքերէն բառերը,

որոնք օսմանցոյ հետ ունեցած դարևոր յարաբերութիւնների պատճառով մուտ են գտել լեզուի մէջ, այլ մեր թուականութեան Դ, Ե, Զ և Է դարերի գրական լեզուի մէջ եղած թուրանեան տարրերը, երբ դեռ ոչ ոք չէր լսել սելջուքեանց, օսմանցոյ և ուրիշ թուրանեան ցեղերի մասին: Յետոյ. պ. Մորզմանը առաջ է բերում՝ 23 հայկական բառեր, որոնք իբրև թէ թուրք բառերի հետ ունեցած աներկբայելի նմանութեամբ՝ այդ ազդեցութեան անպացոյց են: Բայց բանից դուրս եկաւ որ բառերի ընտրութիւնը բոլորովին յաջող չէ առաջարկեալ նպատակի համար: Ամբողջ ցանկից մենք միայն մի բառ պիտանի ենք համարում համեմատութեան համար:

Վախենալով որ մի՛ գուցէ իմ եզրակացութիւնը այս բառերի նկատմամբ անապացոյց երևի, համառօտապէս կը քննեմ պ. Մորզմանի ամբողջ ցանկը: Քսաներեք բառից տա ս'ն երեքը ոչինչ լեզուաբանական նմանութիւն չունին թուրք բառերի հետ, աւելի պակաս ազդակցութիւն կամ նոյնութիւն կարելի է տեսնել նոցա մէջ թուրքերէնների հետ: Այդ բառերի հանդէպ պ. Մորզմանը դնում է հետևեալ թուրքերէն բառերը.

արար	»	թուրքերէն یرامق (Էարամաք) պիտանի լինել.
գալլ	»	قورد (Կուրդ) գալլ.
յատակ	»	ياتاق (Եաթաք) անկողին.
խոտ	»	اوت (օթ) խոտ.
խփանեմ (ծածկել)	»	قاپامق (Կափամաք) փակել, շրջապատել.
թաւ	»	توی (Թիւյ) մալ.
ճգնութիւն	»	صقندی (սըկընար) նեղութիւն, տանջանք.

թուք	»	تو کرک (Թիւկրիկ) թուք.
տապան	»	طوان (Թափան) առատաւ.
քոչ	»	کچی (քէչի) այծ.
ցող	»	چیک (չիկ) ցող.
ճոխ	»	چوق (չօք) շատ.
արդ	»	آرتق (արթըք) վերջապէս.

Երեք բուն պարսկական և մի արաբական բառ. պ. Մորզմանը թուրքերէնի տեղ ընդունեց.

տախտակ պարսկերէն تخت (թախթէ) տախտակ.
 տխ (սոխ) սոխ. سوخ
 կոյր (քէօր) կոյր. کور
 քուրձ արաբերէն خرج (խուրջ) պարկ.
 Հինգ բառ միայն արտաքուստ թուրքերէններին նման են, և
 ազգակցութիւն ունին մասամբ պարսկական, մասամբ էլ եւրոպական
 բառերի հետ.
 մաշկ. թուրքերէն مشين (մէշին) ոչխարի կաշի. բայց աւելի
 մօտ է պարսկական مشك (մէշկ) ձեւը, որ նշանակում է ոչխարի
 մորթ:
 արու. թուրքերէն ار (էր) այր. բայց հայկական այր բառը
 պատահում է An Old Pahlavi-Pazand Glossaryի մէջ այս ձևով.
 airigân, plur. of airi, men, people; իսկ յուն. ἀῖρη, ոչխար
 (արու):
 իւղ, եաւղ. արտաքին նմանութիւն ունի թուրքական yağ
 (եաղ) բառի հետ, բայց աւելի ազգակից է oleum և ελαιον բառերին:
 Այսպէս և էշ նմանութիւն ունի թուրք. آشا (էշակ) բառին, բայց
 աւելի մօտ է լատինական asinusին:
 բանջար. համեմատվում է թուրք. پانجار (փէնջար) բառի
 հետ, որ նշանակում է rothe Bube, աւելի ճիշտ—ձակընդեղ:
 Մնում է միայն մի բառ, որ իրօք կարող է թուրքերէնի նման
 համարուիլ, ինչպէս հնչեւնի՝ այսպէս և նշանակութեան կողմից՝,¹⁾—
 այդ բառն է թեւ:

1) 1871-ին իմ «Объ армянских мѣсяцахъ» տետրակի մէջ հարեանցի
 յիշատակութիւն արի այս բառերի ցուցակի վրայ, պ. Մորդմանի կարծիքին
 դիմանական նշանակութիւն չտալով, իբրեւ մի կարծիքի որ հիմնվում է
 հայկական մի քանի բառերի վայրիվերոյ նմանութեան վրայ թուրք բա-
 ւերի հետ: Պրոֆէսոր Իւստին իմ տետրակի բովանդակութիւնը պատմելով
 «Ausland» ամսագրի մէջ (1872, № 6), այդ տեղը հետեւեալ կերպով բա-
 ցատրեց. «Er (Mordmann) führt z. B. 24 armenische Wörter an,
 welche von alten turanischen oder türkischen abstammen sollen,
 die aber in Wirklichkeit alle aus dem modernen
 Verkehr zwischen Osmanen und Armeniern in
 die Sprache der letztern gekommen sind—ein Zug,
 wie man ähnliche in Mordmanns Arbeiten vielfach

Մահմետական ժողովուրդների լեզուները, մանաւանդ պարսկերէնն ու թուրքերէնը, պատմական պատճառներով, այնքան շատ բառեր ու ոճեր փոխ առին միմեանցից, որ մեր ձեռքի տակ ունեցած միջոցներով զժուար է վճռել թէ որ լեզուն են պատկանում նշանակեալ բառերը: Մեր միջոցները գլխաւորապէս բառարանների մէջ են պարունակուում: Վուլլէրսի, Յէնկէրի, Ռիչարդսընի, Բուդաղովի և ուրիշների բառարանները ձեռքերս առնելով, շատ անգամ տեսնում ենք որ միևնոյն բառը մէկի մէջ թուրքերէն է անուանվում, իսկ միւսի մէջ արաբերէն. կամ մէկի մէջ պարսկերէն, և միւսի մէջ—թուրքերէն: Բայց մեծ մասամբ թուրքերէն բառը ամէն բառարանների մէջ թուրքերէն է անուանվում, որ մինչև մի աստիճան երաշխաւոր պիտի լինի նորա թուրքական ծագմանը: Այդ տեսակ բառերից է Մորզմանի առաջ բերած **تل** բառը, որ նա համեմատում է հայկական **թել** բառի հետ: Յէնկէրի բառգրքում ասած է. **تل** Faser, Faden. Բուդաղովի բառգրքում—**تل** تيل (tel, til), нитка латуная, струна. Слово турецк. - азерб.

Թէև Մորզմանի բերած օրինակները գործի պէտք չեկան, բայց նորա յայտնած կարծիքը այն մասին թէ հին հայկական լեզուի

antrifft (նա, այսինքն Մորզմանը, 24 հայկական բառ է տուած բերում, որոնք իբր թէ հին թուրանեան կամ թուրքական բառերից են առաջ դալիս, այն ինչ նոքա իսկապէս նոր ժամանակներում օսմանց ոց և հայոց մէջ եղած յարաբերութիւնների պատճառով են մտել այս վերջինների լեզուի մէջ—մի անտեղու թիւն որ յաճախ է պատահում Մորզմանի աշխատութիւնների մէջ). Դժուած բառերը արտայայտում էին պրոֆ. Խստիի և ոչ իմ կարծիքը, ինչպէս որ հաղորդեցի էլ պ. Մորզմանին 1874-ին Կոստանդնուպոլիս եղած ժամանակս, չհրաժարուելով միևնոյն ժամանակ իմ կարծիքից նորա բերած հայ բառերի թուրքերէնների հետ ունեցած արտաքին նմանութեան նկատմամբ: Դժբաղդաբար գործը սորանով չվերջացաւ: Պ. Մորզմանը վերաւորում համարելով իրան պրոֆ. Խստիի վերոյիշեալ և մի քանի ուրիշ խօսքերից, կծու խօսքերով պատասխանեց նորան իւր «Ueber die Keilinschriften von Armenien» յօդուածի մէջ, որ հրատարակուեցաւ 1877-ի Zeitschrift der Morgenländischen Gesellschaft-ի մէջ: Նրկու գիտնականների բանակումին ահամայ պատճառ դառնալով, պարտաւորութիւն համարեցի այս փորձի թացարութիւնը առաջ բերել:

մէջ թուրքերէն բառեր կան, բոլորովին անհիմն չէ: Ինձ իսկ պատահեցաւ պարսկականներին ժամանակ այնպիսի բառերի հանդիպել, որոնց նմանութիւնը թուրքերէնների հետ հազիւ թէ կարելի լինի պատահական համարել: Յիշենք նոցանից մի քանիսը.

բանջար, իբր կանաչեղէն: Այս բառը պատահում է Թինդուց գրքի առաջին զխումբ հետեւագէտ և դարում: Յէնկէրի բառգրքում ^{بنجر} (բանջար) Malve, Gemüsegewächs überhaupt. Բուդաղովի բառգրքում ^{просвирка, огородная зелень} թէ մէկի և թէ միւսի մէջ թուրքական բառ է անուանվում: Այս միւսնոյն բառը ուրիշ նշանակութեամբ, իբր ճակնդեղի տերեւներ, որ Մորդանը համեմատում է ^{بنجار} (փանջար) բառի հետ, ոչինչ չէ լայացնուցանում, որովհետեւ փոխ է առած: Վուլէրսի պարսկական բառգրքում այս բառը չկայ:

շէն, նմանեցվում է սովորաբար գէնդաց shayana բառի հետ, որ նշանակում է բնակարան և պատահում է քաղաքների բարդ անուններում: Բայց կայ և ուրիշ շէն, իբրեւ ածական, և նշանակում է հարուստ, բազմամարդ, ուրախ: Յէնկէրի բառգրքում թուրք. ^{شن} (շէն) բառը մեկնվում է gai, joyeux, bien cultivé, prospère. Բուդաղովի բառգրքում — населенный, обильный, радостный. Շին հայկական բառի թուրքականի հետ ունեցած այնպիսի նմանութիւնը, ինչպէս ձևի այսպէս և նշանակութեան նրբութիւնների կողմից, այնքան զարմանալի է որ չէ կարող տարակոյս չարուցանել:

արուգ, նիհար, անպտուղ: Յէնկէրի բառգրքում ^{اروق} (aruq, aryq) նիհար:

փեթակ, նոյն նշանակութիւնն ունի ^{پتک} (petek) թուրքերէն լեզվում: Տես Յէնկէրի և Բուդաղովի բառարանները: Վուլէրսի բառգրքում այս բառը չկայ: Ժաբսյի (Իւստի) քուրդ լեզուի բառարանում նա պատահում է, բայց ծագումը նշանակած չէ:

խոյ և դարու բառ, ինչպէս և բոլոր նախընթաց բառերը: Բուդաղովի բառարանում ^{хой, кой} (хой, кой) овца или барань ордынскій. Յէնկէրի բառգրքում das Schaf. Ա.

առջևնի մէջ այս բառը ջաղաթայեան է անուանում,
երկրորդի մէջ—արևելեան - թուրքական: Վուլէրսի բառ-
գրքում չկայ:

Թուփ այս բառը վուլէրսի Ռիչարդսոնի և Յէնկէրի բառա-
րաններում ուրիշ մտքով զործ կրած է պատահում:
Բուդաղովի բառգրքում قوب (тубъ) — кустъ дерева,
букетъ цвѣтовъ նշանակութիւններով:

Փոր Բուդաղովի բառգրքում պատահում է پور (поръ) — باغیر
(багыръ) բառի աղայեան ձևը, печень, сердце, брюхо.
Ես չեմ կանգնում այն բառերի վրայ որոնք իրանց ձևով և նշա-
նակութեամբ բոլորովին նման չեն. այսպէս են՝ աղ ու և آغ — Թոյն.
առ ու և آریق (ariq) ջրանցք և այլն:

Մեր վերև առաջ բերած բառերը՝ Թիւ, բանջար, շէն,
ար ու գ, փեթակ, խոյ, Թուփ, փոր, ինչպէս ձևով այս-
պէս և նշանակութեամբ բոլորովին թուրքերէններին նման են և ա-
ռաւելապէս արևելեան թուրքերէն բառերի: Մնում է, կամ աղա-
ցուցանել թէ այդ բառերը հին իրանեան բառեր են, — և այն ժա-
մանակ նոցա ներկայութիւնը և դարու հայերէն լեզուի մէջ բնա-
կան է. և կամ (որ բառարանների համաձայնութեանը նայելով ա-
ւելի հաւանական է) իբրև հին թուրքական բառեր ընդունել նոցա
և ուրեմն աշխատել բացատրել թէ ինչ ճանապարհով կարող էին
մտնել հայերէնի մէջ այնքան հին ժամանակներում: Աչքի առաջ
ունենալով նիւթի սահաւութիւնը, ես չեմ համարձակիլ վճռական
եզրակացութիւններ անել, բայց առաջ կը բերեմ մի քանի ենթա-
դրութիւններ, որոնց և ենթադրութիւնների տեղեմ տալիս:

Ա. Կիստեան լեզուի գիտը, հին Մարաստանի և Խուժաստանի
լեզուների հետ միասին, առիթ տուաւ գիտնականներին ենթադրելու,
թէ Ասիայի Առաջակողմում արիական ցեղերից առաջ թուրանեան
ցեղեր են բնակել: Բւեռագէտ—լեզուաբանները վերոյիշեալ լեզուների
շատ բառերը բաւական յաջող կերպով են մեկնել ուրալեան—ալ-
տայեան բառարաններով, որով Թուրանեան խօսքը, որ սկզ-
բում՝ քանի որ դեռ աւելի յարմար բառ չէր գտնուել, զործ էր
ածվում Ասիայի Առաջակողմում բնակած ժողովուրդների ազգագրա-
կան խումբը որոշելու համար, որոնք ոչ արիական և ոչ սեմական
ծագում ունէին, քիչ շատ որոշ նշանակութիւն ստացաւ, Թուրք—

Ֆինլանդական մոքով : Ուրեմն, եթէ ասիական շրջանից առաջ . յի-
րաւի Հայաստանում թուրք--Ֆինլանդական ցեղերի ազգութիւններ են
բնակել, մեզ չպէտք է զարմացնեն նոցա թողած հետքերը այն ազգի
լիզուի մէջ, որ նոցանից յետոյ երևել են միւսնոյն տեղերում: Եթէ
այսպիսի մի ենթադրութիւն կասկածելի երևայ, չենք կարող չփնջել
այն ազգութիւնները որոնք զանազան ժամանակներում արշաւել են
Հայաստան և քիչ շատ բազմաթիւ գաղթականութիւններ են հիմնել
այնտեղ: Հոները, Մասքութները, Խազիրները, Ալանները և ուրիշ հիւ-
սիսային ասպատակներ, որոնց ազգութիւնը անձանօթ է մեզ, ինքն
ըստինքեան բազմաթիւ ցեղեր չէին. բայց իրանց զրացիների և ուրիշ
փոքրիկ ազգութիւնների վրայ քաղաքական տիրապետութիւն ունե-
նալով, տարածելին նոցա մէջ իրանց անունները: Նոցա մէջ հեշտ
կարող էին լինել թուրքական ծագում ունեցող ցեղեր, և այս բա-
նիս ակնարկում են Խազիրների, ձենների և ուրիշ ցեղերի մէջ պա-
տահաճ տիտղոսներն ու աստիճանները: Հայ մատենագրների ձենա-
ցիք, որոնք իրանց բնակութիւնը հաստատեցին Հայաստանում Գ. դա-
րում, բուն չինացիք չէին ամենևին, ինչպէս որ սովորաբար թարգ-
մանում են այդ անունը. նոքա գաղթեցան Ամու--Գարիայի ավերից:
Վրաց ժամանակագրութեան ձենացիք պարզապէս թուրք են կոչվում:
Նոքա գաղթեցան Վոլգայի ավերից: Չգիտենք թէ որ ազգութեան էին
պատկանում Շիրակացիք և Բուլղարները, որոնք Հիւսիսային Կովկա-
սից գաղթեցան Կարսի նահանգը և Ալեքսանդրապոլի գաւառը:
Հայաստանում շատ օտարացեղ գաղթականութիւնների յիշատակը
պահպանուեցաւ Մովսէս Խորենացու ժամանակներից առաջ, որ բա-
ւական մանրամասն է պատմում Բուլղարների, Ալանների, Չենացոց և
ուրիշների գաղթականութիւնների վրայ: Այսպէս, Խորենացու Պատ-
մութեան մէջ ասած է, թէ Շիրակայ Հայ գաւառը իւր անունը ա-
ռել է Շարայից, որ Արմենակի սերունդներից մէկն է, մինչդեռ յայտնի
է որ Շիրակացիք ապրում էին Հիւսիսային Կովկասում: Այսպիսի նախ-
նական անուններ են բերվում Աղուանք, Առան և ուրիշ անունա-
կոչութիւններ մեկնելու համար:

Մովսէս Խորենացու մէջ մի դժբաւոր նախարարական ցեղի նա-
հապետի վրայ հետեւեալն է ասվում. Վաղարշակ Արեւմտեքի կուսա-
կալ է կարգում խոժոռազեղ, բարձր, կոպտարանձն, տափաքիթ
մարդուն, խորակն և դժնահայեաց Տորքին, որին իւր ժահազիմու-
թեան պատճառով անգեղեայ (տղեղ) էին ասում և այլն: Ինձ

Թվում է թէ այս զրոյցի մէջ Տորք անունը պատահական է, այլ թուրքական գաղթականութեան նախնական անունն է ակնարկում: Տորքի արտաքին կերպարանքի նկարագիրը, մանաւանդ տափաքի թվրադիրը, յիշեցնում է հայ մատենագրների Հայաստան արշաւող առաջին թաթարներին վրայ տուած նկարագրութիւնը: Ի հարկէ, կարելի է թոյլ տալ որ անգեղ (տգեղ) անունը, որ հայկական բառի տեղ է ընդունվում, առիթ է տուել Տորքի արտաքին տեսքի տգեղութեան վրայ կազմուած զրոյցի ծագմանը¹⁾. բայց և այնպէս նորա անունը Բրիստոսի թուականութեան Գ դարում եղած արտաքին նկարագրի հետ խառն տեսնելը բնական զարմանալի պատահանունք է:

Եւ ոչինչ չասացի Սակերի վրայ, որոնք իրանց հետքը թողին Շահաւէն դաւառում, վանի արձանագրութիւնների լեզուի և ուրիշ շատ բաների վրայ, որպէս զի ենթադրութիւնների շրջանը չընդարձակեմ:

Նախընթաց խօսքերից կարելի է հետևեալ եզրակացութեանը գալ. եթէ մեր վերև յիշած բառերը լեզուաբանական նկատմամբ յիշաւի թուրքերէն են, ուրեմն նոցա ներկայութիւնը և դարու հայ լեզուի մէջ պիտի բացատրուի այն ենթադրութեամբ որ կամ երկրի մէջ հին Թուրանեան բնակիչներ են եղել, կամ աւելի ուշ բայց այնուամենայնիւ Արաբացիներից առաջ թուրքական ծագում ունեցող ցեղեր են բնակել Հայաստանում: Բայց մենք դեռ չվերջացրինք մեր օրինակները:

Աւելնք դարձեալ մի բառ, որ մինչև այժմ դեռ չեն փորձել համեմատելու—*джат. тат. قوچقا (khoschkhar) — баранъ племенной, въ алтайскомъ — кочкоръ, дикий баранъ*. Յէնկէրի բառարանում

1. Շատ յաճախ որեիցէ լեզուի մէջ մեկնուած յատուկ անունները առիթ են տալիս զրոյցներ կազմելու: Յիշենք Կեղծ-Շմերդի զրոյցը, որին կտրած ականջից ճանաչեցին: Զրոյցը նորա վրայէ հիմնվում, որ մոգ հին պարսկական լեզվում ասվում է՝ մագուս, մաջուս *ماجو*. Այս բառը պարսկական լեզուի հիման վրայ մեկնվում է աշակաշնջ բառով: Այսպէս և այստեղ. ցեղը կոչվում էր անգելը (յունաց մէջ զինվիլը). հայերը այս բառը իրանց լեզուի յարմար փոխեցին անգեղը. և աշակեղ ու աշգեղ բառերի նմանաձայնութեան վրայ հիմնուելով կարող էին ցեղապետի տգեղութեան վրայ զրոյց ստեղծել:

ت. قوجا، قوجا (vgl. قوج (khotseh) — bélier sauvage d'une grande espèce qui se trouve dans la contrée où l'Oxus prend sa source. Այս բառի ներկայութիւնը Ե. Դարու հայ լեզուի մէջ չէ կարելի լոկ պատահականութեամբ բացատրել: Կոնորդային բաղաձայնի կորուստը ունի անաջ նայնպէս անօրինակ չէ:

Ու կի բառը մինչև այժմ դեռ չէ բացատրուել: Ամենից յաջող կերպով, այն էլ հարկած ցօրէն, համեմատոց նորան Պիկտէն ֆիննանդական waski (bronze) բառի հետ (տես Lagarde, I. c. 120) Բայց աւելի մօտ է թէ ձևի և թէ նշանակութեան կողմից Ակկադեանց մէջ սրահուած բառը, որոնց լեզուով ոսկին անվում է g'n's'qi, այսինքն նոյնը ինչ որ հայոց ու կի (արտ. օս կի), միևնոյն կողմից Կալդային բաղաձայնի կորուստով ունի անաջ: (տես Fr. Denormant, La langue primitive de la Chaldée, 1875, p. 64, 114, 261.)

Անք աւելորդ Համարեցինք ընդհանուր խնդրից շեղուել համարեցի կերպով մասնանիշ անելով դործի այն կողմը, որի վրայ հետազոտողները դեռ ուշադրութիւն չեն դարձրել:

Դառնանք մեր գլխաւոր խնդրին: Վերոյիշեալ բոլոր խօսքերից հետևում է, որ դեռ ժամանակը չէ եկել վճռական պատասխան տալու այն հարցին, թէ հնդկա-եւրոպական լեզուների որ խմբի մէջ պէտք է դասել հայկական լեզուն: Վինդիշմանի ժամանակներից սկսած հայերէն լեզուի համեմատական ուսումը մեծ յառաջադիմութիւններ արաւ համեմատութեան միջոցների ճշտութեան, քննուած բառերի քանակութեան և ուրիշ մանրամասնութիւնների կողմից: Իսկ ինչ որ կը վերաբերի մեզ ամէնիս զբաղեցնող ընդհանուր խնդրի լուծմանը, պէտք է ասել որ հազիւ թէ վերջին 33 տարիներում շատ անաջ դնաց: Գիտնականների վերջին ժամանակներում հասած եզրակացութիւններից երևում է, որ ոմանք հայերէն լեզուն հաստատապէս իրանեան խմբին են վերաբերում, ուրիշները — եւրոպական խմբին, այսինքն իսկապէս ասելով — ոչ մէկին և ոչ միւսին, որովհետև նա ոչ բառերի կազմութեամբ, ոչ ձայնական առանձնութիւններով և ոչ քերականական ձևերով նոցանից ոչ մէկի հետ կատարեալ նմանութիւն չունի, այլ մէկ զէպրում եւրոպական խմբի, իսկ ուրիշ զէպրերում իրանեան խմբի յատկանիշ ունի: Լազարդի կարծիքը վերել անաջ բերինք: Հիւբշմանը, իւր հետազոտութեան վերջում, հետևեալ եզրակացութեանն է հասնում. հայկական լեզուն արիական-

ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԵԱՆ ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ամուսնութիւնը շատ անգամ վատարանում են: Նա դարձել է թեթեւ կատակների, վողբիների, երգերի, ճիւղաղների, և յաճախ եղերերգների նիւթ: Մենք մտադիր չենք այստեղ յօգուտ նորա պաշտպանողական ճառեր ասելու՝ որոնց կարօտութիւն չունի: Բայց մեզ թվում է, որ առաւել հետաքրքրական և մանաւանդ ծանրակշիւ է քննել այդ հաստատութիւնը գործնական և գիտնական հետեւանքների տեսակէտից: Այն ժամանակ մենք կրտսեմենք թէ արդեօք այդ հասարակական հաստատութիւնը արժանի է այն նախադիմումներին, որ բառնում են նորա վերայ յայտնի փիլիսոփայ մարդատեսացների, և այն ծաղրին, որ առատօրէն թափում են նորա վերայ աւելի պակաս մաղձոտ թշնամիներ, որոնք նոյնպէս պակաս երկիւղալի չեն:

Այս նպատակով նախ և առաջ մենք կըհիմնուենք այն փաստերի վերայ, որ լոյս է հանել Բէրտիլիօնը և որոնք առաջ են լինում նորա «Mariage» յօդուածում «Dictionnaire encyclopedique des Sciences médicales» գրքի և քանի մի ուրիշ հրատարակութեանց մէջ: Բացի այդ այն գրուածքի վերայ, որ հաղորդել է նորա որդի Ժակ Բէրտիլիօնը անթրօպօլոգիական ընկերութեան վերջին նստերից մէկում:

I.

Բէրտիլիօնի աշխատանքը ցոյց է տալիս, որ այն բոլոր հիւանդութիւնները, որոնց ենթարկվում է մարդկութիւնը (և որոց մասին յիշատակվում է վեճակադրութեան մէջ) յայտնվում են աւելի մեծ որոշով ամուրիների վերայ քան թէ ամուսնացածների: Առաջինները աւելի յաճախ են ենթարկվում վաղեմի մահուան, խեղագարութեան:

նորա աւելի մեծ հակամե ունին յանցանքներ և ինքնասպանութիւն զործելու, քան թէ ամուսնացած մարդիկ: Ամուսնական կապը աւելի զօրեղ է այն ամուսնացեալների մէջ, որոնք երեխաներ ունին:

Այրի դառնալով ամուսնացածները կրկին ընկնում են այն կամ աւելի անյաջող հանգամանքների մէջ, որոց մէջ կենում էին ամուսնութիւնից առաջ: Միայն մնացած երեխաները դեռ ևս ընտանիք կապելով, հեռացնում են չարութեան կէտը: Նախ եթէ երեխայք չկան, այն ժամանակ, ինչպէս ցոյց է տալիս աղիւսագրութիւնը, այրւոյ գրութիւնը աւելի վատանում է, քան ամուսնութեան օրերում:

Այս տեսակ է ահա երկու խօսքով այն պատկերը, որ ներկայացնում են համեմատաբար միմեանց հետ ամուրի, ամուսնացած և այրիացած մարդիկ: Բայց սոքա լոկ են լնդագրութիւններ չեն այլ հանած են ճարտարախօս թուանշաններից:

Քննենք մահկանացութիւնը այլ երեք գրութիւններից նորաքանչիւրի մէջ: Ահա թէ ինչ ենք տեսնում այր մարդկանց վերաբերութեամբ.

1, Կեանքի իւրաքանչիւր հասակի մէջ, սկսեալ քսանամեայ հասակից մինչև ամենախոր ծերութիւնը, ամուրիները աւելի մեծ թւով են մեռնում քան նոյն հասակի մէջ ամուսնացածները:

Այսպէս 25-ից մինչև 30 տարեկան հասակում, ամուրիների մէջ մահկանացութիւնը երկու անգամ մեծ է, քան ամուսնացածների մէջ (10 դէպք տարուայ մէջ 6 վերայ): Միւս բոլոր հասակների մէջ նկատվում է նոյն տարրերութիւնը: Զորօրինակ 45-ից մինչև 50 տարեկան հասակում — 11 մահուան դէպքեր ամուսնացածների մէջ, մօտ 20 — այրիների մէջ և այլն:

2, Եթէ ամուսնացած մարդը այրիանում է, նորա գրութիւնը աւելի վատանում է, քան թէ էր ամուսնութիւնից առաջ: Եւ այս պատահում է բոլոր հասակների մէջ, նա մանաւանդ երիտասարդութեան ժամանակ: Այսպէս 25-ից մինչև 30 տարեկան հասակում մենք դանում ենք (6 մահուան դէպքի փոխարէն, որ լինում էր ամուսնացածների մէջ) 22 թուանշանը 1000 ապրողների վերայ այրիացածների մէջ, այսինքն մի այնպիսի թուանշան, որ երեք անգամ աւելի է: Սորանից երևում է, որ քսանամեայ այրիների մահկանացութիւնը հաւասար է 50-ից մինչև 60 տարեկան հասակին հասած ամուսնացածների մահկանացութեանը:

Մասնով հասկնում մահկանացութիւնը աւելի շատ է, քան

ծերութեամբ այնքան է նուազում, որ ծերերը (այրիներ) մեռանում են համարեա նոյն քանակութեամբ, ինչպէս և ծեր ամուրիները, թէպէտ էլն պահպանում են իրանց մէջ նրանց վեճակուած օրհասական արտօնութիւնը:

Սակայն կայ մի բացառութիւն մեր որոշած կանոններից, որ կազմում են 20 տարեկան հասակից պակաս տղամարդիկ: Այս մաս առ հաստատում ամուսնութիւնը ունի օրհասական ներգործութիւն՝ մատաղ ամուսինները մեռանում են ահապիս քանակութեամբ, որ ցոյց է տալիս թէ ամուսնութիւնը նոցա համար չէ (50 մահուան դէպք տարուայ մէջ 1000 ապրողների վերայ, փոխանակ 7-ին, ինչպէս որ էր նոյն հասակի ամուրիների մէջ): Զետոյ մենք կրտսեններ որ նոցա մահուան պատճառը գլխաւորապէս լինում է թորախառ:

Այժմ դառնանք դէպի կինարմատներ:

Մենք գտնում ենք նոցա համար նոյն օրէնքները, միայն թէ դորա ներգործում են պակաս խստութեամբ և պակաս տեսլութեամբ: Այրի կանանց մահկանացութիւնը բոլոր հասակների մէջ դերազանցում է ամուսնացածների մահկանացութիւնից և այս առաջին կանոնը նոյն է տղամարդոց համար մեր դոշած կանոնի հետ: Այսպէս այրիներ 25-ից մինչև 30 տարեկան հասակում ներկայացնում են 17 մահուան դէպք, այնինչ ամուսնացած կանայք միայն 9 (1000 ապրողների վերայ): Այսպիսի մահկանացութիւնը յետոյ նուազում է, բայց և այնպէս անցնում է մի հասակից միւս հասակը բաւական կանոնաւորութեամբ:

Բայց օրիորդաց մէջ մահկանացութիւնը ներկայացնում է զարմանալի փոփոխութիւն: Մինչև 25 տարեկան հասակը նա մի փոքր պակաս է ամուսնացած կանանց մահկանացութիւնից (8 դէպք փոխանակ 10-ի): Կարելի է որ առաջին ծննդեան հետեանքը պատճառ է վերջինների մահկանացութեան յանկարծակի առաւելութեանը: Բայց սկսեալ 25 տարեկան հասակից՝ ամուսնացած կանանց մահկանացութիւնը համարեա չէ աւելանում մինչև 50 տմեայ հասակը, այն ինչ տառաւ օրիորդաց մահկանացութիւնը արագ է աւելանում: 45 տարեկան հասակում նա գերազանցում է մինչև անգամ այրի կանանց մահկանացութիւնից և քնում է բարձր աստիճանի վերայ մինչև խորին ծերութիւնը:

Սորանից երևում է, որ թէև այրիութիւնը փաստկար է կանանց համար, սակայն ոչ այնքան, որքան այրմարդոց համար: Նոքա

առանց մեզ աւելի դիւրութեամբ են կառավարվում, քան մենք առանց նոցա: Սակայն նոցա համար էլ ամուսնութիւնը աւելի յաջող հասարակական դրութիւն է, քան թէ անամուսնութիւնը:

Եւր ներկայացրած օրէնքները այնքան կանոնաւոր են և մնայուն, որ օգտակար է ուշադրութիւն դարձնել նոցա վերայ: Պարոն Բերտիլիօնը հաստատեց նոցա երկու տարի առաջ այն երկիրների վերաբերութեամբ, ուր այդ այն ժամանակ հնարաւոր էր, այսինքն Ֆրանսիայում, առանձնապէս առած Սէնի դէպարտամէնտում, Բելժիայում և Նիդերլանդում: Յետոյ միւս չորս ազգութիւններ՝ Իտալիան, Շվեդիան, Բաւարիան և Չեխիերիան, հետաքրքրուելով նորա ստացած եզրակացութիւններից՝ քննութեան ենթարկեցին այդ հարցի նկատմամբ ժողոված բոլոր վկայութիւններ: Սոցանից էլ եզրակացրին նոյն օրէնքները, և ուրիշմ մենք իրաւունք ունինք եզրափակելու, որ այդ օրէնքները տիրապետում են աշխարհի բոլոր երկիրներում:

Այժմ աշխատենք գտնել այդ զարմանալի երևոյթների պատճառները: Այստեղ հարկաւոր է նկատել, որ պատճառների հետազոտութիւնը առհասարակ դժուար է, իսկ ազգագրութեան մէջ դա աւելի դժուարին է քան Ֆիզիօլօգիայում, որովհետեւ առաջինը կարող է օգուտ քաղել միայն այնպիսի դիտողութիւններից, որ տալիս է նորա ձեռքը կառավարութիւն:

Սորանից հետեւում է, որ ազգագրութեան մէջ ժողոված և մնայուն փաստերի մի շարք ներկայացնում է միշտ աւելի կարեւորութիւն և հետաքրքրութիւն, քան այն շատ թէ քիչ երեւակայական բացատրութիւններ, որով նորան կարելի է զարգարել:

Երկու տեսակ պատճառներ բացատրում են ամուրիների, ամուսնացածների և այրիների զանազան մահկանացութիւնը:

Պէտք է կարծել, որ ամուսնութիւնը ենթարկելով մարդու իւրաքանչիւր գործողութիւնը մի յայտնի գաղափարի, ստեղծում է նորա մէջ առողջ և կանոնաւոր սովորութիւններ, որոնք օգնում են նորա կեանքի յարաւեութեանը: Բայց կարելի նկատի առնել և այլ պատճառներ: Վարելի է ժխտել ամենայն խնտութեամբ ընտանեկան կեանքի օգտակար ազդեցութիւնն և հաստատած զանազանութիւնը վերաբերել ամուսնանալիս ընտրութեան:

Իր ու բոլորեքեանք ընդունակ չեն ամուսնութեան: Ծեր և տկար մարդիկ համարեալ չեն ամուսնանում. նոքա ամուրի են մնում նոյն իսկ հանգամանքների զօրութեամբ: Իսկ եթէ ամուրիները ամուս-

նացածներին շուտով են մեռնում, այդ նորանկյ է, որ նոցա մէջ աւելին լինում սապատողների, ծուռոտանանիք և առ հասարակ երկար կեանք չունեցող մարդիկ: Նոյնպէս նորա համար, որ նոցա մէջ լինում են աւելի շատ աղքատներ, որոնք չեն կարողացել ամուսնանալ նիւթական միջոցների պակասութեան պատճառով: Յայտնի է որ աղքատ մարդիկ աւելի են թակայ են լինում մահկանացութեան, քան թէ հարուստները:

Այս տեսակէտը ճշմարտութեան կերպարանք ունի, սակայն խիստ քննութիւնը կ'ոչնչացնի սորա հիմքերը:

Նախ և առաջ ուղիղ է արդեօք, որ ամենաառողջներն են ամուսնանում: Ո՛չ, ամենաառողջները զօրք են մտնում, միւսները մնում են փեսացուներ օրիորդների համար: Այն անձինք որոնք անընդունակ են պատերազմի համար, ընդունակ կարող են լինել ամուսնութեան համար: Եւ այսպէս այս դէպքում ամուսնանում են ամենաթոյլերը:

Աւելի փոքր իրաւունքով կարելի է հաստատել, թէ ամուսնանում են ամենահարուստները: Ո՞վ կարող է որոշել նիւթական միջոցների այն քանակութիւնն, որ հարկաւոր է ամուսնանալու համար: Ուստիով, որ ունի ապրուստի համար 1800 Փրանկ եկամուտ, իրան շատ աղքատ է համարում ամուսնութեան համար, այն ինչ օրական մշակը փոքր գումարով էլ կը ցանկանայ մանել ընտանեկան կեանքը: Այսպէս այս հարցը համեմատաբար միայն կարելի է վճռել:

Ճիշտ կը լինի արդեօք ասել թէ բնակիչների ամենաաղքատ մասը անընդունակ է ամուսնական կապի համար: Մենք այդ չենք իմանում, բայց մեզ յայտնի է, որ նոքա աւելի շատ երկխայ ունին, քան թէ հարուստները, և ոչինչ մեզ իրաւունք չէ տալիս հաստատելու թէ այնտեղ աւելի սակաւ են ամուսնանում:

Ամուսնական ընտրութեամբ անկարելի է բացատրել ամուսնացածների շահաւէտ դրութիւնը, այն պատճառով որ այրիների մէջ տեղի ունի ահագին մահկանացութիւն: Ամուսնական ընտրութեան տեսութիւնը բոլորովին անկարող է բացատրելու այդ երեւոյթը: Այրիները այս տեսութեամբ, պատկանում են բնակիչների ամենապաւ մասին: Բայց և այնպէս նոքա ոչ թէ փոքր թւով են մեռնում ամուսնակիցից, այլ ընդ հակառակն աւելի մեծ թւով:

Միով բանիւ ամուսնական ընտրութիւնը կարող է, թոյլ աստիճանով, նուազացնել արուեստական կերպիւ ամուսնացածների մահ-

կանացութիւնը, բայց և այնպէս չէ կարող բացատրել նկատած մեծ զանազանութիւնը: Նա համարեա չէ բացատրում այրիների մէջ մեծ քանակութեամբ մահկանացութիւնը: Այս պատճառով հարկաւոր է ընդունել, որ հակառակ վկայութիւնը այն է ընտանեկան կեանքի կանոնաւորութիւնը, կազմում է մարդու համար ֆիզիքական և բարոյական առողջապահութեան գեղեցիկ պայման:

Այս բացատրութեան նշանակութիւնը աւելի ևս մեծանում է այն ազդեցութեամբ, որ ունենում է երեխաների ներկայութիւնը յանցանքների և ինքնասպանութեան հակման վերայ:

Առաջին հայեացքից թւում է թէ երեխաները իւրեանց ներկայութեամբ աւելացնելով մարդու բնույթը պէտք է ձգէին նորան աւելի թշուառութեան մէջ և ստիպէին կատարել նորան յուսահատութեան և խեղաբարութեան այդ հետևանքները:

Բայց այս ուղիւ չէ: Մարդը սակաւ է դիմում մահուան այն ժամանակ, երբ նորա վերայ կայ երեխայոց կրթութեան պարտականութիւնը և երբ ունի կին, որ մխիթարում է նորան աշխատանքի մէջ և թեթեւացում է կատարել այդ պարտականութիւնը: Այս փաստը յայտնի է մեզ թուանշաններից, ուրեմն դրական դիտողութիւններից:

Երեխաների ազդեցութիւնը ինքնասպանութեան քանակութեան վերայ այնքան է, որ միլիոն ամուսիններից, որոնք ունին երեխաներ, տարուայ մէջ ինքնասպան են լինում 205-ը. իսկ միլիոն ամուսիններից երկու անգամ աւելի, այն է 470:

Այլիների մէջ ինքնասպաններ երկու կամ երեք անգամ աւելի են լինում քան ամուսնացածների մէջ: Հաստատելով այս փաստը, մենք պէտք է աչքի առաջ առնենք և հասակը, որ ունենում է մեծ ազդեցութիւն՝ ծերերը (որոնց երբեմն նկարագրում են թէ շատ են սիրում կեանքը) երիտասարդներից աւելի յաճախ են ինքնասպան դառնում: Սակայն թուարկութիւնը ցոյց է տալիս, որ հասակների մէջ զանազանութիւնը կատարելապէս չէ բացատրում այն տարբերութիւնը, որ կայ ինքնասպանութեան թուի մէջ: Այստեղ շատ զգալի է այրութեան և մենակեցութեան ազդեցութիւնը:

Այս ազդեցութիւնը յայտնվում է այն մեծ զոհադատութեան մէջ, որ բաժանում է երեխայ ունեցող այրիներին ամուսններից: Հաշվում են 526 ինքնասպանութիւն առաջին դէպքում և 1000-ից ա-

աւելի երկրորդում, երբ ընտանեկան կեանքը արդէն բոլորովին հանգեցնէ:

Կանայք համեմատաբար տղամարդոց աւելի պահաս են հաւելում զէպի ինքնասպանութիւն: Նրանց մէջ պատահած ինքնասպանութեան քանակութեան թուանշանները շատ թոյլ են: Բայց և այնպէս նոցա վերայ աւելի են երևում ընտանիքի բաղաւոր ազդեցութիւնը՝ երեխայ ունեցողները ինքնասպան են լինում աւելի ասիական ամուլները (45 ինքնասպան փոխանակ 158-ի), իսկ այրիները, որոց համար շատ ծանր է երեխայոց կրթութեան բեռը, աւելի սերտ կապած են կեանքի հետ այս բեռան հետ ի միասին, քան թէ ասանց նորա (104 ինքնասպաններ փոխանակ 238-ի, ինչպէս որ էր ամուլների մէջ):

Յանցանքների վերաբերութեամբ հետազոտութիւնը տալիս է հետեւեալ համեմատական եզրակացութիւններ.

Լուութեամբ անցնենք յանցանքների այն մեծ քանակութիւնը (403՝ միլիօնի վերայ), որ կատարում են երիտասարդները. հետազոտութիւնը ցոյց է տալիս, որ այդ քանակութիւնը կախում է հասակից: Իրաւ երիտասարդներ աւելի են հաւելում յանցանքների զործելու քան թէ հասուն մարդիկ: Բայց ի՞նչու համար ընտանիքի հայրերը զործում են միայն 186 յանցանքներ, իսկ ամուլները 287: Ի՞նչու համար նոյն զանազանութիւնը, թէպէտ աւելի փոքր, նկատվում է նոյնպէս այրիների մէջ: Այն չէ արդե՞օք, որ ընտանիքի մըշտական ներկայութիւնը և վերահասութիւնը պահպանում է մարդուն յանցանքներ զործելուց, ինչպէս և ինքնասպանութիւնից:

Կանայք աւելի պահաս հաւելում ունին զէպի յանցանքների, քան այր մարդիկ: Բայց այս համարեա չէ փոխում ընտանիքի տգիտութիւնը յանցանքի վերայ: Գտած է, որ ամուլ կանայք ուղիղ կրկնապատիկ են զործում յանցանքներ, ընտանիքի մայրերի համեմատութեամբ: Բացառութիւն կազմում են երեխանց տէր այրիները: Բայց արդե՞օք չափազանց կարօտութիւնը չէ որ զրավում է նրանց յանցանք զործելու: Սակայն և այդ բացառութիւնը, այդ զանազանութիւնը աննշան են (44 յանցանքներ զործում են երեխանց տէր այրիներ և 35 ամուլներ):

Բացի այս միակ բացառութիւնից, բոլոր եզրակացութիւնները վկայում են ամուսնական կապի զերազանցութիւնը, նորա ապացուցանում են, որ ամուսնութիւնը աւելացնում է մարդկային կեանքի յա-

րատուութիւնը, հեռացնում է մարդուց հիւանդութիւններ, խելագարութիւն, հիւանդ և յանցաւոր հակումներ: Այս պատճառով մենք ունինք իրաւունք ամուսնութիւնը նորադոյն ընկերութեանց հիմունքներից մէկը համարել: Անհասկած, նա կարող է կազմակերպուիլ այսպէս և ի հարկէ նորան անարդարութեամբ չարաքանութէին յանուն անձնական շահերի: Այստեղ անձնական օգուտները վերաբերում են ընդհանուրին:

II.

Եւրոպայի սուրինք ամուսնութեան օգուտը ինչպէս ամբողջ հասարակութեան նոյնպէս և մասնաւոր անհատների համար: Այս օգուտի միւս առաջացոյցը դուրէ և մշակել ծախ Բէրալիօնը, — այն է պրիւնների յաճախակի ամուսնութիւնը: Նոքա կարգում են, եթէ կարելի է այսպէս ասել, առանձին զովեստներ ամուսնական կապի մասին:

Իրաւ, եթէ փորձով խնայողները, թէ ինչէ ամուսնութիւնը, կրկին դիմում են նորան, այսպիսով համեմատուելով ամուրիների հետ, (որոց մասին ասում են թէ նոքա մոլորվում են) ուրեմն այս պարագույնում է թէ փորձը ոչինչ չունի այդ մոլորութեանց դէմ, թէ մի խօսքով այդ երեւակայական մոլորութիւնը այնքան էլ մտացածին չէ, ինչպէս որ նորա մասին ասում են: Եթէ պրիւնները իրանց ձգտմամբ դէպի ամուսնութիւն գերազանցում են ամուրիները, նշանակում է թէ հիմք չկայ չարաքանելու ամուսնական կապը:

Բայց համեմատութիւնը թոյլ է: Բաւական չէ գտնել թէ որքան մարդ ամուսնանում է 100 ամուրիներից և 1000 պրիւններից և յետոյ գտած թուանշանները համեմատել: Այսպիսի մի աշխատանք ոչինչ հետեւանքի չէր բերիլ, որովհետեւ ծեր պրիւնները (ինչպէս և մասամբ լինում են) կարող են ունենալ ամենազեղեցիկ յիշատակ ամուսնական կեանքի մասին և սակայն կրկին չամուսնանալ: Այս դէպքում նրանց ստիպում է պրիւն մնալ ոչ թէ իւրեանց անձնական ճաշակը, այլ հասակը, ծերութիւն և այլն:

Այս պատճառով որպէս զի առանց հետեւանքի համեմատուելու քանակութիւնը ամուրիների և պրիւնների մէջ, հարկաւոր է որ այդ համեմատութիւնը լինի մի և նոյն հասակների մէջ:

Հեղինակը իւր աշխատանքի մէջ հետեւել է այդ մէթօդին և

եկել է այնպիսի մի եղբայրացութեան, որ կարող է հաշտեցնել ամուսնութեան հետ իւրաքանչիւր ամուսնունդին:

Նիդէրլանդում, որին կատարեւապէս ենք ընդունում: որովհետեւ այնտեղ ստացուած հետեւանքները ամենքին յայտնի են, — 1000 ամուսնիներից 25-ից մինչև 30 տարեկան հասակում (այս հասակում սղամարդիկ աւելի յաճախ են ամուսնանում) տարուայ մէջ ամուսնանում են մօտ 110-ը: Նոյն հասակի մէջ այրիները ամուսնանում են 356 թուով, այսինքն երեք անգամից աւելի: Աւելի մեծ հասակում զանազանութիւնը աւելի նշանաւոր է՝ այրիները ամուսնիներից չորս անգամ աւելի են ամուսնանում: Ամենամեծ զանազանութիւնը ներկայացնում են քսանամեայ ամուսնիները և այրիները՝ առաջիններից ամուսնանում են 290, իսկ երկրորդներից միայն 4-ը:

Այս տեսակ հետեւանքեր ստացուել են և բոլոր միւս երկիրներում: Ֆրանսիայում, Փարիզում, Անգլիայում, Գերմանիայում, Զուիցերիայում և այլն: Ամենայն տեղ, ուր որ միայն կատարուած են համանման հետազոտութիւններ, եկել են միևնոյն եղբայրացութեան: Բայց ոչ մի տեղում այրիներ այն քանակութեամբ չեն ամուսնանում, ինչպէս Բէլժիայում, այսինքն 1000—54, վեց անգամ աւելի նոյն հասակի մէջ ամուսնիներից:

Հետաքրքրական է իմանալ, թէ բաժանուածները այրիների հետ ամուսնանում են արդեօք ամուսնութեան կապի լուծման վերայ: Ամուսնութիւնը նոցա չէ յաջողել և նոքա, պէտք է կարծել, կրկին չպէտք է անէին այդ խիստ փորձը: Բացի սորանից և նոքա, որոնք նրանց հետ ամուսնանում են, կարող են պատճառ ունենալ հաւատ չընծայել նոցա:

Պէտք է խոստովանել, որ մինչև 26 տարեկան հասակը այդ պատճառները ներգործում են և բաժանուածները սակաւ են ամուսնանում ամուսնիներից նոյն հասակի մէջ: Բայց 26 տարուց յետոյ — կարծես մեծ չէ ժամանակամիջոցը — բաժանուածները այրիներից սակաւ են ամուսնանում (համարեա երկու անգամ): Բայց 40 տարեկան հասակից նոքա ներկայացնում են զարմանալի երևոյթ՝ այրիներից աւելի յաճախ են ամուսնանում: Արեւել է որ այս փաստը տեղի ունի միայն Հոլլանդիայում: Ոչ, որովհետեւ և միւս երկրում, Զուիցերիայում, ուր նոյնպէս կարելի է հետազոտութիւններ անել, մենք գտնում ենք նոյն հետեւանքներ:

Իսկոյն ցոյց կրտանք այդ զարմանալի երևոյթների պատճառը: Նոքա բարդ են, բայց հիմնականը, ինչպէս մեզ թւում է, հետեւեալն է.

ամուսնութիւնն ամենեւին վնաս չըրելով մարդոց, ընդհակառակն ստեղծում է նրանց մէջ այնպիսի սովորութիւններ, որոնցից բաժանուելը նրանց համար արդէն ծանր է լինում:

Տեսնենք այժմ թէ կանանց վերաբերութեամբ կարելի է արդեօք նոյն հետեւանքները նկատել: Շատ երկիրների համար մենք գտնում ենք նոյն հետեւանքներ, որ գտած են վերաբերութեամբ այրմարդոց. սակայն սոքա պակաս են աչքի ընկնում: Այսպէս Նիդէրլանդիայում 25-ից մինչև 30 տարեկան հասակում երբ Հոլլանդիայի աղջկները յաճախակի մարդու են գնում, այրիները գերազանցում են սոցանից կիսով չափ: Այսպիսի մի գնահատութիւն նկատվում է և հետագայ հասակների մէջ: Համարեա թէ նոյնն է լինում Զուիցերլայում. նոյն եզրակացութիւններն են և վերաբերութեամբ Անգլիայի: Բայց կայ երկու բացառութիւն. մինը ներկայացնում է Բէրլինը, ուր այրիները 30 տարեկանից աւելի մարդու են գնում, համարեա նոյն քանակութեամբ, ինչպէս և օրիորդները. երկրորդը Ֆրանսիան, ուր այրիները մարդու են գնում մի փոքր քանակութեամբ, բայց՝ երիտասարդներից, որոց համար այրիական դրութիւնը կարծես միակերպ ծանր է ամենայն երկրում:

Ահներեւ է, որ այն ընդհանուր կարծիքը, այրիների քաղցր դրութեան մասին, ուղիղ չէ: Եթէ ամուսնութիւնը թողնում է զնոցից յիշատակ տղամարդոց համար, կանայք ևս նորա մասին ուրիշը չունին: սակայն այս ուղիղ է բացի Ֆրանսիայից: Ինչ պատճառներ որ չլինին Ֆրանսիայի կանանց երկրորդ անգամ սակաւ մարդու գնալու համար - հասարակական օգտի տեսակէտից նայելով հարկաւոր է ամիստալ այդ անբնական երեւոյթի վերայ, և ոչ թէ քաջալերել այդ, ինչպէս որ այդ արին 1804 թ. օրէնքները:

Իրաւ, յայտնի է որ Ֆրանսիայի քաղաքական օրէնքները մեծ արդեւքներ են դնում կանանց կրկին ամուսնութեանը. այս նպատակի համար նա օգուտ է քաղում չնչին արգելաւթներէից: Նա կասկածի տակ է գցում նոցա իրաւունքը որդւոց վերայ ունենալը հոգատարութիւնը. զրկում է նոցա այդ իրաւունքից և, որն աւելի նշանաւոր է, իրաւունքից կառավարելու իրանց կայքը, երբ որդիք կատարեալ հասակի չեն. նոյնպէս նա զրկում է նոցա իրաւունքից ստանալ փեսայից և այլն հարկաւոր ապրուստ: Տասը ամիս ժամանակամիջոցում, որ տեւում է աւաջին ամուսնոյ մահից մինչև նորից մարդու գնալու օրը, բոլոր կարգապարտութիւնք նպատակ ունին արգելելու կանանց երկ-

բորդ անդամ մարդու զնալ: Կրտ. confusion de part-ը օրէնքի հիման վերայ հեռացնելու համար բաւական է և չորս ամսուայ ժամանակամիջոցը: Որէնք բացատրողները այս աստիւ տեղացնում են, որ օրէնքը աչքի առաջ ունէր աւելի պարկեշտ կացուցանել նոցա, ստիպելով սգալ ամուսնոյ վերայ տասը ամիս: Կարծես թէ պարկեշտութիւնը կարելի լինի օրէնքի տակ ձգել: Կարելի է հարցնել թէ ինչու սահմանած չէ օրէնք սեւազգեստի համար, որ պարտաւորին հաղնել կանայք, նոյնպէս թէ ինչու համար այր մարդոց աղատել է սգալուց իրանց կանանց վերայ:

Հոլանդացի բաժանուած կանայքը նոյն ծուռ զինն են ներկայացնում, ինչպէս և տղամարդիկ: Մինչև 30 տարեկան հասակը նոքա մարդու են գնում նոյն հասակի օրիորդներից ստիպալ: Զանազանութիւնը շատ զգալի է, բայց հասկանալի ամուսնութիւնը բերել է նրանց համար այնպիսի վշտեր, որ շուտով չեն կարող մոռանալ: Բայց այս հասակից յետոյ նոքա մարդու են գնում աւելի յաճախ շուտով համեմատութեամբ օրիորդաց հետ և այսպէս գերազանցում են մինչև անգամ այրիներից: Այսպէս շարունակվում է մինչև նոցա կեանքի վերջը:

Այս եղբակացութիւնները յիշեցնում են պ. Բէրտիլիօնի երեք քաղաքական դրութեան մէջ գտած մահկանացութիւնը:

Այրիութիւնը ծանր է այր մարդոց համար և դուք տեսնում էք որ նոքա փախչում են այդ գրութիւնից: Այդ դրութիւնը նոյն չափով անախորժելի է կանանց համար և նոքա խուսափում են այրիութիւնից աւելի պակաս եռանդում: Եւ եթէ մենք կարողանայինք ուսումնասիրել այս բոլորը մանրամասնօրէն, կը տեսնէինք համեմատական ելեւէջեր:

Առաջին աչքի ընկնող բացատրութիւնը հետեւեալն է՝ մարդիկ զգում են անյարմարութիւն և վնաս այրիական դրութիւնից, նոքա կործանած են տեսնում իրանց սովորութիւններն և երջանկութիւնը. ևնթարկվում են տխրութեան, տրամութեան և աշխատում են դուրս գալ այդ անախորժ գրութիւնից նոր ամուսնութեամբ:

(Revue Scientifique)

1. 1. 1. 1.

2. 2. 2. 2.

ԻՄ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԻՑ

ՄԻ ՔԱՆԻ ԲՈՊԷ ԳԵՐՄԱՆԻՈՅ ԵՐԿԱԹՈՒՂԻԻ ՄԷԿ ԻՋՆԻԱՆԻ 1)

ՄԷՋ

1869 թուին ամառուան ճանապարհորդութեանս ժամանակը հիւսիսային Գերմանիայից ուղղեցի ես իմ ընթացքը դէպի հարաւ արեւմուտք, մտադիր լինելով գնալ Ֆրանքէնսթադ, որ Բոհեմիայի երկւելի հանքային ջրերից մէկն է: Շողեզնացքը 2) թողեց ինձ յանկարծ Ֆրանքէնսթադից երեք ժամ հեռաւորութեան վերայ մէկ իջլւանի մէջ, ինքը ղիմելով ուղղակի դէպի հարաւ, և ես այստեղ պիտի սպասէի մօտ երկու ժամ, մինչև որ միւս կողմիցը դար մէկ ուրիշ շողեզնացք և տանէր ինձ Ֆրանքէնսթադ:

Այն իջլւանը, որտեղ ուրեմն ես պիտի սպասէի մօտ երկու ժամ, մի առանձնացած շինութիւն էր դաշտի մէջ, ոչ հեռու մէկ փոքրիկ գիւղից, ինքն ևս փոքրիկ շինուած, փոքրիկ բլւճէտով և առհասարակ շատ համեստ սարք ու կարգով, մինչև անգամ սպասելի դահլիճի մէջ սեղանի վրայ դրած էր միայն տեղական օրագրի մէկ թերթ: Յայտնի է, թէ ինչպէս ձանձրալի է ճանապարհորդի համար ի զուր սպասել մէկ իջլւանի մէջ, մանաւանդ զգալի է այդ ակամայ հանգստութիւնը երկաթէ ճանապարհով արագ ընթանալուց յետոյ, առաւել ևս՝ երբ ճանապարհորդը գնահատում է ժամանակը, իսկ ինձ համար այս անգամ սպասելը աւելի դժուար էր, որովհետև շտապում էի տեսնուելու հեւանդ քրոջս հետ, որնոր մէկ տարի առաջ գնացել էր Եւրոպայ բժշկուելու և ես անհամբերութեամբ շտա-

1) La station.

2) Le train.

պումէի նորա հետ տեսնուելու յիշած ջրերու վերայ: Կամայ ակամայ նստեցայ սեղանի մօտ և վերառայ օրագիրը կարդալու:

Օրագրի սուղ թերթերը կարդացուեցան շուտով, բայց ժամանակը շատ դանդաղ էր անցնում. անդադար ժամացոյցս նայելուց ձանձրանալով, չունենալով ոչինչ ուրիշ զբաղմունք և սպասելի փոքրիկ դահլիճը քայլերով շատ անգամ չափելուց յետոյ նստեցայ վերըստին սեղանի մօտ և մտածմունքի մէջ մտայ՝ երևակայութեամբս տեսնելով ինչպէս պիտի լինէր, ուր որ մտադիր էի գնալու: Յանկարծ լսեցի շոգեկառքի ¹⁾ շուրջը: Ինձ ասին, թէ մօտենում է շոգեգնացքը, որնոր դալիս է Ֆրանկէնսթադից: Մէկ քանի րոպէից յետոյ շոգեգնացքը կանգնեց իջևանի առաջ և մեծ բազմութիւն դուրս եկաւ կառքերից և մոտաւ սպասելի դահլիճը: Ի հարկէ որ շոգեգնացքի գալով մեծ փոփոխութիւն առաջ եկաւ իջևանի մէջ. խորին լուսութիւնը, որնոր մինչև գնացքի գալը թաղաւորում էր նորա մէջ, մեծ աղմուկի փոխուեցաւ: Ի՛նչ ի՛նչ ձայներ ու բառբառներ չլսուեցան. նստարանները ծածկուեցան գոյն գոյն զգեստներով և դահլիճը, որնոր մէկ քանի րոպէ առաջ շատ ընդարձակ տարածութիւն էր պատկերացրելում, այժմ այնպէս նեղացաւ, որ շարժելու գրեթէ տեղ չմնաց:

Տեղիցս չվերկենալով դարձրի իմ հայեացքը գէպի դուռը և սկսեցի պիտողութիւններ անել ներս մտնող ճանապարհորդների վերայ, որոնք ըստ մեծի մասին առողջութիւն ստացած հիւանդներ էին, վերադառնալով վանագան հաճախին ջրերից, նոցանից բժշկութիւնը ստանալուց յետոյ:

Առհասարակ շոգեգնացքի ճանապարհորդները շատ հետաքրքրելի են, պատկերացնելով մի խումբ գանազան ազգերի, գանազան հասակի և սեռի, ամենատեսակ պաշտօնի, հասկացողութեան և լուսաւորութեան, խառնուրդ լեզուների, այնպէս որ գիտող մարդու համար այդպիսի խառնիճաղանձ խումբը անչափ նիւթ է տալի նկատողութեան. բայց աւելի ևս հետաքրքրելի է շոգեգնացքի այն խումբը, որնոր վերադառնում է հաճախին ջրերից: Մէկի երեսի վերայ դուք կարդում էք կատարեալ բաւականութիւն, միւսի վերայ հաւանական էք նկատում. տեսնում էք մի նուազ կազմութեամբ երկու տասարդ կին կամ օրիորդ, որնոր կարելի է ոչինչ թեթեւութիւն չէ ստացել ջրերից, բայց որին բժիշկը հաւատացրել է, որ ջրերու ներ-

¹⁾ Le locomotif.

գործու թիւնը զգալն կը լինի մէկ քանի ժամանակից յետոյ, և ահա այս քերոյշ աղջկէր այդ յոյսով քաջալերուած, կարծես թէ այժմ տոնցել, բայց նորա կիսաժպտի մէջ տեսնում էք դեռ անկատար բաւականութիւն, մտնում է ներքեւ մէկ դանդաղ հաստափոր մարդ, որն որ մի ամբողջ ամիս բաւական աղէ ջուր է խմել և փարէզ կանցել, որ իւր գիրտ թիւնը կորցնէ, և ահա տես նորան. բաւական զօրով, որ ճմարիտ շատ զրուանքայ ¹⁾ և կարելի է մէկ փութից ²⁾ աւելի ևս պահասել նորա մարմնի ծանրութիւնից, աշխատում է թեթեւ թեթեւ քայլերով առաջը տալ իւր ընկերներից (մէկին, միւսին և աշխատում է նոցա առջևը թեթեւաշարժ երևալ: Բայց այդ ջրերի վերայ զնացողները ամէնքը հօ հիւանդներ չեն. կան և այնպիսիները, երիտասարդ աղջկերք և տղերք կամ հասակաւոր մարդիկ, որոնք իւրեանց ծնողաց և անգականներուն օւղեկցում են կամ դնում են մէնակ հանքային ջրերը դուրս ծանալու կամ իւրեանց բախտը գտնելու: Ահա սոքա էլ վերադառնում են: Տես այն կիսագեղեցիկ աղջկէր, որնոր ծղնում է իւր մօրը ձեռի կապոյցները ³⁾ տուն բերելիս. ահա նստեցան երկուսն էլ ու հանգստացան. մօր աչքերը պտտեցան ամէն կողմը, բայց խեղճ աղջկայ դէմքը, որի վերայ սպաւորուած էր տրտմութիւն, մնաց անշարժ, նորա աչքերը նայում էին ներքև և կարծես որոնում էին մէկ դէմք, որնոր մնացել էր հեռու և որի վերափն տեսնելու յոյսը նա կարծես բոլորովին կորցրել էր: Ահա մտնում է միւսը՝ մէկ գեղեցիկութիւն, որի դէմքի վերայ կարդում էք սաստիկ անբաւականութիւն, նաև մի տեսակ չարութիւն: Ի՞նչ յոյսերով ուղեկից էր եղել սա իւր մօրը վից շաբաթ առաջ, վստահացած իւր գեղեցիկութեան վերայ, հաւանտի եղած որ նա մեծ յաղթութիւններ պիտի կատարէր. ի՞նչ հնարքներ չէր սա գործ ածել, որ թէ իւր հաղթողը, թէ մազերը, թէ զլխի զարդը այնպէս յարմարացնէր, որով նորա գեղեցիկութիւնը աւելի կատարելութիւն ստանար ու աւելի գրաւէր երիտասարդների սրտերը: Բայց առաջ. նորա յոյսերը ի վեր են անցկացել. չկարենալով յաղթել ուրիշներին, ինքն յաղթուած էր իւր սկստաւորութիւնից, և ահա բարկացած ու չարացած մարդկանց, աշխարհի վերայ, նա թողել էր առանց ուշադրութեան իւր զլխի զարդը ու մազերը, որոնք զզգուած թափուում էին անասմբ

¹⁾ Фунтъ, la livre, ²⁾ пудъ-10 livres, ռուսի ծանրութեան չափ, մօտ 13 օկա. ³⁾ le bagage.

նորա կիսումերկ ուսերի վերայ: Ահա այս դիտողութեան մէջն էի, երբ որ իմ գէմուղէմը նստեց մէկ հասակաւոր կին, նիհար, բարձրահասակ, թուխ երեսով և սաստիկ ծաղկատար: Գնայելով որ այս կինը իւր գէմբով բալորովն հակառակն էր այն գեղեցկադէմ աղջկերանցը, որոնք իմ դիտողութեան աւարկայ էին, բայց ես երեսս չուռ տուի այն քնքոյշ էակներին և իմ բոլոր ուշադրութիւնը դարձրի դէպի այն կինը: Ի հարկէ այս իմ արածը իմ ճաշակի պակասութիւնից չէր. գեղեցիկ գէմբը ունի և ինձ համար մեծ հրճուանք, բայց այս անգամ ուրիշ զգացմունք շարժեց իմ մէջ այս կին: Մի զաղանի ձգողական զօրութեամբ քաշեց այս կինը ինձ դէպի իւրեան, ստիպելով ինձ անտարբեր մնալ դէպի այն անչափ հետաքրքրելի բազմութիւնը, որ ինձ շրջապատում էր, և այս զաղանի ձգողութիւնը ստիպեց ինձ խօսք բանալ այն կնոջ հետ, որուն ուղղեցի ես հետեւեալ հարցմունքը գերմաներէն. «Արդեօք, պատուելի տիկին, դուք Ֆրանցէնսբադիցն էք գալի» քաղցր ժպտալով և սև աչքերը վառելով նայեց կինը ինձ վերայ և ոչինչ պատասխան չտուեց: Այն բոլորէն մտնեցաւ նորան մէկ հասարակ հանգուած կին, որնոր սկսեց նորա հետ լեհերէն խօսել. սա այն տիկնոջ աղախինն էր: Տիկինը հրամայեց նրան ջուր բերել խմելու: Նշանակում է, մտածեցի ես, այս տիկինը լեհացի է, և որովհետև աղախին ունի իւր հետ, պէտք է որ և մեծատուն լինի. շատ կարելի է որ գերմաներէն չէ հասկանում, վասնորոյ միևնոյն հարցմունքը արի նրան Ֆրանսերէն: Վերստին ժպտալով կինը ուսերը շարժեց ինձ խմացնելու, որ չէ հասկանում ինձ և վերջապէս խնդրեց ինձ լեհ լեզուով որ ես խօսեմ նորա հետ լեհերէն, պատճառ որ նա ուրիշ լեզու չէ հասկանում: Ես էլ իմ կողմիցը մասամբ խօսքերով, մասամբ ձեռներով խմաց տուի նրան, որ լեհերէն թէպէտ փոքր ինչ հասկանում եմ բայց խօսել չեմ կարող: Հէնց այն էր որ ես իմ կարճ խօսակցութիւնը վերջացրի, յանկարծ տեսնեմ, որ կողքիս կանգնած է մէկ կարճահասակ հասակի պարոն, բոլորակ երեսով, վառվռուն աչքերով, կարմիր թշերով, վայելուչ հագուստով, մէկ տափակ Փէսի ձեռով ոսկեթել սև թաւիշեայ գլխարկով և ձեռին ձիգ ծխաբարչ (չիբուս) բռնած, միւս ձեռն էլ զրպանումը դրած:

Ինչէք կամենում, պարոն, հարցրից սա ինձ գերմաներէն, այս կինը, որի հետ դուք խօսում էիք, իմ կինն է, երևի նա ձեր լեզուն չհասկացաւ. կարելի է ևս բաւականութիւն տամ ձեր խնդրքին:

— Շատ շնորհակալ եմ, պարոն, ձեզնից — պատասխանեցի ես — ես ցանկանում էի իմանալ, արդե՞ք դուք Ֆրանցէնսթադլիցն էք զտլիս, թէ ուրիշ հանքային ջրերից: —

«Ուղիղ Ֆրանցէնսթադլից, պատասխանեց նա, և պէտք է ասեմ, որ մենք շատ բաւական ենք այդ ջրերից:»

Այս պարոնի զուարթ երեսը, ուրախ ու բաց դէմքը և նորա ամէն շարժմունքը ու նորա արտաքին ձևը կասկած չգցեցին իմ մէջ, որ նա պիտի լինէր լեհ հարուստ կալուածատէրներից: Բայց ասածին վերայ աւելացնելով մի քանի գովասանական խօսք հանքային ջրերու մասին, յանկարծ խօսակցութեան թելը կտրեց և աչքերը չրկելով ինձ վրայ, ասաց.

«Ներեցէք ինձ, պարոն, դուք հօ հայ չէ՞ք:»

Ինձանից պատասխան չստանալով և խօսքերի տեղ նշմարելով իմ երեսի վերայ ժպիտ, փոքր ինչ ձայնը բարձրացնելով կրկնեց՝ «դուք անպատճառ հայ պիտի լինիք, ասէք ինձ, այդպէս չէ՞:»

— Պարոն, պատասխանեցի ես, ներէք ինձ, թէ ես ձեր հարցմունքը անպատասխան թողնեմ, նորա համար որ ես սովորութիւն չունիմ, մանաւանդ ճանապարհորդութեանս ժամանակ, ամէն ինձ պատահողին և անծանօթ մարդուն յայտնել իմ ո՞վ լինելը: —

«Այդ շատ լաւ է և այդպէս էլ պէտք է, պատասխանեց ինձ անծանօթ պարոնը, բայց ես վերստին հաստատում եմ, որ դուք հայ պիտի լինիք:» Եւ այս հաստատաբար արտայայտած խօսքերը մի այնպիսի ուրախութեամբ և բաւականութեամբ ասաց, որ ես աւելորդ համարեցի ծածկել իմ ազգայնութիւնը և նրան պատասխանեցի.

— Պարոն, ինչպէս երևում է, դուք պիտի զիմազետ լինիք և այդ պատճառով ես կասեմ ձեզ, որ դուք չէք սխալուում. ճշմարիտ է, ես հայ եմ:

«Ա՛յ, ուրեմն իմ հայրենակիցն էք, բարե՛ ձեզ, իմ հայրենակից, հարիւր ու հազար բարե՛», ասելով հոգեբուխ խնդութեամբ այս խօսքերը իւր ձեռը մեկնեց ինձ: Ես վերկացայ տեղիցս, ուրախ ուրախ տուի նրան ձեռքս և մէկմէկու ձեռները պինդ սխմելով, բարեկցիմք խնդալով: Նորա ծառան, որին նա իւր հետ ունէր և նորա ետեւիցը կանգնած էր, բերեց նորա համար մէկ աթոռ, որի վրայ նա նստեց և մեր մէջ սկսուեցաւ սրտանց խօսակցութիւն: Ամէնից առաջ նա ծանօթացրեց ինձ իւր կնոջ հետ, ասելով՝ «սա ևս հայ է, բայց տարաբախտաբար չէ կարող ձեզ հետ խօսել, պատճառ որ

բացի լիհերէնից ուրիշ ոչ մի լեզու չգիտէ. մասամբ և ես իմ կնոջ պէս տարաբախտ եմ, որովհետեւ չգիտեմ հայերէն, որ հայրենակցիս հետ հանդիպած, կարողանայի նորա հետ իմ հայրենական լեզուով խօսել. բայց, պարոն, դուք ինձ կը ներէք, երբ որ կիմանաք հայրենական լեզուիս չգիտենալու պատճառը. միայն հաւաստի կացէք, որ ես ազգով, հոգով, մտքով ու սրտով հայ եմ և կը փնտրեմ միշտ հաւատարիմ իմ ազգայնութեանը:»

Այս խօսքերը նա արտասանեց այնպիսի զգացմունքով և եռանդով, որ բոլորովին զրաւեց իմ սիրտը: Բայց էլ ինձ համար հետաքրքրելի էր զիտե՞նալ, թէ ինչպէս իմացաւ նա իմ հայ լինելը: Այս հարցին ստացայ հետեւեալ պատասխանը.

«Պարոն, անուանելով ինձ զիմադէտ, դուք ինձ մէկ յատկութիւն սեպհականեցիք, որնոր ես չունիմ: Զշմարիտ է, թէպէտ ձեր դէմքը գոյց է տալիս, որ դուք հարաւային երկրից պիտի լինիք, բայց ձեր հայ լինելը ես չիմացայ ձեր երեսին նայելով, այլ սկզբունք մի ներքին ձգտումն զգացի դէպի ձեզ, մի անմեկնելի պօրութիւն քաշեց ինձ դէպի ձեզ և որպէս թէ մէկ գաղտնի ձայն ասում էր ինձ. քո առաջը նստած է քո հայրենակիցդ, քո հայրենիքի որդին, և երբ որ այսպիսի զգացմունքով շարժած նայեցի ես ձեր դէմքին, ձեր սեւ աչքերուն, այն ժամանակ զորդ որ ձեր երեսի վրայ հայ կերպարանք կարդացի: Տեսնում էք, պարոն, ի՜նչ է նշանակում հայ լինելը. ի՜նչպէս նորա սիրտը փնայել է ամբողջ, ի՜նչ իստակ արիւն է հայի արիւնը, ի՜նչ նուրբ զգայարանք ունի հայն. ի՜նչպէս իսկոյն զգաց հայի սիրտը իւր հայրենակցին տեսնելով: Ա՛խ, չգիտեմ, ինչպէս շնորհակալ լինիմ ձեզից այն ուրախութեան համար, որ ինձ պատճառեցիք. զիտէք, պարոն, քանի տարի է որ մեծ փափագ ունէի տեսնուելու իմ հայրենակցի հետ, որ լինէր մեր մօր Հայաստանի կողմերից, իւր հետ բերէր Հայաստանի օդը, Հայաստանի շունչը: Ահա, ես տեսնում եմ ձեզ և կարծես, ինքս տեղափոխուել եմ այն սուրբ տեղերը, որոնք մինչև այժմ վկայ են փնայել մեր անցեալ փառքի և մեծութեան՝ Արարատը, սուրբ Էջմիածին, Անի, Նրասիս գետը: Ա՛խ, ի՜նչպէս երջանիկ էք, որ դուք այդ տեղերին մօտիկ էք և կարող էք նոցա միշտ կամ շուտ շուտ տեսնել:»

Այս զգացմունքով լի և սրտից բղխած խօսքերն ասելով, պարոնը շտապով նայեց իւր ժամացոյցին և նեղանալով ասաց.

«Ա՛խ, մեզ մնում է միասին լինել միայն ութը րոպէ: Ես մի

խնդիրք ունիմ ձեզ մօտ և պիտի խօսք տաք որ կրկատարէք նորան. ես այս կարճ ժամանակով ձեզ հետ տեսնուելով չեմ բաւականանում. Դուք պիտի ինձ խօսք տաք, որ ձեր ամառուան ճանապարհորդութիւնից վերադառնալիս ինձ այցելութիւն անէք իմ կալուածքի մէջ, որնոր հեռու չէ Լէմբերգ քաղաքից: Դուք կըմնաք ինձ մօտ մի քանի օր, ես ձեզ համար կը ժողովեմ մեր հարեան հայ կալուածատէրներուն, որոնք ինչպէս և ես, մեր երեւելի ու անմոռաց Անի քաղաքից գաղթած հայերի սերունդն է, և որոնք անչափ ուրախ կը լինին ձեզ հետ տեսնուելու:

Ասելով այս, խնդրեց նա ինձ, որ ես տամ նրան իմ յիշատակգիրքը և նորա մէջ նշանակեց նա մանրամասն իւր հասցէն¹⁾ և աւելացրեց այս խօսքերը՝ «կրգաք Լէմբերգ քաղաքը, որտեղ կըմնաք մէկ օր, այնտեղ կան նմանապէս մեր հայերից շատ նշանաւոր մարդիկ, այն տեղից հեռագիր կը խփէք ինձ, իմացանելով ինձ, թէ որ շոգեգնացքով գալու կը լինիք. երկաթուղիի իջլանումը, որտեղից իմ կալուածքը մօտ երկու ժամ հեռու է, ձեզ կը սպասէ իմ կառքը որնոր իջլանից կը բերէ ձեզ ինձ մօտ»:

Ի հարկէ այսպիսի հրաւերը ես ընդունեցի շնորհակալութեամբ ու մեծ ուրախութեամբ:

Յանկարծ լսուեցաւ առաջին զանգի ձայնը: Վեր կացան իւրեանց տեղերիցը ճանապարհորդները: Պարոն Բողղանովիչ, ինչը, որնոր ամբողջ խօսակցութեան ժամանակը նորա մարդու հետ, թէպէտ մեր խօսակցութիւնը, որ գերմաներէն էր, չէր հասկանում, բայց սրտումը խնկում էր, այս զանգի ձայնի վերայ նմանապէս տեղիցը վերկացաւ. վերկացայ և ես և իմ ցանկութիւնը՝ օգնական լինել նրան իւր ձեռի բազաժը դուրս տանելու՝ ի գուր էր, որովհետեւ նորա աղախինը և ծառան իւրեանց պարտաւորութիւնը ճշտաբար կատարեցին, և հազիւ կարողացայ ես պարոն Բողղանովիչին մի քանի խօսք ասել, որ տուին երկրորդ զանգը: Շտապով բարեաւ մնաս ասինք միմեանցը, ամենաջրմ համբոյր տալով մէկմէկու և ես իսկ որդիական զգացմունքով և ջերմեռանդութեամբ համբուրեցի այս պատուական կնոջ

1) Այս պարոնը էր՝ Քրիստոֆ Բողղանովիչ, Չուրկով գեղի կալուածատէր Գալիսիայումը: Լէհաստանի մէջ գաղթած հայերը իւրեանց հայ անունները և ազգանունները լեհացրել են, մանաւանդ ազգանունների վերջաւորութիւնը «իչ» փոխելով:

ձեռք և տարայ նորան կառքը նստացրի: Մէկ վայրկեան՝ և թռա-
վնչվինչալով շողեզնացքը:

Ճշմարիտ է, իջեանը դատարկուեցաւ և ստացաւ առաջուան
դրութիւնը, բայց ես առաջուան պէս էլ չէի միայնակ: Իմ առջևը
կենդանի պատկերացած էին այս պատուական ու ազնիւ դէմքերը,
որոնք այն օտարութեան մէջ վերադարձցրին ինձ դէպի իմ հայրե-
նակիցները և իմ առջև բաց արին մեր անցեալ ժամանակուան յի-
շատակարանը: Իմ միտքը զբաղուեցաւ ամենատեսակ մտածմունքներով
մեր ազգի անցեալ և ներկայ դրութեան մասին և երևակայութեանս
մէջ ես թերթել սկսեցի մեր պատմութեան անցքերը. ամենաջերմ
զգացմունքներ շարժեցին սիրտս դէպի մեր հայոց այն կտրուած ճիւղի
վիճակը, որնոր հինգ հարիւր տարի առաջ զաղթել էր օտար երկիր-
ներ, այն է՝ Ղևհաստան, Հունգարիա և Սվստրիայի ուրիշ մասերը,
նմանապէս և Մոլդավիա և Վալախիա, զանազան տառապանքներից
և ամէն տեսակ թէ բնական թէ քաղաքական վրդովմունքներից ստի-
պուած լինելով այդ զաղթականութիւնը անել, իմ ականջիս մէջ
շարունակուեցին հնչել այն սրտաշարժ խօսքերը, որով Պարոն Բող-
դանովիչը դիմեց ինձ. «ոչ թէ ձեր դէմքիցը ճանաչեցի, թէ դուք
հայ էք, այլ սիրտս զգաց ձեր հայ լինելը և քաշեց ինձ դէպի ձեզ»:
Այն ժամանակ հասկացայ ես, թէ ինչ գորութիւն էր, որ և իմ
սիրտը ձգեց սկզբումը դէպի այն անձանօթ կինը—այի, հայի սիրտն
էր, որնոր քաշեց դէպի հայի սիրտը:.....

Արդեօք այս անցքը, մոռճում էի ես, ապացոյց չէ՞ մեր ազգի
ամբողջ պահպանուելուն: Ո՛չ արդեօք մէկ ազգի անդամների միմեանց
հետ միաւորում է միեւնոյն կապը, որնոր միաւորում է մէկ բնութանիւրի
անդամներին մէկմէկու հետ: Արդեօք այս դիպուածքը չէ՞ նման այն
սրտաշարժ դիպուածքներուն, ինչպէս զանազան պատմութիւններից
իմանում ենք, որ մէկ ծնողաց որդին ամենախորքիկ հասակումը կոր-
չելով ծնողաց տանիցը և մեծանալով օտար ազգի մարդկանց ձե-
ռին, օտար սովորութիւններ ստանալով, օտար լեզու սեպհականե-
լով, օտար ձայներ լսելով ու բոլորովին չճանաչելով իւր սեպհական
ծնողացը և տունը, վերջապէս որևիցէ հանգամանքներով հանդի-
պում է քսան կամ աւելի տարիներից յետոյ իւր ծնողացը, որոնք
նմանապէս վաղուց իւրեանց որդին կորած են համարում և նորան
բոլորովին մոռացած են, և այն հանդիպելիցը նոցա սրտերի մէջ մէկ
առանձին զգացումն է ծագում, մէկ ձգողութիւն դէպի միմեանց և

այդ մէկմէկու կորցրած ու մոռացած արիւնակիցները վերջապէս ծանաչում են ու զսնում են միմեանց:

Կան բնութեան մէջ զաղտնի կապեր, զօրութիւններ, որոնց ներգործութիւնը շատ անգամ դիմակաւորվում է, ճշուած լինելով զանազան կողմնակի հանգամանքներէ, բայց երբ որ այս վերջինները զաղարում են, այն ժամանակ այն պարզ ու նուրբ զօրութիւնները երևան են դուրս գալի: Այս զօրութիւնները ներգործում են ինչպէս նեղ ասպարիզի մէջ, որպիսի են մէկ ընտանեաց անդամները, այնպէս և այն ընդարձակ ընտանիքի մէջ, որ ազգ ենք անուանում. և երբ են նկատվում նորա անդամների մէջ համակրութիւն և այսպիսի ձգտողութիւն դէպի միմեանց. ի հարկէ՝ երբոր այն ազգը պահպանուել է ամբողջ ու իստակ և չէ խառնուել ուրիշների հետ, և ինչպէս պ. Բողղանովիչը ասաց, երբ այն ազգի սիրտը փնացել է ամբողջ, նորա արիւնը՝ իստակ և նորա չգայարանքը՝ նուրբ: Այս եզրակացութիւնը րեքեց ինձ այն մտիթարիչ հետեանքին, որ և մեր ազգը հէնց այսպիսի ազգերից մէկն է: Նթէ չէ, ապա ուրեմն ինչպէս մեկնենք մենք այն իրողութիւնը, որ մենք, հայերս, չնայելով այն անթիւ տառապանքներին, աղմուկներին, հալածանքներին, բռնակալութեանցը, որոնք պատճառ դարձան մեր թագաւորութեան անկման և ցիրուցան արին մեզ աշխարհի զանազան կողմերը, ուր որ դնացել ենք, պահպանել ենք մեզ լիովին, փնացել ենք արիւնով ու հոգւով հայ: Ուրեմն, ինչքան հաստատութիւն ու զօրութիւն, ինչ ուժղին հոգի կայ հայի մէջ: Եւ արդեօք սորս հաստատութիւնը չէ այն, որ 500 տարուց աւելի օտարութեան մէջ դալթած ազգի մէկ մասի սերունդը շրջապատած լինելով ամենայն տեսակ օտարութեամբ, մինչև իւր հայրենական հաւատն էլ փոխած, հանդիպելով յանկարծ ու անակնկալ մի օտար տեղումը, առաջին անգամ, մէկ անձանօթ հայու հետ, որ նմանապէս իւր բուն հայրենիքից դուրս է ապրում, համազդում է նրան, ճանաչում է նորան, դէմ է դալիս նրան տարածած բազուկներով ու նրան գրկախառնում է:.....

Ահա այս հաճոյական մոաճողութեանց մէջ էի, որ եկաւ իմ սպասած շոգեղնացքը և տարաւ ինձ դէպի իմ ցանկացած տեղը:

Ի հարկէ, ես կատարեցի պ. Բողղանովիչի խնդիրքը, որնոր դարձաւ և իմ սրտիս խորին փափագը:

Այս ծանօթութիւնը ինձ համար նշանաւոր էր և այն կողմից, որ պատճառ դարձաւ ինձ մօտիկ ծանօթանալու Գալիսիայի և մանաւանդ Մոլդավիայի հայերի հետ, որոնց ես հետևեալ տարիներու մը Եւրոպա ճանապարհորդելու ժամանակը անդադար այցելուութիւն էի անում և որոնց հետ ամէն անգամ տեսնուիլը ինձ համար մեծ բերկրանք էր: Եթէ ես կեանքիս մէջ ունեցել եմ քաղցր ու հոգեկուարճ օրեր, նոցանից են և այն օրերը, որ ես անց եմ կացրել մեր ազգի այդ կտրուած և օտարութեան մէջ զաղթած ճիւղի մէջ, որնոր մանաւանդ Մոլդավիայի և Վալախիայի մէջ՝ պահպանուել է ամբողջապէս, հաստատ ու անփոփոխ պահպանելով՝ և մեր հայրենական եկեղեցին և լեզուն, նաև մեր նահապետական սովորութիւնները:

Գ. ԽԱՏԻՍԵԱՆ

[illegible]

ԶԷ ԷԷ. Թէև դու բօրսայի ես զարդ,
Բայց քեզ չեմ ասիլ տակաւին մեծ մարդ:

Չէ՛ չէ՛: Թէ՛ն դու՛ զիտուածեանց ես զարդ,
Բայց քեզ տակաւին չեմ ասիլ մեծ մարդ:

Եղեմայ դրախտին էլ լինիս դու զարդ,
Ես քեզ տակաւին չեմ ասիլ մեծ մարդ:

Բւ գընաց որդին, դարձաւ զօրավար,
 Խէլքով, քաջութեամբ տիրեց շատ աշխարհ,
 Բւ դարձաւ հօրը, ասաց սլարճանքով.
 Հայր իմ՝ այժմ մեծ չեմ քու կարծիքով:

Չէ՛ չէ՛. թէ՛ն դու գու՛ դաշտին ես զարդ,
Բայց քեզ տակաւին չեմ տսիլ մեծ մարդ:

Ու գընաց որդին մի երկիր օտար,
Հրէշք ու ցաւերէ մաքրեց այն աշխարհ,
Ու դարձաւ հօրը, ասաց պարծանքով,
Հայր իմ՝ այժմ մեծ չեմ քու կարծիքով:

Օտար աշխարհի թէ՛ն կարճ զարդ:

Բայց քեզ տակաւին չեմ տսիլ մեծ մարդ:

Ու գընաց որդին.... Հա՛ սարն էր զլորման....

Դէմ արեւոյ ուսը, չթողեց անկման....

Ու դարձաւ հօրը, ասաց պարծանքով, զմեծ զմեծ

Հայր իմ՝ այժմ մեծ չեմ քու կարծիքով:

Կիւցազներէ մէջն էլ լինիս դու զարդ,

Բայց քեզ ինձ ասել քեզ համար մեծ մարդ:

Ու գընաց որդին դիտակոր, արտունայնում ի նախնան զո

Հոգին վրդոված, ցաւ դու դարձար արտունայնում ի նախնան զո

Մաշվում էր խեղճը, դու տալով խեղճին զո

Չէր չարժանացաւ հօր գովասանքին....

Նորա եղբայրը գերի էր տարած,

Թըշնամու ձեռքով տունը աւերած.

Ճիշդ արաւ, գուխը վրտանգի ձրեց,

Ապառեց եղբորն ու տունը կանգնեց...

Յանկարծ... սար ու ձոր, ծով՝ զըղըղեցան,

Բիւրք բիւրուց բերնով դուց ազգ մարդկան,

Մեծ Մարդու անուն դու այժմ ստացար

Եղբորդ յիշեցիր ու քեզ մոռացար:

ԴԱՄԱՌ—ԲԱԹԻՊԱ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

«ԹԻՖԼԻՋԻ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԵՐԷՆ ԳՐԹԵՐԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ»

Հայր Ղևոնդ Ալեշանը իւր հայրենասիրական քերթուածներից մէկի մէջ հետեւեալ պարզ միանգամայն և խորիմաստ միտքն է յայտնում. «Ծառն արմատով է ծառ, տունըն հիմամբ է տուն»: Գեղեցիկ խորհրդածութիւն, որ ուրիշ շատ բաների հետ կարող է կատարելապէս յարմարուիլ և ազգային կրթութեան: Արդարեւ, ամենայն հասարակութիւն, ամենայն ժողովուրդ, որ յառաջագիմել է կամենում, որ մտածում է ներկայի մէջ ապագան ապահովել, պէտք է աշխատի դաստիարակութեան շէնքը առողջ հիմունքների վրայ հաստատել, որպէս զի կարողանայ ամէն տեսակ փոթորիկների դիմանալ: Ուսման ու գիտութեան ծառը միայն այն ժամանակ կը բողբոջի ու գեղեցիկ պտուղներ կը տայ, երբ խոր արմատներ է ձգել ազգի բարոյական հողի մէջ:

Այս ճշմարտութիւնը, նոյն իսկ օտարների վկայութեամբ, ըմբռնել են հայութեան բազմաթիւ առաջնորդող անձինքն այն օրից, երբ քաղաքակրթութեան առաջին նշոյլները նշմարուեցան ազգի մէջ, աշխատելով ազգի մեծամասնութեան առաջ լայն բանալ գիտութեան տաճարի դռները: Քառասուն յիսուն տարի կայ որ այս ճանապարհով սկսանք գնալ և այս յիսուն տարուան միջոցում, պէտք է խոստովանել, քիչ քրտինք չթափուեցաւ, քիչ զոհ չբերուեցաւ ազգային կրթութեան սեղանի վրայ: Անձնուէր մարդկանց ջանքերը, չնայելով միջոցների սղութեանը, իրանց պտուղը տուին: Հայ դաստիարակները առանց նախընթաց մեծ պատրաստութեան, միայն գրքերից ու պարբերական հրատարակութիւններից մանկավարժական առողջ սկզբունքներին տեղեկանալով յեղափոխութիւն ձգեցին կրթութեան գործի մէջ:

Թէ՛ն հետզհետէ սկզբնական կրթութեան ձևն ու եղանակը կերպարանափոխ եղաւ, թէ՛ն անկիրթ տիրացուների տեղը նոր հայեացքներով ու գաղափարներով մարդիկ բռնեցին, ուսումնարանի ու աշակերտների մէջ աւելի մարդասիրական յարաբերութիւններ մտան, այնուամենայնիւ դպրոցական գործը ահագին բարեօրոճների և վերանորոգութիւնների է կարօտ. և այս շատ բնական է: Մանկավարժական զիտութիւնը արեւմտեան ազգերի մէջ ամէն օր նորանոր յառաջադիմութիւն է անում, և մենք որ կամենում ենք նոցա փորձերից օգուտ քաղել, ստիպուած ենք ստէպ ստէպ փոփոխել մեր դպրոցական գրքերը, բարեօրէժ զաստիճութեան եղանակները, որպէս զինքներս չգատապարտենք մեզ անշարժութեան: Առաջուան ժամանակները երբ մէկը մի քերական կամ հեգերէն յօրինէր մեզանում, վստահ էր որ իւր գրքոյկը մի քանի սերունդ շարունակ կեանք կ'ունենայ. իսկ այսօր ամենալաւ մանկավարժը, որքան էլ բարեխղճբար աշխատի, ապահով չէ թէ իւր երկասիրութիւնը երկրորդ տպագրութեան կ'արժանանայ: Այս դրութիւնը փոխանակ վհատեցնելու՝ հարկաւ աւելի պիտի խրախուսէ մեզ հաստատուն քայլերով մեր ընտրած ճանապարհով գնալու, համոզուած լինելով, թէ այդ ճանապարհը առաջնորդում է մեզ դէպի ազգի բարին:

Բայց եթէ տարրական կրթութեան համար յօրինուած գրքերի մէջ փոփոխութիւն, յառաջադիմութիւն է նկատվում, նոյնը չէ կարելի ասել դժբաղդարար երեխաների ազատ ընթերցանութեան համար հրատարակուած գրուածների, ուրիշ խօսքով, մանկական գրականութեան համար: Վերջին ժամանակներս, ճշմարիտ է, բաւական գրքեր թարգմանուեցան օտար լեզուներից այս պահասութեան առաջն առնելու դիտաւորութեամբ: Բայց այդ աշխատութիւնները, որոնք սովորաբար մանր վէպերի ձևով են երևում, մեծ մասամբ իրանց հրաշալի կեղծիքներով աւելի մանուկների երևայկայութիւնն են գրգռում, քան նոցա մտքին սնունդ տալիս: Այս է պատճառը որ չնայելով այն թարգմանութիւններին, որոնք հետզհետէ լոյս են տեսնում, ամէն օր գանգատներ են լսվում թէ ծնողների և թէ դաստիարակների կողմից, թէ իրանց երեխաների ու սանիկների ձեռքը տալու յարմար գրքեր չեն կարող գտնել:

Վերջիշեալ գաղափարներից առաջնորդուած և այս պահասութիւնը լրացնելու դիտաւորութեամբ, մօտ մի տարի առաջ Թիֆլիսում կազմուեցաւ մի խումբ երիտասարդ պարոններից ու օրիորդներից, որի երախայ-

րիքն էր «Թաւաճազ Մեղու» անունով ղեղեցիկ գրքոյկը: Այս առաջին աշխատութեամբ՝ խումբը, որի պարագլուխն էր պարոն Գ. Բ. Բ. Ե. Մ. Ի. Գ. Ե. Կ. Ե. Զ. Ե. Ը, համեատարար և առանց աղմուկ բարձրացնելու «ստպարէց» էր դուրս գալիս ջերմ փափագով նպաստել ժողովրդական, մանաւանդ մանկական գրքերի հրատարակութեան: Նորա կարծիքով, այս վերջին կարգի գրքերը հրատարակելու ժամանակ երեք ղլխաւոր պայման պէտք է աչքի առաջ ունենալ. խիստ ընտրութիւն նիւթերի մէջ, զգուշաւորութիւն լեզուի մէջ և վայելչութիւն արտաքին տեսքի կողմից:

Այս երեք պայմանը պահպանուած գտաւ հասարակութիւնը «Թաւաճազ Մեղուի» մէջ:

Նիւթը ընտիր և վերին աստիճանի հետաքրքրական և կրթողական նշանակութիւն ունեցող.

Լեզուն ընդհանրապէս պարզ, բնական և դիւրիմաց, զերծ օտարամուտ բառերից ու դարձուածներից, և այս մեծ կարեւորութիւն ունի մանաւանդ այնպիսի գրքի համար, որ նոր լեզու աւանդ մանուկների ձեռքն է տրվում:

Գալով արտաքին արժանաւորութիւններին պէտք է խոստովանել, թէ խումբը արդարեւ ոչինչ աշխատանք չէ խնայել, որ իւր հրատարակութիւնը ամէն կողմից անթերի լինի: «Թաւաճազ Մեղուն» իւր մաքուր տպագրութեամբ, ղեղեցիկ պատկերներով, ընտիր թղթով ու կազմով, շատ արժան դնով — հազիւ թէ իւր հատը գտնէր մեր մանկական գրականութեան մէջ, եթէ նոյն խումբը կառ՝ միջոցից յետոյ չհրատարակէր մի երկրորդ գրքոյկ «Կարմիր Լապտեր» անունով, որ առաջինի բոլոր արժանաւորութիւններն ունի:

Եւտով այս խումբը յղացաւ այն միտքը թէ, որպէս զի գործը յարատեւ լինի, պէտք է անշուշտ ընկերութիւնը կանոնաւորեալ կազմակերպութիւն ստանայ: Եւ ահա այդ խումբը Թիֆլիզում գործող անձինքների աջակցութեամբ կազմեց հայերէն մանկական գրքեր հրատարակելու կանոնադրութիւնը: Այնուհետեւ հրաւերքներ ուղարկուեց գործին համակրող անձանց և սեպտեմբերի 11-ին տեղի ունեցաւ պ. Արծրունի եղբարց թատրոնում հիմնադիրների ընդհանուր նիստը, պ. Աբգար Յովհաննիսեանի նախագահութեամբ: Այս ժողովը ամբողջ կանոնադրութիւնը մանրամասն քննելուց յետոյ մի քանի փոփոխութիւնների հետ միասին ընդլայնացրեց ընկերութեան գործունէութեան շրջանը, նպատակ դնելով ոչ միայն մանկական գրքեր, այլև ձեռնարկներ և ընդհանրապէս ընթերցանելի գրքեր հրատարակելու:

Սոյն ժողովի մէջ վճռուեցաւ նոյնպէս, որ եթէ կանոնադրութիւնը տէրութիւնից հաստատուի, Ընկերութիւնը իւր կատարեալ համերաշխաւորութիւնը փոքրիկ խմբի հետ յոյց տակու համար, շարունակի իւր հրատարակութիւնների վերայ թուահամարութեան կարգը, ձեռք բերելով պարոն Գ. Միրզոյեանցից նախընթաց տարաբնույթիւնները, և համարելով դոցա նորակազմ ընկերութեան հրատարակութիւն՝ աւարտել այդ գործընկիւն վերաբերեալ բոլոր հաշիւները:

Այնուհետեւ ընկերութիւնը ընտրեց երեք անձն այն է իշխ. Նապոլէոն Ամատունուն, պ. Գաբրիէլ Խաթիսեանին և բժ. Աւետիք Բաբայեանին կանոնադրութիւնը Բարձրագոյն իշխանութեան և հաստատութիւն ներկայացնելու համար: 1880 թ. յունվարի 31-ին Մեծ իշխան փոխարքայն բարեհաճեցաւ վաւերացնել այդ կանոնադրութիւնը: Երբ այդ բերկրալի լուրը յայտնի եղաւ, մի քանի նախապատրաստութիւններ տեսնուելուց յետոյ հետեւեալ հրաւերքը ուղարկուեցաւ ազգային քաղաքակրթութեան գործին համակրող անձանց թէ լրագիրների միջոցաւ և թէ առանձին նամակներով.

«Ամոյս Գին, կիւրակէ օրը, առաւօտեան ժամը 11-ին, Արծաթենու թաղոնի դահլիճում լինելու է «Թիֆլիզի ընկերութեան հայերէն գրքերի հրատարակութեան» Ընդհանուր ժողովը, որին ներկայ գտնուելու ևն թէ Ընկերութեան հիմնողները և թէ այն անձինք, որոնք կամենում են Ընկերութեան անդամ լինել:

«Խնդրում ենք ձեզ.... շնորհ բերել սոյն Ընկերութեան պաշտօնական անձինք ընտրելու:»

Այստեղ դնում ենք ընդհանուր ժողովի օրագիրը, որի կապականը ստորագրել են նախագահող պ. Ա. Նահապետեանը և քարտուղար պ. Ա. Քիշմիշեանը:

ՕՐԱԳԻՐ

«Թիֆլիզի Ընկերութեան հայերէն գրքերի հրատարակութեան» Ընդհանուր ժողովի նստի, որ կայացաւ 1880 թ. մարտի 9-ին:

Թագաւոր Մեծ իշխան Կովկասի փոխարքայի 31 յունվարի 1880 թ. հաստատած կանոնադրութեան «Թիֆլիզի Ընկերութեան» հայերէն գրքերի հրատարակութեան 29-ի յոշուածի համաձայն մարտի

Զին զուամրուեցաւ սոյն Ընկերութեան ընդհանուր ժողովը: Ժողովին ներկայ եղան և իւրեանց մասնակցութեամբ ցանկութիւն յայտնեցին անդամակցելու Ընկերութեանը մի հարիւր երեք անձն, որոց անունները մի առ մի յիշատակուած են առանձին ցուցակի մէջ: Այս նիստը պատուեց իւր ներկայութեամբ սրբազան Առաջնորդը: Ժողովի նիստ բացեց պ. Գ. Խատիսեանը, որ իշխան Ն. Ամատունու և բժիշկ Ա. Բաբայեանի հետ ընտրուած էր առաջին նախապատրաստական ընդհանուր ժողովից կանոնադրութիւնը կառավարութեանը ի հաստատութիւն առաջարկելու համար: Պարոնը յայտնեց, որ կանոնադրութիւնը արդէն հաստատուած է, ուստի առաջարկեց համաձայն կանոնադրութեան 32 յօդուածի ընտրել ընդհանուր ժողովի նախագահող: Ժողովը ընտրեց նախագահող պ. Արշակ Նահապետեանին. իսկ սա առաջարկեց պ. Աղէքսանդր Քիշմիշեանին վարել ընդհանուր ժողովոյ Ասենադպրի պաշտօնը:

Պ. նախագահողը բացատրելով սոյն ժողովի նպատակն, որ է ընտրել ընկերութեան պաշտօնական անձանց և խմբագրական մասնաժողովոյ անդամոց, առաջարկեց անել այդ ընտրութիւնը համաձայն կանոնադրութեան 31 յօդուածի: Ըստ կանոնադրութեան սոյն նստին պէտք էր ընտրել՝ վարչութեան նախագահ, փոխ նախագահ, երկու անդամ, ատենադպիր, գանձապահ և զրապահ և եօթն անդամ խմբագրական մասնաժողովոյ:

Յիշեալ պաշտօնատարաց ընտրութիւնն որոշուեցաւ անել՝ նշանակելով առանձին թղթի վերայ այն անձանց անունները, որոց ընդհանուր ժողովը կ'առաջարկէ այդ պաշտօնների համար: Միևնոյն ժամանակ որոշուեցաւ նախ՝ անել ընտրութիւն խմբագրական մասնաժողովի անդամների և ապա վարչութեան պաշտօնական անձանց:

Խմբագրական մասնաժողովի անդամներ առաջարկուեցան հետևեալ անձինք՝ պ. Արշակ Նահապետեան, պ. Ստեփաննոս Պալասանեան, պ. Սեդրաք Մանգինեան, պ. ԻաՅՖի, պ. Յովհաննէս Զիզիանեան, պ. Աւետիք Եղեկեան, պ. Գաբրիէլ Խատիսեան, օր. Նատալիա տէր Մարկոսեան, պ. Պետրոս Սիմէօնեան, պ. Յարոյ, պ. Մկրտիչ Պալեան, պ. Աւետիք Բաբայեան, պ. Պօղոս Ղամբարեան, պ. Դէորդ տէր Աղէքսանդրեան, պ. Բազրատ Նաւասարդեան և պ. Արհամ Ամիրխանեան:

Գաղտնի քուէարկութեամբ, որին մասնակցեցին ընդհանուր ժողովոյ 103 անդամք՝ յիշեալ անձինքն ստացան հետևեալ թիւ քուէ-

ների՝ պ. Նահապետեանը 92 ձայն 11-ի դէմ, պ. Պալասանեանը 89—14, պ. Մանդինեանը 86—17, օր. տէր Մարկոսեանը 82—21, պ. Ղամբարեանը 78—25, պ. Բաբայեանը 77—26, պ. Զիզիանեանը 75—28, պ. Բաֆֆին 74—29, պ. Սիմէօնեանը 72—31, պ. Պալեանը 71—32, պ. Տէր—Աղէքսանդրեանը 68—35, պ. Նաւասարդեանը 69—27 *), պ. Եզեկեանը 64—39, պ. Խատիսեանը 63—40, պ. Յարոյ 57—46 և պ. Ամիրխանեանը 57—39, Սոցանից ձայների առաւելութեամբ ընտրուեցան խմբագրական մասնաժողովի անդամք՝ պ. Նահապետեան, պ. Պալասանեան, պ. Մանդինեան, օր. Տէր—Մարկոսեան, պ. Ղամբարեան, պ. Բաբայեան և պ. Զիզիանեան:

Նախ քան վարչութեան պաշտօնական անձանց ընտրութիւնն՝ ընդհանուր ժողովը միաձայն հաւանութեամբ որոշեց՝ կանոնադրութեան 31 յօդուածի համաձայն առաջարկել Նորին Օծութեան վեհափառ Կաթողիկոսին ամենայն Հայոց և տեղւոյս թեմակալ առաջնորդ՝ Գաբրիէլ սրբազան Արքեպիսկոպոսին ընդունել սոյն ընկերութեան պատուոյ անդամի կոչումը և խնդրել Նորին Օծութեան հայրական օրհնութիւնը նորածին ընկերութեան յառաջադիմութեան համար:

Որոշուեցաւ վարչութեան անձանց ընտրութիւնը անել մի առ մի առանձին և այս պատճառաւ առաջարկուեցան վարչութեան նախագահի պաշտօնի համար՝ պ. Նիկողայոս Միրզոյեանը, պ. Աբգար Յովհաննիսեանը և իշխան Նապօլէօն Ամատունի, այն պայմանաւ, թէ սոցանից որը կը ստանայ ձայների բազմութիւնը, ընտրուած կը համարուի նախագահ, իսկ որը առաջինից պակաս ձայն կ'ունենայ, կը լինի փոխ նախագահ:

Վարչութեան անդամներ առաջարկուեցան՝ տիկին Սրբուհի Նրիցեան, պ. Գէորգ Հաբիմեան, պ. Գաբրիէլ Միրզոյեան, տիկին Կատարինէ Եւանգուլեան:

Ատենադպիր առաջարկուեցաւ պ. Աղէքսանդր Քիշմիշեան. գրապահ առաջարկուեցան՝ պ. Բարսեղ Ղանդուրալեան և պ. Սպանդար Սպանդարեան: Գանձապահ առաջարկուեցան՝ պ. Բարսեղ Ղանդուրալեան և Մովսէս Թաւադեան:

*) Պ. պ. Նաւասարդեանը և Ամիրխանեանը քուէարկուեցան վարչութեան պաշտօնական անձանց հետ, որոց քուէարկութեանը մասնակցուեցան ընդհանուր ժողովոյ 96 անդամք:

Յիշեալ անձինք 96 քուէարկող տնկամներին՝ ստացան հետեւեալ — թիւ ձայներին՝ պ. Միրզոյեան 63—33 ի դէմ, պ. Յովհաննիսեան 71—25, իշխ. Ամատունի 60—36 տ. Նրիցեան 70—26, պ. Հաքիմեան 65—31, պ. Գ. Միրզոյեան 80—16, տ. Նեանդուկեան 76—20, պ. Ղանդուրաբեան (գրապահի պաշտօնի համար) 79—17, պ. Սպանդարեան 63—33, պ. Քիշմիշեան 82—14, պ. Ղանդուրաբեան (գանձապահի պաշտօնի համար) 47—49 և պ. Թաւադեան 78—18:

Այս քուէարկութեամբ վարչութեան պաշտօնների համար ձայնից առաւելութեամբ ընտրուեցան՝ նախագահ պ. Աբգար Յովհաննիսեան, փոխ-նախագահ պ. Նիկողայոս Միրզոյեան, անդամք՝ պ. Գաբրիէլ Միրզոյեանց և տիկին Աստարինէ Նեանդուկեան, ատենադպիր՝ պ. Աղէքսանդր Քիշմիշեան, գանձապահ՝ պ. Մովսէս Թաւադեան և գրապահ պ. Բարսեղ Ղանդուրաբեան:

Ընդհանուր ժողովը ի նկատի առնելով, որ ընտրուածների մէջ կան բացակայ անձինք, որոշեց վարչութեան բարենկատողութեանը յանձնել ի դէպս հրաժարելոյ նոցա այն պաշտօններից, որոնց համար ընտրուած են՝ հրաւիրել հետեւեալ առաւելութիւն ձայնից ունեցողներին:

«Թիֆլիսի Ընկերութեան Հայերէն գրքերի հրատարակութեան վարչութեան ժողովի նստերի Օրագիրների կարճառօտ բովանդակութիւնը *):»

Ս ար ւ ր ՝ Գ ի ն ի ս տ ը ՝ Ներկայ էին, նախագահ՝ պ. Աբգար Յովհաննիսեան, Անգամբ վարչութեան՝ պարոնայք՝ Գաբրիէլ Միրզոյեան, Մովսէս Թաւադեան (գանձապահ), Բարսեղ Ղանդուրաբեան (գրապահ) և Ատենադպիր՝ Աղէքսանդր Քիշմիշեան:

Ընկերութեան նիւթական տպահովութեան և հայ հասարակութիւնը նորահետ ծանօթացնելու համար որոշուեցաւ իսկոյնէն թ, կանոնադրութեան հիման վերայ, ընտրել ընկերութեան աշխատակից անդամք, գաւառներում և այլ և այլ տեղերում: Ընտրուեցան՝ Երեւանում, մեծ. պարոն Վարդան Եղիազարեանը, Աղէքսանդր

*) Վարչութեան առաջարկութեան համաձայն «Փորձը» այսուհետեւ տպելու է սոյն Ընկերութեան թէ բոլոր արձանագրութիւնները և թէ նոստեան գլխավորէին: Սոյն արձանագրութիւնները և թէ նոստեան վերաբերեալ ամենայն տեսակ տեղեկութիւնները:

դրապօղում մեծ. պարոն Աբխողոմ Յովհաննիսեան. Ախայցխայում՝ մեծ. պարոն Յովակիմ Գեղամեան և Շուշում՝ մեծ. պարոն Տիգրան Նազարեան:

Վարչութեան գրադրութեանց համար որոշուեցաւ տպել տալ բլանկներ նաև անդորրագրեր աշխատակից անդամներին ուղարկելու համար և շինել ապւ ընկերութեան կնիք:

Մարտի 15-ի նիստը: Ներկայ էին՝ նախագահ՝ Աբգար Յովհաննիսեան, փոխ-նախագահ՝ Նիկողայոս Միրզոյեան, անդամք՝ տիկին Կատարինէ Ն. անդուլեան, Դ. Միրզոյեան, Մովսէս Թաւադեան, Բ. Ղանդուբայեան. ատենադպիր՝ Ա. Քիշմիշեան:

Կարդացուեցաւ թուղթ վեհափառ Կաթողիկոս ամենայն Հայոց Գէորգ Գ-ի անուամբ, որով առաջարկվում է Նորին Օծութեան ընդունել ընկերութեան պատուոյ անդամի կոչումը, ընդհանուր ժողովի միահամուռ համաձայնութեամբ: Որոշուեցաւ ուղարկել այդ թուղթը Նորին վեհափառութեան՝ ստորագրութեամբ վարչութեան նախագահի և ատենադպրի և խնդրել Նորին Օծութեան օրհնութիւնը նորածին ընկերութեան համար:

Ահա յիշեալ քորի պատճէկը

ՆՈՐԻՆ ՎԵՀԱՓԱՌՈՒԹԵԱՆ ՏԵԱՌՆ ԳԵՈՐԳԱՅ ՍՐԲԱԶԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Ի բազմաց հետէ խորհուրդ օգտակար երկնէր ի մեզ ի հաստատութիւն ընկերութեան միոյ՝ սակս հրատարակութեան ազգի ազգի զրոց ընթերցանելեաց և սակս դասադրոց ի պէտս ուսումնարանաց. այս խորհուրդ ուր ուրեմն յանգ ելեալ ըստ ցանկութեան մերում՝ զկանոնադրութիւն Նորին մատուցաք Փոխարքային, Կովկասու, որ և հաճեցաւ հաստատել զայն յերեսունեւմի յունուար ամսոյ:

Յետ հաստատութեան կանոնադրութեան իսկ և իսկ ձեռն ի գործ արկաք, ուստի յինն մարտի ժողովեցաք ի խորհուրդ յընտրութիւն վարչական և

խմբագրական անդամոց, յորում քուէարկութեամբ ընտրեցան ուրոյն եօթն անդամք վարչական ժողովոյ և ուրոյն եօթն խմբագրականին, և զՋերդ Վեհափառութիւնս ըստ ցանկութեան միաշումուռ հաւաքելոցն, ընդհանուր ժողովն ընտրեաց Անդամ պատուոյ ընկերութեանս:

Ծանուցանելով զայս ի գիտութիւն ազգասէր Վեհափառ Հայրապետիդ և ցանկացողիդ այսպիսեաց գործոց բարեաց խնդրեմք խոնարհաբար ընդունել զընտրութիւն ժողովոյն և տալ զօրհնութիւն Ձեր երկնաձիր ի զօրավիգն սատարութեան, որով արիացեալ հասանել կարացուք ի կէտ անդր նպատակի մերոյ:

ՁԵՐՈՒՄԴ ՎԵՀԱՓԱՌՈՒԹԵԱՆ

Որոշուեցաւ ընդունել անդամ Ընկերութեան այն 103 անձանց, որոնք ներկայ զանուեցան մարտի 9-ին ընհանուր ժողովն նստին և մասնակից եղան վարչութեան պաշտօնական անձանց և խմբագրական մասնաժողովի անդամների քուէարկութեան: Այս և այնուհետև անդամ ընդունուած անձանց անուանացուցակը կցած է նոյն օրագրին:

Ընտրուեցան աշխատակից անդամներ՝ Ախալքալաքում՝ մեծ. պ. Աղէքսանդր Ալլահվերդեան. Նոր-Նախիջևանում՝ մեծ. պարոնայք՝ Ռափայէլ Պատկանեան և Փիլիպոս Վարդանեան. Ախալցխայում՝ մեծ. պարոն Գրիգոր Վարդանեան. Շուշում՝ մեծ. բժիշկ Բախշ Բէկ Աղասարեան, Նուխուժ՝ մեծ. պարոն Յակոբջան Խաչատրեան:

Ստացուեցաւ վինաէր և Շտէյնի — «Տիրոջոց պատերազմը հայրենիքի համար» գրքոյկի թարգմանութիւնը. կարգաւորեցին ուղարկել այդ թարգմանութիւնը խմբագրական մասնաժողովի նախագահին:

Մարտի 22 նիստը: Ներկայ էին՝ նախագահ՝ Ա. Գովհան-Նիսեան, փոխ-նախագահ՝ Ն. Միրզոյեան. անդամք՝ տիկ. Կ. Յամբուլեան, պ. պ. Դ. Միրզոյեան, Մ. Թաւադեան. ատենադպիր՝ Ա. Բիշմիշեան:

Ընտրուեցան աշխատակից անդամներ՝ Ս. Էջմիածնում՝ Նորին

բարձր Սրբապետութիւն Անդրէաս Արքեպիսկոպոս. Գորիում՝ աւագ քահանայ Տէր-Ստեփաննոս Տէր-Ստեփաննոսեան. Բուժայիսում՝ օր. Գայիանէ Յովհաննիսեան. Մոսկվայում՝ պ. Մէլքոն Փանեան. Ս. Պետերբուրգում՝ պ. Յովհաննէս Եզեան. Ղզլարում՝ պ. Աստուածատուր Կաճկաճեան. Ղարսում՝ պ. բժիշկ Աղէքսանդր Ղազաղեան. Դերբէնտում՝ պ. բժիշկ Յակոբ Գալստեան. Կիշենեում՝ պ. Յովհաննէս Գոյրեան. Շեմախում՝ պ. Մելիք-Օհանջանեան. Հին-Նախիջևանում՝ պ. Յարութիւն Սարուխան-բէկեան. Փօթիում՝ պ. Հասան-Ջալալեան. Գանձակում՝ պ. Մովսէս Եպիսկոպոսեան. Աշտարխանում՝ պ. Սարգիս Սերբերեկեան: Ներկայացուեցաւ տպարանի հաշիւ կանոնադրութեան, անդորրագրերի և հրաւերների տպագրութեանց համար և յիսուն և չորս ռ. ծախսը որոշուեցաւ նշանակել ընկերութեան զանձարանից և տալ ըստ պատկանելոյն

Ստացուեցան հետևեալ թարգմանութիւններ՝ «Լէրե կամ Յակինթէ խաչ», «Կորած ժամացոյց», և «Սիրոյ թշուառ զոհ»:

Կարգադրեցին՝ ուղարկել այդ թարգմանութիւնները խմբագրական մասնաժողովի նախագահին:

Ահա և իսկական անդամների անուանացուցակը

Արգար Յովհաննիսեան
Տիկին Դարիա Յովհաննիսեան
Բազրատ Նաւասարտեան
Դէորդ Հէջուբեան
Մովսէս Թափաղեան
Գաբրիէլ Միրզոյեան
Նիկողայոս Միրզոյեան
Օրիորդ Նատալիա Տէր Մարկոսեան
Պետրոս Բաբանասեան
Խաչատուր Արվանեան
Բաղդասար Աբովեան
Նիկողայոս Վարձեկեան
Արշակ Նահապետեան
Մարտիրոս Միրզոյեան
Աւետիք Խօջամիրեան
Մանուէլ Անանեան
Աղէքսանդր Եսայեան
Խաչատր Բուղդանեան
Յովհաննէս Քաթանեան
Գասպար Նահապետեան
Նիկողայոս Հախլուբեան
Ռուշան Գեղամեան

Գաբրիէլ Սունդուկեան
Տիկին Սօփիա Սունդուկեան
Սարգիս Բահաթրեան
Վարդան Կոնստիկեան
Վախտանգ Հասան—Ջալալեան
Մարկիանոս Ռօմինեան
Աբրահամ Յակովբեան
Յովհաննէս Մարտիրոսեան
Կարապետ Ջալալեան
Գաբրիէլ Հախլուբեան
Միքայէլ Խուրլարեան
Բարսեղ Թամամչեան
Դէորդ Բարխուդարեան
Բարսեղ Խանդամեան
Աղէքսանդր Ներսիսեան
Յովհաննէս Կոնստիկեան
Գրիգոր Աղաբէգեան
Վահան Մամիկոնեան
Խշտանուհի Եղիսաբէթ Արղունթեան
Ներկայնաբազուկ
Օրիորդ Սօփիա Արղունթեան—Երկայնաբազուկ

Օրիորդ Սօփիա Արտազեան
 Գրիգոր Իստամանեան
 Տիկին Մարիամ Աղաբեկեան
 Միքայէլ Ղորղանեան
 Աւետիս Վարդապետեան
 Աղէքսանդր Արտազեան
 Տիկին Նունէ Արտազեան
 Գէորգ Աքիմեան
 Նիկողայոս Տէր Մկրտչեան
 Մէլքում Սուքիասեան
 Գէորգ Զմէկեան
 Սարգիս Տէր Սարգիսեան
 Տիկին Կատարինէ Ներսիսեան
 Ստեփաննոս Պալասանեան
 Գրիգոր Շիօյեան
 Մարտիրոս Տէր Մկրտիչեան
 Յովհաննէս Ղորղանեան
 Տիկին Նունէ Ղորղանեան
 Գէորգ Տէր — Աղէքսանդրեան
 Սէքսանդր Ղորղանեան
 Ամիրան Մանդինեան
 Յակոբ Մելիք Յակոբեան
 Միքայէլ Միրզայեան
 Գրիգոր Արծրունի
 Յովսէփ Բեզլարեան
 Ստեփաննոս Իզմիրեան
 Աբրահամ Ամիրսանեան
 Լեոն Իւզբաշեան
 Գարրիէլ Մելքումեան
 Տիկին Սօփիա Բաբայեան
 Օրիորդ Աննա Բայանդուբեան
 Տիկին Սրբուհի Ներիցեան
 Աւետիք Բաբայեան
 Օհան Տէր Օհանեան
 Գարեգին Գէորգբեկեան
 Ստեփաննոս Տէր Իսրայելեան
 Սիմէօն Մատինեան
 Բարսեղ Ամիրեան
 Դանիէլ Ալլահփերդեան
 Յովհաննէս Նազարեան
 Նազար Ղազարեան
 Օրիորդ Գայիանէ Բալանթարեան
 Գրիգոր Վարձելեան
 Տիկին Վարդուհի Վարձելեան

Տիկին Նատալիա Փրիլոնեան
 Օրիորդ Նատալիա Սկանդարեան
 Տիկին Նունէ Էջնեղեան
 Տիկին Թամարա Ղորղանեան
 Տիկին Եղիսարեթ Բայսոյղեան
 Օրիորդ Նունէ Բուղդանեան
 Օրիորդ Մարիամ Շաղինեան
 Միքայէլ Թամազեան
 Գրիգոր Աղեկսանեան
 Աբրահամ Բաբանեան
 Աղէքսանդր Մատինեան
 Խաչատուր Քալանթարեան
 Յարութիւն Վարդանեան
 Պօղոս Իզմայլեան
 Թովմաս Պեպինեան
 Սողոմոն Ղասաբեան
 Յովհաննէս Լալայեան
 Պօղոս Մելիք — Ղարադէօզեան
 Բարսեղ Ղալաթարեան
 Գրիգոր Մէհրաբեան
 Աղէքսանդր Շաղինեան
 Աւետիք Զիթողձեան
 Գրիգոր Վէքիլեան
 Աբրահամ Ունջեան
 Գրիգոր Աբխողովեան
 Գէորգ Ծուրինեան
 Յարութիւն Իզմիրեան
 Յարութիւն Քարտաշեան
 Աղէքսանդր Դուրգէնբէկեան
 Յարութիւն Ալեքէկեան
 Մամիկոն Մելիք — Աղամեան
 Յովհաննէս Ալիսանեան
 Յարութիւն Թէյմուրազեան
 Զղարթ Ղորղանեան
 Զիւնէր Սունդուկեան
 Նիկողայոս Տէր Յակոբեան
 Պետրոս Արեշեան
 Մովսէս Պատտեան
 Յովհաննէս Միրիմանեան
 Յարութիւն Հախլերդեան
 Աղէքսանդր Մելիք — Փաշայեան
 Տիկին Նատալիա Մելիք-Փաշայեան
 Յակոբ Տէր Յովհաննիսեան
 Տիկին Նունէ Ղամբարեան

ՆԱՄԱԿ ԳԱՆՁԱԿԻՑ

Ի 10—մարտի 1880 ամի յնխաւետայօլ: Մեք ներքոյ ստորա-
գրեալ բնակիչք յնխաւետայօլ քաղաքի նուիրատուներս յանուն
Ռուբինեան երկրագործական ուսումնարանի, որոյ ժողովոյն էր Ամբրո-
սիոս վարդապետն Ռուբինեանց և որոյ ժողոված գումարն վեց հա-
րիւր ուսուրբ ընդ ձեռն յնխաւետայօլցի Յակոբայ Լիսիկեանց աւաքեալ է
ի Տիֆլիս առ պ. Արդար Յովհաննիսեանց, Խմբագիրն «Փորձի», այժմ
մեք տեսնելով, որ մեր ազգայինք վանայ կողմին սովի ձեռքից
անխնայ կոտորվումեն, այսու մերով վճռով վճռեցինք մեր տուած
նուիրատուութիւնը յանուն Ռուբինեան ուսումնարանի փոխարինել
յանուն վանայ սովալլուկների, որոյ մասին խնդրել .պ. Սրգար Յով-
հաննիսեանից, այդ գումարը կարճ ժամանակամիջոցում հեռա-
գրով փոխադրել ի յանձնաժողովն վանի յօգուտ սովեալների և իւր
ամագրի միջոցով յայտնէ ի տեղեկութիւն նուիրատուաց, եթէ երբ
ևիցէ ժամանակ երկրագործական ուսումնարանը գոյութիւն կըստանայ
կարնում, այն ժամանակ մեք ուրախութեամբ պատրաստ եմք լրացնել
այդ գումարը յօգուտ յիշեալ ուսումնարանի:

Մինէյ Ա. Թէմուրեանց
Ղ. Ս. Յովհաննիսեանց
Յակոբ Լիսիկեանց
Պողոս Մարգարով
Յովհանէս Խաչակեանց
Մահտեսի Յօհանէս վարդապե-
տեանց
Աւաք Սահակով
Աղէքսանդր Խաչակեանց
Պադամ Խակիչ Շահրիեանց
Սարքիս Ա. Գրիգորեանց
Աւետիս Ղաբուզով

Աւետիս Մալիեանց
Պասկի Եսայով
Մարտիրոս Նաբաթով
Ներսէս Տէր Ներսէսեան
Մ. Վիրապ Մկրտումով
Մկրտիչ Ափանասեանց
Սարքիս Բօստումով Նանասեան
Մահտեսի Իվան մահտեսի Սա-
հակեանց
Աղայ Աղայեանց
Աղաճան Նազարեանց
Աղէքսանդր Մէլիքեանց

Աւետիս Մկրտումով
Գրիգոր Մկրտումեանց
Իվան Ս. մահտեսի Օհանէսեանց
Միրաք Միրաքեանց
Սարքիս Յակոբեանց
Մելիք Բաղդասարեանց
Սիմոն Սահակեանց
Յովհաննէս Աստուածատուրեանց
Սողոմոն Լիսնակով
Մկրտիչ Օհանով
Մամիկոն Եսաշեան
Աղայ տիրացու. Առուշանով
Վարդապար Գրիգորով
Սիմոն մահտեսի Աղաբեկով
Աւետիք Սէյրանով
Սարքիս Շահինով
Յարութիւն մահտեսի Բալաղով
Սարքիս Բաղմանեանց
Մկրտիչ Աղաճանով
Աւետիս Կիրակոսով
Կարապետ Քամիլով

Ալէքսանդր մահտեսի Համբար-
ձումեանց
Սողոմոն Բաբայով
Աւետիս Յուսէփով
Խահակ Տէր Աբրահամեանց
Գրիգոր Սահակեանց
Սողոմոն Նիկողոսեանց
Աւետիս Եսասմանեանց
Աւետիս Վանիով
Յարութիւն Օհանով
Մկրտիչ Մանվելով
Յովսէփ Մ. Պետրոսեան
Վարթագար Յոսէփով
Օհաննէս Բարաջեանց
Եգոր Յովհաննեանց
Աւետիս տէր Աբրահամեանց
Պետրոս Եղեաղարեանց
Յարութիւն Մնացականով
Օվանէս Սողոմոնով
Գրիգոր Յովթամով
Շամիր Մնացականով

Վերոյիշեալ 600 ռուբլին արդէն տնօրինուեցաւ համաձայն նուիրա-
տունների այս առաջարկութեան:

Մանթի խմբ. .X
IX
XII
XIII
XIV
XV
XVI
XVII
XVIII

— Գաղտնի փոփոխութեան զրոյացումը

«ՓՈՐՁԻ» ՆԱԽԸՆԹԱՅ ԶԱՄԱՐԻ ԲՈՎԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

- I. ԳԻՏԱԿՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԸՆԹԱՅ ԶԱՄԱՐԻ ԲՈՎԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ
- II. ԲԱՆԱՍՏԵՂԹՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՄԱՆԿԱՆՑ ԶԱՄԱՐԻ ՄԱՆԿԱՆՑԱՆԵՐ
- III. ՆՇԱՆԱԾ ԵՒ ՎԵՐԱԿԱՆԱԾ ՎԱՅԵԼՆԵՐ
- IV. ԹԱԼՆԱԾ ԳԵՂ ԲԱՆԱՍՏԵՂԹՈՒԹԻՒՆ ԳԱՄԱՆ — ՔԱՐԹԻԱՅԻ
- V. ԿՐԹԵՐԻ ՄԱՍԻՆ, Ա. ԲԱՐԱՍՏԵՂԹՈՒԹԻՒՆ
- VI. ՆԻՒԹԵՐ ԶԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԶԱՄԱՐ
- VII. ԱՐԱՐԱՏԻ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ
- VIII. ԼԱՌԻ ԵՒ ԵՐԵՐԻ ԲԱՆԱՍՏԵՂԹՈՒԹԻՒՆ ԳԱՄԱՆ — ՔԱՐԹԻԱՅԻ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

- IX. ՄԻ ԶԱՅԵԱՏԻ ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ ԴՊՐԱՆՈՑԻ ՄԱՍԻՆ

ՅԱՐԵՒՈՐԱԾ

- X. ԶԱՅԱՍՏԱՆ (ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ՆԱԶԱՆԳ) ՇՎԵՂԵՐ ԼԷՐԻՆԵՆՓԷԼԷ
- XI. ԿԱՆՈՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ «ԹԻՓՐԻՍԻ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅԵՐԷՆ զՐԵՐԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ»
- XII. ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԽՄԲԱԳՐԻՆ
- XIII. ՅՈՒՐԱԿ ՆՈՒՐԱՏՈՒԹԵԱՆՅ յՈՐԱԿ ՎԱՆԱՅ ՍՈՒՐՈՅ
- XIV. ՅՈՒՐԱԿ ՆՈՒՐԱՏՈՒԹԵԱՆՅ յՈՐԱԿ ԴԱՐՈՅԱՍԻՐԱՅ — ԱՐԼԵԼԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ
- XV. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ